

**T. C.
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ**

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

132875

**MONDROS'TAN GÜMRÜ'YE TÜRK BASININDA
ERMENİ SORUNU
(1918 – 1920)
(Alemdar ve Hadisat Gazeteleri)**

Resul DEĞİRMENCI

**Lisansüstü Eğitim, öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı için Öngördüğü
YÜKSEK LİSANS TEZİ
Olarak Hazırlanmıştır.**

Ankara 2003

H.Ü.

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğüne

Bu çalışma, jürimiz tarafından Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan. Doç. Dr. Oğuz AYTEPE.....

Danışman. Doç. Dr. Fatma ACUN.....

Üye. Doç. Dr. Temuçin Faik ERTAN.....

Üye. Doç. Dr. Adil DAĞISTAN.....

Üye. Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖZDEN.....

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../2003

Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ
Enstitü Müdürü

ÖZET

Tarih boyunca Türk–Ermeni ilişkilerine bakıldığında, 11. yüzyıldan 19. yüzyılın son çeyreğine kadar, isyan veya siyasi türden herhangi bir sorun yaşanmadığı, iki milletin birlikte barış içinde yaşadığı görülmektedir. 1878 Ayastefanos ve Berlin antlaşmaları ile Ermeni sorunu uluslar arası bir problem olarak ortaya atılmıştır. Ermeni sorunu bu dönemden itibaren, hem Türkiye hem de dünya gündeminde yer alarak tazeliğini günümüze kadar korumuştur.

Ermeni Sorunu'nun temelinde, tarihi, dini, siyasi, ekonomik, hukuki ve kültürel sebepler vardır. Fransız ihtilali ile ortaya çıkan milli devlet anlayışı, Batı'nın, Hıristiyan azınlıkları Osmanlı yönetiminden kurtarma düşüncesi, Osmanlı ülkesinin artan stratejik ve ekonomik önemi ile uluslar arası rekabette oluşan yeni şartlar yeni sorunları da beraberinde getirmiştir. Şark sorunu' nun bir parçası olarak Ermeni sorunu da bunlardan birisidir. Genelde Rusya ve İngiltere'nin kısmen de Fransa ve ABD. nin desteğini alan Ermeniler, Türkiye'nin Doğu illerinde (Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Sivas, Diyarbakır) bağımsız büyük bir Ermenistan kurabilmek için 1880'lerden itibaren örgütlü ve silahlı mücadeleye başlamışlardır. Ermeniler tarafından çıkarılan her olay, hem Osmanlı basını, hem de yabancı basın organları tarafından dikkatle takip edilmiştir. Özellikle I. Dünya Savaşı ve Tehcir uygulaması yıllarındaki gelişmeler, yerli ve yabancı basın organlarında çok farklı şekillerde ele alınmıştır.

Türk basınının, savaş yıllarındaki haber ve yorumları, dönemin hükümetlerince uygulanan sansür sebebiyle, genelde sınırlı bilgiler içermektedir. Savaşın akabinde kalkan, İttihat Terakki sansürünün yerini bir müddet sonra Hürriyet ve İtilaf hükümeti ile işgal kuvvetlerinin sansürü almıştır. Yeni sansür sebebiyle Ermeni sorunu ile ilgili haber ve yorumlar, içeriklerinden boyutlarına kadar her alanda büyük farklılıklar göstermektedir. Siyasi tercihleri ve hükümetten beklentileri farklı olan (Alemdar ve Hadisat) gazeteler, olaylar karşısında farklı tutumlar içerisine girmişlerdir.

Bir gazetenin ön plana çıkarmaya çalıştığı konuyu, diğer gazetenin hiç gündemine bile almaması bunun göstergesidir. Mütareke yıllarındaki (1918–1920) Türk Basını'nın, Türk–Ermeni ilişkileri ile ilgili haber ve yorumlarında daha çok bir iç hesaplaşma havası sezilmektedir. Hadisat ve Alemdar gazetelerinin haber ve yorumları bu türden örneklerle doludur. Hadisat yayın politikasında, Anadolu'nun Türklüğü ile sosyal, hukuki ve insani değerlerini ön planda tutmaya çalışmıştır. Buna karşılık Alemdar, gelişmeleri değerlendirirken, İttihat Terakki hükümetleri' nin uygulamalarını, genelde olayların merkezine koymaya çalışmıştır. Bu haliyle Alemdarın yayın politikası, adeta bir intikam mücadelesi şeklinde görülmektedir.

Günümüzde de Türk dış politikasının en önemli problemlerinden biri olan Ermeni sorunu, döneminin basınına da geniş ölçüde yansımış, haber ve yorum niteliğinde pek çok yazının konusu olmuştur. Bu haber ve yorumlar günü güne değerlendirmeleri içerdiği ve kamuoyunun görüşünü temsil ettiği için önemlidir.

ABSTRACT

It has been seen that Turkish people and Armenians lived peacefully both in political and rebellion point of view till the last quarter of 19 th century from the 11th when their relations examined in history. The Armenian conflict aroused as a international problem after the 1878 Ayastefanos and Berlin Agreement. It is still considered an important problem both in our and the world's life after that period.

The basis of Armenian conflicts are religious, historically, political, economical and cultural problem. The new era the France revolution aroused many problems with itself as new concepts of saving chirstian minorities from the Ottoman domain of rising importance of strategical and economical of Ottoman empire. Armenian conflict is one of them amone the eastern problem. Armenians started to struggle to establish an independent country in the eastern part of Turkey (Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Sivas, Diyarbakır) providing help of Russia and England, also partly France and USA.'s. The rebellions caused by Armenians have been followed carefully both in Ottoman and western press. These events have been differently handled after the I. World war.

The news of the Turkish press involves very limited information because of the censor during the war years. The censor of İttihat Terakki was abolished just after the war but in previous years the censors of invasion goverments and Hürriyet and İtilaf goverment were used. Because of these censors the news about Armenian conflicts are different in every dimension. The press followed different policy because of their political views and expedations. One of the newspaper published news whereas the other never mentioned it. The Turkish press gained different aspects about the Armenian conflict between 1918 – 1920, Different news was published in the Hadisat and Alemdar newspapers about the conflicts, in the Hadisat newspaper policy, social, cultural and humanistic

values of Anatolian people were given priority whereas the Alemdar newspaper published the reforms of İttihat Terakki government. It has been easily understood that the Alemdar newspaper preferred a policy of revenge.

Today, Armenian conflict is one of the most important problem in Turkish foreign affairs and is still a topic of many news and essays. These publications are important as they are evaluated daily.

İÇİNDEKİLER

	Ş ayfa
ÖZET	I
ABSTACT	III
İçindekileri	V
ÖNSÖZ	VII
GİRİŞ	1
(Basın)	1
Osmanlı'da Basım ve Gazetecilik	2
Basım ve Ermeniler	4
a. ALEMDAR	8
b. HADİSAT	12
a. Cenap Şahabettin	15
b. Süleyman Nazif	16
I. BÖLÜM	
BAŞLANGICINDAN I. DÜNYA SAVAŞI'NIN SONUNA KADAR TÜRK - ERMENİ İLİŞKİLERİ	19
A. Türk-Ermeni İlişkilerinin Başlaması ve Gelişmesi	19
I. Ermeniler ve Ermenistan	19
II. Türk-Ermeni İlişkilerinin Başlaması ve Gelişmesi ve Gelişmesi	20
III. Türk-Ermeni ilişkilerinin Bozulması	22
B. Ermeni Sorunu'nu Hazırlayan Sebepler	25
I. Milliyetçilik Fikri	26
II. Din Faktörü	27
III. Misyonerlik Faaliyetleri	27
IV. Ermeni Kilisesi	28
V. Yabancı Okullar ve Azınlık Mektepleri	28
VI. Propaganda	30
VII. Ermeni Tedhiş Örgütlerinin Kuruluş ve Faaliyetleri	32
VIII. Avrupa ve Batı Emperyalizminin Etkileri	33
C Ermeniler Tarafından Gerçekleştirilen Olaylar	35
I. Ermeni Olayları (İsyandar)	35
II. Banka Baskını	38
III. Bomba Olayı	38
IV. Adana Olayları	39
D. I. Dünya Savaşı ve Ermeniler	40
I. Osmanlı Devletinin Savaşa Girişi	40
II. Savaş içinde Ermeniler	41
III. Ermeniler İhanet Ediyor	42
IV. Tehcir Kanunu - Uygulanışı	43
V. Mütareke Döneminde Türk- Ermeni İlişkileri	45

II. BÖLÜM

HADİSAT VE ALEMDAR GAZETELERİNDE ERMENİ SORUNU	47
ANADOLU'NUN NÜFUS YAPISI	
A. Anadolu'nun Nüfus Yapısı	47
I. Osmanlı'da Nüfus Sayımı ve Ermeniler	47
II. Ülke Genelini Ait İstatistikler ve Ermeni Nüfusu	50
a. I. Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı Nüfusu	52
b. Türkiye Asyasında Nüfus	56
c. Ermenilerin Yoğun Olarak Yaşadıkları Yerlerde Nüfus	57
I Ülke Genelindeki Köylerin Vilayetlere Dağılımı	61
II. Ermeni İddiaları ve Bölgelere ait Nüfus Bilgileri	61
a. Ermeni İddiaları ve Türk Basını	61
b. Doğu Anadolu Bölgesi ve Ermeni İddiaları	63
1. Doğu Anadolu'nun Nüfusu ve Ermeniler	66
2 Nüfus Müdüriyeti Umumisinin Doğu Anadolu Bölgesine Dair yayınlamış Olduğu En Son İstatistik'te Kaza ve Köylerin Dağılımı	68
2a Bitlis Vilayetinde MukimKürt ve Ermenilerin Hane ve Nüfusları	69
2b Van Vilayetinde Mukim Kürt ve Ermenilerin Hane ve Nüfusları	70
3 Trabzon Vilayetinde Nüfus	71
4 Kilikya Bölgesinde (Adana Vilayeti-Çukurova Çevresi) Nüfus	72
5 İstanbul'un ve Bazı Vilayetlerin Nüfusları ve Ermeniler	74
1. İstanbul	74
2. Batı'da Kalan Bazı Vilayetlerde Müslümanlar ve Ermeniler	75
B. Savaş Kayıpları, Göçler ve Tazminat Talebi	75
I. I. Dünya Savaşı'nın Kayıpları	75
II. I. Dünya Savaşı ve Ermeni Göçleri	79
III. Ermenilerin Tazminat Talepleri	81

III. BÖLÜM

MONDROS'TAN GÜMRÜ'YE TÜRK BASININDA İTTİHATÇILAR ve TEHCİRLE İLGİLİ SUÇ İŞLEYENLERİN YARGILANMALARI	84
A. İttihatçılar ve Tehcir	84
I. Muhalefet Hareketleri ve İttihat Terakki Partisi	84
II. Mütareke Dönemi Türk Basınında İttihatçılar	89
a. İttihatçılarda Kanun ve Devlet Yönetimi	90
b. Tehcir Olayı hakkında Alemdar Gazetesinin yorumları	93
B. Tehcirle ilgili Suç İşleyenlerin Yargılanmaları	95
I. Tehcir ve Taktik Olaylarını Tahkik Komisyonları	98
II. Divan-ı harbi Örfi'ler ve Kuruluşları	100
III. Soruşturmalar, İddialar, Cevaplar ve Sonuçları	102
IV. Divan-ı harbi Örfi'lerde İttihatçıların Yargılanmaları	106

a. Yozgat Tehcir ve Taktil'i Davası	107	
b. Trabzon Tehcir'i Davası	113	
c. İttihat Terakki Reislerinin Mahkemesi	117	
İttihatçı rüesa'ya karşı iddialar	118	
İddialar karşısında savunmanın hareket noktası	118	
	SONUÇ	122
Kaynakça		125

ÖNSÖZ

Osmanlı Devletinin son elli yılı ile Türkiye Cumhuriyeti' nin seksen yıllık siyasi hayatının, en önemli siyasi gündem konularının başında hiç kuşkusuz Ermeni sorunu gelmektedir. Tarihi geçmişi içinde, konuyla uzaktan yakından alakası olmayan bir kısım devletlerin (Uruguay, Arjantin, Kanada, Lübnan, Belçika, Güney Kıbrıs, Yunanistan, Vatikan, İtalya) bile konuyu parlamentolarına taşıyıp Türkiye'ye karşı yaptırım uygulanmasını istemeleri sorunun tazeliğini ve önemini hala koruduğunu göstermektedir.

Sorunun Avrupa'nın siyasi gündemine oturmasında, başlangıçta, iki devlet (İngiltere ve Rusya) ile iki millet (Türkler ve Ermeniler)“doğrudan tarafı” idiler. Olayların yaşanıp bitmesinden sonra geçen yaklaşık seksen beş yıllık süre zarfında konuyla ilgilenenlerin çoğalmas ve konunun belirli aralıklarla eşgüdümlü olarak yeniden gündeme taşınması ile soruna, yukarıda bahsedilenlerin yanı sıra, pek çok ülke “dolaylı taraf” olarak müdahil olmuştur.

Türkler ve Ermeniler sekiz asrı aşan bir süre boyunca aynı coğrafya üzerinde, başka milletlerde rastlanılamayacak kadar çok şeyi paylaşmışlardı. Ermeni cemaatının en yetkili ağızlarınca yapılan değerlendirmeler bunun açık kanıtlarıdır. Ermeni Patriği Narses'in açıklamaları, bunun en güzel örneğini teşkil etmektedir: “ Şayet günümüze kadar, Ermeni milleti millet olarak muhafaza edildiyse ve inancını, kilisesini, dilini, tarihini ve kültürel değerlerini muhafaza ediyorsa tüm bunlar Türk hükümeti' nin Ermeni milletine gösterdiği himaye, yardım ve hayırseverlik sayesinde. Kader, Ermenileri Türkler' e bağlamıştır.”

Yaşadıkları topraklar üzerinde devamlı bağlı/vassal yönetimler kurmuş olan Ermeniler hiç kuşkusuz tarihlerinin en rahat devirlerini Türk idaresi altında yaşamışlardır. Bu dönem içinde kendi dindaşlarının dahi sahip olmadıkları dini, hukuki, idari, siyasi, ekonomik ve kültürel özgürlüklere sahip olmuşlardır.

Ermenilerin sorunları Türklerle olan hakiki problemlerinden ziyade, dış kaynaklı kışkırtmalardan kaynaklanmıştır. 17. yüzyılda Fransa'nın Ermenileri Katolik yapma çabalarına 18. yüzyılda İngilizlerin 19. yüzyılda da ABD. li misyonerlerin Protestanlaştırma gayretleri eklenince, Ermeni cemaati yeni bir maceranın içine sürüklenmiştir. .

1856 Islahat fermanında yer alan hükümlerin ve yapılacak düzenlemelerin Avrupalı devletlerin garantörlüğünde olması Osmanlı devletindeki idari sıkıntıları artırmıştı. Azınlık haklarının korunması bahanesi ile devletin iç işlerine karışmaların başlaması ve azınlıklardaki hareketlenmeler toplumsal barışı tehdit eder konuma gelmişti. Bu dönemde bazı azınlıkların doğrudan devleti hedef aldığı hallerde bile Ermenilerin böyle bir hareketin içinde yer alabileceği düşünülmemişti. Çünkü devletin önemli makamlarında o kadar çok Ermeni bulunuyordu ki bunların sahip oldukları ayrıcalıklardan vazgeçebilecekleri ihtimali hesapta yoktu.

19. yüzyıldaki Osmanlı-Rus savaşlarında Ermeni asıllı bazı düşünürlerin Ermenileri Rusya lehinde olayın içine çekmeye çalıştıkları bilinen bir gerçektir. Bu durum 1877- 1878 Osmanlı – Rus savaşına kadar her hangi bir sıkıntı da doğurmamıştı. Savaş sonrası yapılan anlaşmalar ile birlikte durum bir anda değişti. Uzun süre “Millet-i Sadıka” olarak adlandırılan Ermeniler bir anda bu konularından vazgeçmiş, tehlikeli bir oluşumun içinde yer almışlardı. Üstelik bu oluşumdaki rolleri kendilerinden ziyade başkalarının çıkarlarına hizmet etmekteydi.

Başladığı günden bu güne gelene kadar her aşaması, taraflı tarafsız pek çok bilim adamı ve siyasetçinin dikkatini çeken Ermeni sorunu hakkında çokça yazılıp çizilmiştir. Yazılanların çoğu Ermeni coğrafyasının sınırları, sorunun siyasi yönü, çatışmalar esnasında ölen yada öldürülen insan sayısı ve olayın gelişme şeklinin hukuktaki yerinin ne olduğu gibi konulara yöneliktir. Yapılan araştırmalar incelendiğinde ilk dikkati çeken özelliğin, araştırmaların az bir bölümünün “kısmi” resmi arşiv belgelerine dayalı olması, çoğunluğunun ise

propaganda veya sözlü bilgiye dayanmasıdır. Arşiv belgeleri arasında basının önemli yer tutmasına ve ilgili gazetelerin tamamıyla ulaşılabilir olmasına rağmen, Ermeni sorununun basın ve kamuoyuna yansıyan yönü ihmal edilmiş görülmektedir.

Bu çalışma, bu ihmali bir ölçüde telafi etmeye yönelik olarak hazırlanmıştır. Zaman dilimi olarak basında sansür' ün kalktığı I. Dünya savaşı sonrası *Mütareke dönemi* esas alınmıştır. Ve inceleme bu dönemdeki *Hadisat* ve *Alemdar* gazeteleriyle sınırlandırılmıştır. Yapılan değerlendirmelerde bu iki gazetede çıkan yazılar esas alınmış, konu ile ilgili literatürdeki kaynaklara yansıyan bilgiler de basından derlenen bilgileri desteklemek üzere kullanılmıştır.

Çalışma, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde kısaca basın ve önemi hakkında bilgi verildikten sonra Türkler ve Ermenilerin basın tarihindeki yerleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Birinci bölümde; Başlangıcından I. Dünya savaşı sonuna kadar Türk - Ermeni ilişkileri kısaca özetlenmiştir. Burada; ilişkilerin başlaması - gelişmesi, Türk idaresinde Ermenilerin durumu, Türk - Ermeni ilişkilerinin bozulma sebepleri, savaş yıllarında durum ve tehcir konusuna değinilmiştir.

İkinci bölüm Mondros mütarekesinden sonra Alemdar ve Hadisat gazetelerinde yayınlanan yazılar doğrultusunda Savaş öncesi ve savaş dönemindeki nüfus dağılımı ile ilgili iddialar karşısında basına yansıyan bilgiler değerlendirilmiş, basının nüfus konusundaki yaklaşımları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Üçüncü ve son bölümde ise Tehcir kararının alınışı ve uygulanışından dolayı suçlanan yetkililerin sorgulanmaları ve yargılanmaları, Ermenilerin Avrupa'daki siyasi girişimleri, Avrupalı ve ABD. li yetkililerin Ermeni sorununa yaklaşımları ele alınmış ve konu ile ilgili tespitler yapılmaya çalışılmıştır. Üzerinde araştırma yapılan sürenin kısalığı ve araştırmaya kaynaklık eden gazete sayısının azlığından dolayı, varılan sonuçlar anılan dönem ve gazetelerle sınırlı olmak zorunda kalmış, dolayısıyla da sorunun ancak kısmi bir

yönünü aydınlatmaya yönelik olmuştur. Ulaşabildiğim bilgiler ışığında yaptığım tespitler ve yorumlarla konuya küçük bir katkıda bulunabilirsem görevimi yapmış olmanın verdiği mutluluğu yaşayacağım.

Çalışmamın her aşamasındaki yardım ve yönlendirmelerinden dolayı emeği geçenlere saygılarımı sunarken, tezimin planlanmasından itibaren her aşamasındaki yardımlarından dolayı danışmanım Doç. Dr. Fatma ACUN' a teşekkür ederim.

Resul DEĞİRMENCİ

GİRİŞ

Bu bölümde öncelikle “basın”ın tanımı, görevi, doğuşu, Osmanlı ülkesine girişi, azınlıklarda ve Türklerde basın konusu üzerinde durulacaktır. Daha sonra da araştırmamıza kaynaklık edecek olan Alemdar ve Hadisat gazetelerinin başyazarları ve yayın politikası hakkında bilgi verilecektir.

Düzenli aralıklarla basılarak her türlü haberi ve fikirleri topluma ulaştıran yayın ürünleri, basın olarak adlandırılır. Genelde günlük olanlarına gazete; haftalık, on beş günlük ya da aylık olanlarına da dergi denilmektedir. Basını; “haberleri ve fikirleri toplama, değerlendirme, işleme ve bunları başkalarına ileterek kamuoyu oluşturma sanatını mümkün hale getiren yazılı kitle haberleşme aracı” olarak tanımlamak mümkündür. Basın, ülkelerde kamuoyunu açıklamak ve kamuoyu oluşturmak gibi önemli bir göreve sahiptir. Bu şekliyle kamuoyunun hem sesi hem de kaynağı durumundadır.

Kitle iletişim araçlarının en önemlilerinin başında basın gelmektedir. Basın denildiğinde de 20. yüzyıl başları itibariyle ilk akla gelecek olan da gazetedir. Gazeteler günlük yayın vasıtaları oldukları için yayınladıkları dönemin genel kanaatini yansıtır.

Gazete, yaptığı haber ve yaydığı fikirler ile halkı doğrudan etkilemekte, kamuoyu yaratmakta ve kamuoyuna yön vermektedir. Kendi yarattığı kamuoyundan, daha sonra kendisinin de etkilendiği bilinmektedir. Basındaki haberler her şeyden önce özellikle günümüz dünyasında ekonomik, siyasal ve sosyal hayatı etkilediğinden gazete topluma yön vermektedir¹.

Toplumun bireyi olan insan, daima çevresinde olup bitenleri öğrenmek, kendi başına gelenleri başkasına duyurmak, bunlar üzerinde düşünmek ve düşündüklerini

¹ - M. Nuri İnuğur, **Basın ve Yayın Tarihi**, İstanbul 2002, Der yayınları s. 13 – 29

de başkalarına iletme ihtiyacını duymuştur. Bu ihtiyaç, yani yaşanan anda olup bitenleri öğrenme merakı, haberleşme eylemini doğurmuştur.

Basının en önemli iki görevi, aktüel haberleri nakletmek, bu haberlere kaynaklık eden olayları yorumlamak ve değerlendirmektir. Gazeteler insanlara ne yönde düşüneceklerini göstermede başarılı olmasa da, ne hakkında ve nasıl düşüneceklerini göstermede başarılı olmuşlardır. Bu özelliği ile insanların bilmedikleri olaylar hakkında kanaat sahibi olmalarını sağlarken bir yandan da onlara yön vermektedir.²

Basın-yayın araçlarının etkilemeye çalıştığı ve etkilediği kamuoyunu, özellikleri, ilgi ve bilgileri bakımından üç bölümde incelenmek mümkündür. En büyük çoğunluk pasif halk ya da alt tabaka denilen ilgisizlerden oluşur. İkinci grubun ilgili azınlık ya da aktif halk olarak adlandırıldığı, toplum ya da devleti ilgilendiren iç ve dış olaylara ilgi duyduğu, genelde de eğitilmiş olup, yönetim kadrolarında yer aldıkları görülmektedir. Kamuoyundaki üçüncü grubun ise en az mevcutlu olmasına rağmen, en etkin olanlar olduğunu ve bunların doğrudan kamuoyu yaratıcıları olarak yer aldıklarını görmekteyiz. Bunların kendi kafalarında oluşturup şekillendirdikleri fikirleri, basın-yayın araçları ile topluma aktararak kamuoyu oluşturmakla kalmayıp, kamuoyunu yönlendirdikleri de bir gerçektir.

Basının doğuşu ve gelişmesinin aşamalarının, yazının icadı, kağıdın icadı ve matbaanın icadı ile paralellik gösterdiği söylenebilir. Basın ve gazeteciliğin yayılması da matbaanın yayılması ile doğrudan ilgilidir.

Osmanlı'da Basın ve Gazetecilik

Basım sanatının Osmanlı ülkesine girişi 15. yüzyılın sonlarına rastlamaktadır. 1493'te Musevî Hahamı Gerson'un kurduğu ilk matbaadan sonra

² Zekai GÜNER, Milli Mücadele Başlarken Türk Kamuoyu, T. C. Kültür Bakanlığı yayınları 2322 / 250 s.3 - 10

1510'da Selanik, 1554'te Edirne, 1585'te Lübnan, 1605'te Şam, 1646'da İzmir'de basımevlerinin kurulduğu görülmektedir. Bu basımevlerinin sahipleri ve çalıştıranların çoğunlukla İspanya'dan göç eden Musevî asıllı vatandaşların olduğunu görmekteyiz. Musevîlerden sonra Ermeniler 1567'de Sivaslı Apkar'ın çalışmaları ile kendi matbaalarını kurarken bunları 1627'de Nikodemos Metaksas adlı bir Rum papazı takip etmiştir. Osmanlı ülkesindeki Müslümanların matbaa ve basım işi ile tanışmaları ancak III. Ahmet zamanında, Aralık 1727'de gerçekleşmiştir.³

Osmanlı ülkesinde ilk gazete İstanbul'da 18. yüzyılın sonunda (1795- 1796) Fransa büyükelçiliğinin basımevinde Fransızca olarak çıkarılmaya başlanmıştır. Bunu İzmir'de yabancı dillerde çıkarılan gazeteler takip etmiştir..

Türkçe olarak çıkarılan ilk gazete, 01 Kasım 1831 tarihli "Takvim-i Vekâyi"dir ki, "Resmi Gazete" özelliği taşımaktadır. Bunu, 31.07.1840 tarihinde yarı resmî gazete olan "Ceride – i Havâdis", onu da 22.10.1860'da ilk özel gazete sayılan "Tercümân-ı Ahvâl" ile 28.06.1862'de çıkarılan "Tasvîr-i Efkâr" takip etti.⁴ Osmanlı toplumunun batı dünyası ile ilişkileri arttıkça gazetelerin nitelik ve niceliklerinde de artmalar başladı. Tanzimat döneminin ardından gelen İstibdat döneminde gazeteler ve gazetecilik hayatı yurt dışında devam etmiştir. II. Meşrutiyet devrinden itibaren hızla artan gazete sayısı ile beraber biri birine muhalif rakip gazeteler ve gazetecilik de gelişmiştir.

I. Dünya Savaşı'na girilirken gazete sayısı 73 olarak tespit edilmiştir. 1915'te 6'ya düşen gazete sayısı 1916'da 8, 1917'de ise 15' i bulmuştur. Savaşın son yılında hızla artan sayı, 68 – 71 olarak belirlenmiştir. Mondros Mütarekesi'nden sonra da bu sayılar korunarak devam etmiştir.

³ Bernard LEWIS *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Çev: Metin KIRATLI) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s 51- 52

⁴ Zekai GÜNER, age., s. 11 ve M. Nuri İNUĞUR, age., s. 165 - 194

Bu gazeteler yayın politikaları itibariyle biri birinden tamamen bağımsız hareket etseler de bazı ortak özelliklerinden dolayı; Osmanlıcı, Türkçü, İslâmcı, Liberal (Batıcı) vb. isimler altında da anılmışlardır. Bazen de siyasi yaklaşımlarından dolayı; İttihatçı, İtilâfçı gibi vasıflandırıldıkları da olmuştur.

Basın ve Ermeniler

Ermenilerin basım sanatı ile tanışmaları 16. asrın hemen başlarında olmuştur. 1512 yılında Venedik ve Roma'ya giden Ermeni din adamları kısa zamanda basım sanatında dünyanın en maharetli ustaları haline geldiler. Bir müddet sonra usta öğreticiler olarak dünyanın dört bir yanına dağıldılar. “Venedik Sen Lazar Akademisi Dervişleri” olarak da adlandırılan bu basım ustaları, Filoloji, Sözlük, Fen, Mühendislik, Tarih, Coğrafya ve İlâhiyât alanında bir çok eser basmışlar ve bunları ulaşabildikleri her noktaya sevk etmişlerdir. Ermeni tarih ve kültürüne ait eserler sadece Ermenice basılmamış, aynı zamanda dünyanın o günkü meşhur dillerine de çevrilmişlerdir. Sanatlarındaki ustalıkları ve kültürel hizmetleri sayesinde, dünya kültür çevrelerinde büyük sempati kazanmışlardır. Bu sayede efsanelerle bezenmiş Ermeni kültürü de dünyaca meşhur olma fırsatı bulmuştur.⁵

Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler de 16. asrın son çeyreğinden itibaren basım sanatı ile ciddi olarak ilgilenmeye başladılar. Hem kendi dillerinde hem de Ermeni harfleri ile Türkçe eserler basmaya başladılar. Matbaacılıktaki şöhretleri arttıkça ve yeni eserler bastıkça kendilerine duyulan merak da artmıştır.

Ermenilerle ilk olarak 17. yüzyılda Fransızlar ilgilenmeye başladılar. Fransızların çalışmaları sonucu Gregoryen Ermenilerden bazıları Katolik

⁵ Muallim Cevdet (İnançalp), “ *Ermeni Mesai-i İlmiyesi Venedik’de (Sen Lazar) Dervişleri Akademisi* ” **Muallimler Mecmuası**, 03 Eylül 1924, Yıl:1 Sayı: 23, s. 724 – 778 ‘ den Günümüz Türkçe’sine aktaran İsmail AKÇAY (“**Müteferrika Kış**” 1996, Sayı: 10, s. 201 – 210’ da çıkan yazı çevirmen tarafından müstakil olarak da bastırılmıştır.)

mezhebine geçtiler. Fransızlardan sonra diğer Avrupa milletleri de kendileri ile yakından ilgilenmeye başladılar. İlk ilgilenmeler daha çok doğu kilisesi ve Hıristiyanlarının tanınması şeklinde ve insancıl amaçlarla oldu. 19. yüzyıl başlarına kadarki ilgilenmeler herhangi bir sorun yaratmadı ise de, ABD.'den gelen misyonerler ile durum değişmeye başladı. Gregoryen Ermenilerden bazıları değişik sebep ve beklentiler ile mezhep değiştirmeye başladılar. Böylece Ermeniler arasındaki mezhep birliği bozulmuş oldu. Ermeniler arasındaki mezhep birliğinin bozulması beraberinde yeni problemler doğurdu. Bu durum Ermeni cemaati içinde yeni sıkıntıların da başlamasına sebep oldu.

Avrupa'da başlayan gelişmeler dünyada büyük değişimleri de beraberinde getirdi. Fransız İhtilâli ve Sanayi Devriminden sonraki gelişmelere ayak uyduramayan Osmanlı devleti hızla çökmeye başladı. Osmanlı ülkesi üzerinde çıkar hesabı yapan devletler, Osmanlı devletinin iç işlerine karışmanın en kestirme yolu olarak, Osmanlı'nın Hıristiyan vatandaşlarını kullanmaya başlamışlardır.

Ermeniler ile ilk olarak Fransızlar ilgilenmeye başladı ise de Ermenileri dolaylı olarak da olsa resmi gündeme ilk taşıyanlar Amerikalılar oldular. 1830 Osmanlı – ABD. ticaret anlaşmasının verdiği hakları kullanan Amerikalılar, dil bilen ve ticaretten anlayan Ermenileri simsar (aracı, temsilci, komprador vb.) olarak kendi hizmetlerine aldılar. Bazı Ermeniler ABD'ye göç ederken bazıları ABD pasaportu alarak çifte vatandaşlık haklarından yararlanmaya başladılar. Dış dünya ile ilişkilerinin artması ve misyonerlerin çalışmaları sonucu Ermeni gençleri arasında yeni fikirler gelişmeye başlamıştır.

19. yüzyıl Osmanlı devletinin en zor ve en uzun yüzyılı oldu. Hem içte hem de dışta büyük sorunlar ile karşılaşan devlet, bu problemler ile uğraşmak zorunda kaldı. Fransız İhtilâlinden sonra hız kazanan Milliyetçilik hareketi, Hıristiyan azınlıklar arasında, bağımsız millî devlet fikrini ateşledi. İsyanlar başladı. Devlet, çıkan isyanları bastırmaya çalışsa da batılı devletlerin desteğini alan Hıristiyan azınlıklar birer birer bağımsız olmaya başladılar. Osmanlı

devletin Hıristiyan azınlıkların isyanlarına karşı aldığı tedbirler Batı'ya Müslümanların Hıristiyanlara karşı zulmü şeklinde aktarıldı. Kitle iletişim alanındaki gelişmeler sayesinde, Avrupa ve Amerika'da Türklere karşı büyük bir kamuoyu oluşturulmaya başlandı.

Ermeni sorunu ile ilgili olarak Türklere yönelik, siyasi anlamdaki ilk ciddi tehdit ve eleştiri sinyalleri 1895 ve 1896'da ABD. senatosundan gelmeye başladı. Senatonun almış olduğu kararlar basında geniş yer buldu. Olay kısa süre içinde Müslüman Türk- Hıristiyan Ermeni mücadelesi şekline dönüştürüldü. Sonuçta Türklere yönelik büyük bir karalama kampanyası başlatıldı. Çoğunlukla küçük olaylar abartıldığı gibi bazen de hiç olmamış hayali olaylar ile Türkler aleyhinde kamuoyu oluşturulmaya çalışıldı. Bunda Anadolu'dan Avrupa'ya ve ABD.'ye göç etmiş olan Ermenilerin yoğun çalışmalarının büyük etkisi olmuştur.

Misyonerlerin din taassubu ile başlattığı tek taraflı yayınlara 1914 yılına kadar ciddi hiç bir cevap verilmedi. Asılsız iddialar ve tek taraflı yayınlara yine basın yolu ile cevap vermeye çalışan, Washington Büyükelçisi (24. VI. – 09. X. 1914) Ahmet Rüstem Bey, tepki ve baskılar sonucu görevden ayrılmak zorunda kaldı ve İstanbul'a döndü.⁶

I. Dünya Savaşı yıllarında Türklere yönelik olumsuz propagandanın en önemli unsuru, yine Ermeniler ve Ermeni sorunu olmuştur. Kamuoyunun desteğini alma ve savaşı kazanmada her yolu mubah sayan İngiltere ABD.'yi yanında savaşa sokabilmek için basını ve Ermeni sorununu çok iyi kullanmıştır. O yıllarda hazırlanan rapor ve basında çıkan haberlerin çoğunun abartılı ve hayali hikâyeler olduğu sonradan yapılan araştırmalar ile ispatlanmıştır. Ancak o hikâyeler, bugün bazı çevrelerce gerçek

⁶ Bilal N. Şimşir, “ Amerika'da Ermeni Propagandası ve Büyük Elçi Ahmet Rüstem Bey ”, (ASAM) Ermeni Araştırmaları, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001, Sayı: 2, s. 30 - 48

olaylarmışçasına gündemde tutulmaktadırlar.⁷ Bunda söz konusu yıllarda Osmanlı'da uygulanan sansür sebebiyle olayların Türk basınında yeterince yer almamasının da rolü vardır. Çünkü birçok yabancı bu durumu suçluluk psikolojisinin suskunluğu olarak yorumlamaktadır.

I. Dünya Savaşı yıllarındaki olaylar, Türk basınında yeterince yer alamadıysa da, batılı ülkelerdeki basın, Ermenilerce çıkarılan olayları görmezden gelmekle kalmadı, Osmanlı devletinin aldığı tedbirleri Hıristiyanların katledildiği şeklinde yoğun bir propagandaya dönüştürdü.

I. Dünya Savaşı ve Mütareke yıllarında yaşanan Türk-Ermeni anlaşmazlıkları Gümrü, Kars, Moskova ve Lozan Barış antlaşmaları ile bir çözüme bağlanmıştı. Uluslararası antlaşmalarla belirlenen şartları benimseyen Türk tarafı, yeni kurmuş olduğu devletin “Yurtta Sulh, Cihanda Sulh” prensibine dayalı dış politikası gereği “Ermeni Sorunu”nu yaşadığı dönemde bırakmış ve uzun süre de gündemine almamıştır.

Türk tarafının suskunluğuna karşın Ermeni tarafı olayı gündemde tutabilme adına yoğun bir çalışma içine girmiştir. Abartılı hikâyeler, acı senaryolar şekline sokularak, kitle iletişim vasıtalarındaki hızlı gelişmeler sayesinde dünyanın dört bir yanına ulaştırılmıştır. Sürekli yapılan kampanyalarla olay sıcak tutulmaya çalışılmış, Türklere karşı karalama politikası güdülmüştür. Halbuki “Türk tarafı eskiyi tasfiye eden yeni bir devlet olduğu yaklaşımıyla karalamalara kendini muhatap olarak görmemiş ve bu suretle meydana tek yanlı ve önyargılı değerlendirmeler hüküm - ferma olmuşlardır.”⁸

⁷ Justin Mc CARTHY “Zehir ve Panzehir olarak Tarih” Türk Metal Sendikası- Türk Metal Ekim 2000 Özel EK Ermeni Dosyası , sayfa 7 – 11 ve “ I. Dünya savaşında İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu” Yeni Türkiye , Ocak- Şubat 2001 Sayı 37 sayfa 474- 483, Ercüment KURAN “ Amiral Bristol Raporu ve ABD’ de Türk aleyhtarı Ermeni propagandasının tarihçesi” Yeni Türkiye Ocak- Şubat 2001 Sayı 37 sayfa 484-494

⁸ Abdurrahman Çaycı , Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları Ankara 2000 Önsöz s. XI

Ermenilerce yapılan plânlı ve yoğun çalışmalar sonucu dünyada 11 ülke ile 1 uluslar arası kuruluş ve ABD.'nin 28 eyaletinden çeşitli makamlar, asılsız Ermeni soykırımını iddiasını tanıdı.⁹ Ermeniler tarafından yapılan çalışmalar karşısında uzun süre sessiz kalan Türkiye, bu durumdan hem maddi hem de manevi olarak büyük zararlar görmüştür. İşin Türk diplomatlarına yönelik terör boyutuna taşınmasından sonra Türkler, Türk – Ermeni ilişkileri ve Ermeni sorunu üzerinde çalışmalar yapmaya başladı. Özellikle Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü' nün yapmış olduğu çalışmalar, yayınlanan belge ve eserler için uzmanı akademisyenlerce değerlendirilerek “dünya kamuoyu”ndaki yanlış ve önyargılar giderilmeye çalışılmaktadır. Kongreler düzenlenerek yerli ve yabancı uzmanlar arasındaki bilgi alış verişi için uygun ortamlar hazırlanırken, kitle iletişim vasıtaları ve teknolojik imkanlar kullanılarak gerçekler ortaya çıkarılmaya, kamuoyu aydınlatılmaya çalışılmaktadır.

Çok boyutlu ve karmaşık bir problem olan Ermeni Sorunu'nun Mütareke yıllarında Türk basınına nasıl yansıdığını daha iyi anlayabilmek için dönemin basın şartları ile araştırmamıza kaynaklık eden Alemdar ve Hadisat gazeteleri, başyazarları ve yayın politikaları hakkında bilgi vermek yararlı olacaktır.

a. ALEMDAR

Alemdar Gazetesi, Meşrutiyetin ikinci kez ilân edilışinden sonra yayın hayatına başlamış, 1909 – 1922 yılları arasında aralıksız on üç yıl boyunca yayın yapmıştır. Zaman zaman kapatıldı ise de kapatıldığı dönemlerde bazen “Takvimli Gazete” bazen de “Teşrih” adı altında yayınına devam etmiştir. Alemdar adı ile yayınlandığı dönemlerde cumartesi günleri “Nüsha i Edebiye” adlı bir eki yayınlamayı da sürdürmüştür.

⁹ **Bilim ve Aklın Aydınlığında EĞİTİM**, MEB.Yayını Özel Sayı - Tarihten Bir Kesit Nisan 2003 Sayı 38 Sunuş Yazısı'ndan (ASAM tarafından hazırlanmıştır.)

Sahibi, Hayrettin Paşa-zâde Tahir Bey'dir. Gazetenin sorumlu müdürü ve başyazarı Refii Cevat, önceleri "İkdam" ve "Tanin" gazetelerinde yazar olarak, "Şehrah" gazetesinde ise yönetici olarak çalışmıştır.

Alemdar'ın yazar kadrosunda başyazar Refii Cevat (ULUNAY)'ın dışında; Refik Halit (KARAY), Hâfiz İsmail, Dr. Selâhattin, Muammer Asaf, Mustafa Sabri gibi isimler de yer almıştır.

Gazetenin başyazarı Refii Cevat, Türk basın tarihinde "*Pehlivan Kadri*" adıyla tanınmış ve yayın hayatını sürdürdüğü sürece, gazetesinde İttihatçılara ve Millî Mücadeleye karşı düşmanca tavırlar sergilemiştir. Gazete bir ara Hürriyet ve İtilaf Fırkasının yayın organı gibi davranmış, ülkenin I. Dünya Savaşına girişi ve savaş yıllarındaki kabine üyelerinin, hem şahısları hakkında hem de icraatlarına yönelik çok ağır suçlamalarda bulunmuştur. Hükümet üyelerinden başka, İttihatçı gelenekten gelen herkese, acımasızca saldırılar yapmıştır. Bunda mütareke dönemi şartlarının ve özellikle de Sadrazam Damat Ferit Paşa ve İstanbul'daki işgalci İtilâf güçleri ile olan yakınlığının da etkisi olmuştur. Hilafetçi tavırları ile tanınan gazetenin bir ara "İngiliz Muhipleri Cemiyeti" ile ilgisinin olduğu düşünülmüştür. Bunda, İngiltere himayesinde bir mandater yönetimin savunuculuğunu yapmış olması etkili olmuştur.

Refii Cevat, hem İstanbul'da hem de Anadolu'da yayınlanan ve Millî Mücadeleyi destekleyen basın organlarını "İttihatçı", "lahana parçaları" şeklinde vasıflandırırken bu gazetelerin sahipleri ve yazar kadroları hakkında çok ağır hakaretler içeren yazılar yazmaktan çekinmemiştir.

Alemdar gazetesinin, Mütareke yıllarındaki sayfa düzeni incelendiği zaman görülecektir ki, gazetenin yazıları sansürden pek etkilenmemiştir. Oysa aynı dönemde yayınlanan diğer gazetelerin çok miktardaki başyazarı, araştırma ve inceleme türü haberleri sansürlenmiş ve gazetelerdeki sansürlü bölümler boş beyaz bir sütun şeklinde çıkarılmıştır. Bazen yazının sadece başlığı, bazen sadece yazarın

adı ve imzası çıkmış bazen de başlıksız, adsız imzasız boş bir sütun gazetedeği yerini almıştır.¹⁰

Alemdar Gazetesi, Ermeni sorununa bakarken de, Tehcir kararının alınış ve uygulanışını değerlendirirken de olayların tek suçlusunu olarak İttihat ve Terakki Partisi'ni ve icraatlarını görmektedir. Gazete aynı tutumunu, tehcirle ilgili soruşturma ve yargılamalarda da sürdürmüştür. Haber ve değerlendirmelerde İttihatçılarla ilgili abartılı ifadeler kullanmıştır. Gazetenin bu yaklaşımı hem o dönemde hem de daha sonraki dönemlerde Türklere yönelik eleştirilerde kaynak olarak kullanılmıştır. Sorunu tek sebebe dayalı olarak açıklamak olayı basite indirgemek olsa da, zamanla taraftar bulduğu da kesindir.¹¹

Gazetenin yayınları esnasında İttihatçıları suçlarken kullandığı ve delil olarak sunmaya çalıştığı belgeler daha sonra İtilaf güçleri tarafından bile yeterli kanıt olarak değerlendirilmemiştir. Çünkü hem İstanbul'daki mahkemeler de hem de tutuklanarak Malta'ya götürülen Türk aydınlarının sorgulanması ve yargılanmaları esnasındaki mahkemelerde bu kanıtlar mahkumiyet için yeterli görülse de Ermeni iddialarındaki "soykırım" kavramı için yeterli belge niteliğinde değerlendirilmemişlerdir. Ne o günkü mahkemeler ne de Ermenilerce daha sonraki başvuruları inceleyen uluslararası mahkemeler Ermeni iddiaları ve sundukları kanıtları soykırımı kavramı için uygun nitelikte bulmadıklarını açıkça beyan etmişlerdir.¹²

¹⁰ : Mondros mütarekesinden sonra İstanbul'u fiilen kontrol altında tutan itilaf devletleri güçleri İstanbul daki basın üzerinde yoğun bir baskı ve sansür uygulamışlardır. Sansür'e takılan yazıların yerlerinin tepki olarak boş bırakılması o dönemde sıkça görülen protesto ve ortak bir uygulama şeklidir.

¹¹ Alemdar gazetesindeki bu görüş kolay savunulabilir bir görüş olmamakla birlikte zaman zaman bazı yazarlar tarafından da savunulmuştur.

Mevlânâzade RIFAT **Türkiye İnkılabının İçyüzü**, (Tr. Yayına hazırlayan Metin Hasırcı) Pınar yayınları 1. Baskı Haziran 1993 İstanbul s. 101- 125

Taner Akçam **Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu** İletişim yayınları 4. Baskı İstanbul 1995 s 95- 162

Levon Panos Dabağyan **Osmanlıda Şer Hareketleri ve Abdülhamit Han** IQ Kültür- Sanat Yayıncılık 1. Baskı Kasım 2002 İstanbul s 294 – 462

Vahakn N. Dadrian **Ulusal ve Uluslar arası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid** (Tr. Yavuz Aldoğan) Belge yayınları 1. Baskı Şubat 1995 İstanbul s. 37 - 49

¹² Gündüz Aktan, " Hukukta Soykırım ve Ermeni Olayları ", *Popüler Tarih*, Temmuz 2003, Sayı 35, s. 62 – 67

Alemdar'ın başyazarı Refii Cevat'ın, yayını devam ettiği sürece Hadisat Gazetesi ile sürekli bir çekişme içerisinde olduğu görülmektedir. Hadisat'ın kullandığı üslubu küçümseyen, sunduğu delilleri görmezden gelen tavırları dikkat çekicidir. Alemdar Gazetesinin Ermeni sorunuyla ilgili konulardaki yaklaşımı ile daha çok Damat Ferit hükümetini ve işgal güçlerini memnun etmeye çalıştığı görülmüyor. Belki de bu sayede kurtuluş çaresi olarak gördüğü İngiliz himayesinin gelişinin çabuklaşacağını düşünmüş olmalıdır.

Refii Cevat ve Refik Halit Millî Mücadelenin kazanılmasından sonra yurt dışına sürülen ve 150' likler olarak adlandırılanlar arasında yer almışlar ve 1938 yılında çıkarılan affa kadar yurt dışında yaşamışlardır. Affi takiben Türkiye'ye geldikten sonra da siyasi alanda yazmamak kaydı ile serbest bırakılmışlar ve sonraki hayatlarını yazı yazarak kazanmışlardır.

Alemdar'ın Ermeni meselesi ile ilgili görüşlerini özetle şu başlıklar altında toplamak mümkündür:

- Ermeni meselesi tamamen İttihatçılardan kaynaklanmıştır.
- İttihatçılar, milliyetçi düşüncelere saptığı için devleti meydana getiren unsurları ihmal etmişler ve yüzyıllardır beraber yaşayan halk arasına nifak girmesine neden olmuşlardır.
- Ermeniler devlete sadakatle hizmet etmişler ve İttihatçıların tahrikleri sonucu çıkan olaylarda büyük zarar görmüşlerdir.
- Ülkenin gereksiz yere savaşa sokulması gibi tehcir kararının alınması da yanlıştır.
- İttihatçıların tehcir kararını almalarının en önemli sebebi, Ermeni ırkının yok edilmesine yöneliktir.
- Tehcir kabilelerine saldırılar, İttihatçılar tarafından bilerek yapılmış ve mal kazanma hırsı ile Ermenilerin öldürülmelerine yol açılmıştır.
- Tehcir uygulaması esnasındaki suiistimal, ihtikar, zulüm ve taktilin sorumluları İttihatçı mülkiyelilerdir.

-Mütareke dönemindeki mahkemelerin İttihatçılara verdiği cezalar az olmakla birlikte, idam kararları adilâne uygulamalardır.

-Milli Mücadeleyi yürütenler de İttihatçılardır ve milleti yeni bir felakete sürüklemektedirler.

-İttihatçılar yanlış yönetimleri ve basiretten uzak kararları ile sadece Ermenilere değil, Türklere de zarar vermişlerdir.

-Devleti büyük devletler ile karşı karşıya getirerek devletin ve milletin mahvına sebep olmuşlardır.

-Millet ve devlet İttihatçılardan kurtulmadıkça rahat edemeyecektir.

-İttihatçılar kanunlara uygun iş yapmak yerine, yaptıkları kötü işleri örtbas etmek için, yapmak istediklerine uygun kanunlar yapmışlardır.

-İttihatçıların birilerini öldürmek için sebebe ihtiyaçları yoktur, önce öldürür sonra bir sebep bulurlar. Ermeniler için yaptıkları da aynıdır...

b. HADİSAT

Hadisat gazetesi, I. Dünya Savaşı'nda Türklük adına kara bulutların ufku kararttığı bir dönemde yayına başladı. Süleyman Nazif'in deyimi ile "Uzun Siyah Gece"nin başladığı günlerde yola çıkan Hadisat "Harpte mağlup edilen Türk'ün menfaatlerini ve mütareke şartlarına göre elde kalan son vatan parçasını heyecanla (Ateşin bir süngü gibi kullandığı daima ümitli ve daima canlı kalemiyle) müdafaa etmiştir".¹³

Süleyman Nazif ve Cenap Şahabettin tarafından çıkarılan Hadisat'ın ilk nüshası 20 Ekim 1918 Pazar günü yayınlandı. İlk yayınlandığı günden ilk kapandığı gün olan 17 Aralık 1918 Salı gününe kadarki başyazılar Süleyman Nazif ve Cenap Şahabeddin tarafından dönüşümlü olarak yazılmıştır.

¹³ ; Şuayb KARAKAŞ, SÜLEYMAN NAZİF , Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları 968 / 122 Ankara 1988 s. 97 - 100

Gazetenin yayın hayatına başladığı ilk günden itibaren Ermenilerin Doğu Anadolu üzerindeki emellerine engel olmak üzere kurulan Şark Vilâyetleri Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin yayın organı gibi çalışması İstanbul'daki birçok çevreyi rahatsız etmiştir. İktidardaki hükümet başta olmak üzere, İtilaf güçleri ve politik Ermeni sempaticianları ile muhalif görüşte (İngiliz Muhipleri Cemiyeti üyeleri, Hürriyet ve İtilaf Partisi yanlıları, bazı gazeteler -özellikle Alemdar- ile Kürt Teâli Cemiyeti taraftarları) olanlar gazeteyi şiddetle eleştirmişlerdir.

Gazetenin içinde bulunduğu ekonomik krize Hükümet ile İtilaf güçlerinin baskıları ve sansür eklenince gazete, 17 Aralık 1918'de kapandı. Yayınına bir süre ara veren Hadisat, 06 Şubat 1919 Perşembe günü yeniden yayınlanmaya başladı. 23 Haziran 1919 Perşembe günü yayınlanan 174 nolu nüsha¹⁴ ile yayın hayatı sona eren Hadisat gazetesi özellikle Ermeni sorunu ile ilgili konularda önemli bir arşiv belgesi niteliği taşımaktadır.

Bazı sayılarının mükerrer olduğu gazetenin, bütün koleksiyonlarında başta İstanbul Bayezit Kütüphanesi ile İstanbul Büyük Şehir Belediyesi ATATÜRK Kitaplığı (gazetenin kendisi), Ankara Milli Kütüphane ve TBMM. Kütüphanesi Arşivi'(Mikro Film)nde bazı sayılarının da eksik olduğu görülmektedir. Bazı sayılar ise var olduğu halde iyi korunamamış ve okunamayacak şekilde tahrip olmuştur. Hadisat gazetesinin İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi arşivinde, Basın Müzesi arşivinde ve bazı özel koleksiyonlarda önemli miktarda nüshasının olduğu da bilinmektedir.

Süleyman Nazif, HADİSAT'ın yayınlandığı 174 sayısının yaklaşık 120 kadarına yazı yazmıştır ki, bunların da 100'e yakını başyazı şeklindedir. Cenap

¹⁴ : Süleyman NAZİF 'in Biyografi'si , sanatı , edebi kişiliği ve eserleri ile ilgili detaylı bir çalışması olan Dr. Şuayb KARAKAŞ , Kültür ve Turizm bakanlığı yayınları arasında çıkan (968 / 122) SÜLEYMAN NAZİF adlı eserinde HADİSAT'ın 23 Haziran 1919'da 172 sayılı nüsha ile yayın hayatına son verdiğini kaydediliyor. Oysa HADİSAT'ın 173 sayılı nüshası 22 Haziran 1919 Pazar günü yayınlanmış olup bazı koleksiyonlarda yer almaktadır. 22.06.1919 tarih ve 173 sayılı nüshadan " Katib- i mes'ullerin muhakemesi " adlı haberi takip edip tercümesinden faydalandım.

Şahabeddin'in yazdığı yazılardan bazılarının da hesaba katılması ile başyazılardan 25 kadarı da doğrudan Ermeni meselesiyle ilgili yazılardır. Bu durum gazetenin Ermeni meselesini ciddi bir sorun olarak gördüğünün kanıtıdır. Gazetenin başyazılarından bazıları sansüre uğradığı için Süleyman Nazif'e ait köşenin boş beyaz bir sütun şeklinde çıktığı da olmuştur.

Gazetenin ulaşabildiğimiz sayılarında sık sık Doğu Anadolu ve Çukurova bölgesi ile ilgili çok detaylı nüfus istatistikleri yayınlanmış, İtilaf devletleri ve Ermenilerin iddiaları yine yabancı din adamı, misyoner, konsolosluk görevlisi, sivil gözlemci ve seyyahların verdikleri bilgilerle çürütülmeye çalışılmıştır. Gazetenin yabancı basın organlarını iyi takip ettiği sık sık yaptığı iktibaslardan anlaşılmaktadır. Bu durumda İngiliz, Fransız ve Amerika kaynaklarından da haberdar olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Muhalif basın organlarının sert eleştirilerine rağmen seviyeli bir yayın politikası izlemiştir.

Gazete, verdiği istatistik bilgiler ve öne sürdüğü düşünceleri ile, yapılacak barışta ve kurulacak yeni yönetimlerde göz önünde bulundurulması gereken hususları dile getirmeye çalışmıştır. Hadisat'a göre kalıcı barış ve bölgedeki istikrarın temel şartı, sosyal gerçeklere uygun yapılacak düzenlemelerdir.

Hadisat'ın Ermeni meselesi ile ilgili görüşleri şu noktalar etrafında yoğunluk kazanmaktadır:

- Ermeni sorununun çıkışı tamamen dış kaynaklı bir olaydır.
- Anadolu'da Ermeniler hiçbir zaman haksızlığa uğratılmış değillerdir.
- Türk yetkilileri Ermenilerin savaş öncesinde olduğu gibi savaş esnasında da zarar görmemeleri için azami tedbiri almışlardır.
- İddia edildiği gibi Ermeniler Anadolu'nun her hangi bir yerinde asla sayısal çoğunluğu oluşturmamışlardır.
- Tehcir kararı ülkenin savaş zamanındaki güvenliği ile ilgili olarak alınmış bir karar olup, hedef Ermeniler olmadığı gibi geçici olarak alınan karar da herhangi bir etnik yapıyı işaret eder nitelik de taşımamıştır.

- Ermeni iddialarında yer alan (Vilâyât-ı Sitte) doğudaki altı ilde yapılacak olan incelemeler gösterecektir ki, buralar büyük çoğunluğu Türklere ait olan bir nüfus yapısına sahiptir.
- Wilson prensipleri uyarınca yapılacak olan bir halk oylaması gerçeği ortaya çıkaracaktır.
- Ermenilerden alınmamış ve tarihin hiçbir döneminde de Ermenilere ait olmamış olan bu yerler Türk yurtdur.
- Bölgedeki Türk çoğunluğu görmezden gelinerek, halk Ermenilerin inisiyatifine terk edilemez.
- Bölge, Müslim ve Gayrimüslimi ile Türk devletine aittir.
- Bölgede yaşanan istenmedik olayların sorumlusu Türklere olmadığı gibi, İtilaf güçleri çıkarları için kullandıkları Ermenilerin çektiği acıların bedelini Türklere yüklememelidir. Çünkü batılı güçlerin kendi aralarındaki rekabet sonucu çıkan Cihan Harbi esnasında Ermenilerden daha çok Türklere mağdur olmuşlar ve acı ve sıkıntının daha fazlasını Türklere çekmişlerdir.

Hadisat gazetesindeki yazılar konu başlıklarına göre bir tasnife tâbi tutulacak olursa, Ermeni Meselesi ile ilgili yazıların önemli bir yer tuttuğu görülecektir.

a . Cenap ŞAHABETTİN

Hadisat gazetesinin ilk çıkışında emeği geçen ve ilk başyazılardan da bir kısmını yazmış olan Cenap Şahabettin, asker bir babanın çocuğu olarak 1871’de Manastır’da doğmuştur. Babasının 93 Harbi’nde (1877–1878 Osmanlı Rus Savaşı) şehit düşmesi üzerine annesiyle İstanbul’a gelip yerleşmiştir. Askerî Tıbbiye’den “Doktor Yüzbaşı” olarak başarıyla mezun olduktan sonra ihtisas yapmak üzere Fransa’ya gönderilmiştir.

Dört yıl Fransa’da kaldıktan sonra döndüğünde, İstanbul Haydar Paşa Hastanesi’nde göreve başlamış, takip edildiği korkusuna kapılarak İstanbul dışında görevler istemiştir. Arabistan dahil, ülkenin birçok yerini dolaşmış, I. Dünya Savaşı yıllarında 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa’nın yanında bulunmuştur. Savaşın son zamanlarında Peyâm ve Sabah gazetelerinde *(Bu iki gazete sonradan birleşerek*

Peyâm-ı Sabah adını almıştır) çıkan yazılarından dolayı tepki almıştır. Hadisat' da çıkan yazılarına rağmen pek de sempati toplayamamış, Hadisat'ın kapanmasından sonra Avrupa'ya gitmiştir. Dönünce Tasvir i Efkâr' da yazmaya başlamış, zaman zaman Millî Mücadele aleyhindeki yazılarından dolayı da eleştirilmiştir. 1919'da geçtiği Dârülfünûn' da yaptığı bir konuşmasından dolayı hem öğrencilerden hem de öğretmen arkadaşlarından tepki gördüğü için 1922 yılında Dârülfünûn' dan ayrılmak zorunda kalmıştır.

Cumhuriyetin ilânından sonra bir tür inziva hayatı yaşayan yazar zamanla Cumhuriyet ve İnkılâplar lehinde yazılar yazdı ise de kendisine hep geçmişî hatırlatılmış ve kimseye yaranamamıştır.

Kişilik olarak da büyük tutarsızlıkları görülmüştür. İttihat Terakki Partisi'ni eleştirmiş; ama Enver Paşa'yı çok sevdiğini söylemiş, Cemal Paşa'nın himayesinde bulunmuş, savaş bölgelerinde dolaşmıştır. Yeniliği savunmuş; ama kendisini yenileyememiş, eski dilde bol tamlamalı ve aruz vezninde eserler vermiştir. Batı medeniyetinin lüzumundan bahsetmiş, kadın haklarına karşı çıkmıştır. Bazen de dini konular da dahil olmak üzere gereksiz tartışmalara girmiş, yoğun eleştirilerin hedefi olmuştur. Cevval görünmeye çalışmışsa da mücadeleden korkup kaçarak yaşadığı ömrünü 13 Şubat 1934'te beyin kanaması sonucu tamamlamıştır.¹⁵

b . Süleyman NAZİF

1869'da babasının memuriyeti dolayısıyla bulunduğu Diyarbakır'da doğmuştur. Diyarbakır Vilâyet Mektupçusu olan babasının Mamuretü'l-Aziz'e Mutasarrıf olarak tayin edilmesi üzerine önce Elazığ'a, daha sonra da yine babası Mehmet Sait Paşa'nın yeni görev bölgesi olan Maraş'a ailesiyle birlikte gitmiştir. Maraş'tan sonra tekrar Diyarbakır'a, daha sonra da Mardin'e tayin edilen babası ile birlikte dolaşırken Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerini yakından tanıma fırsatını bulmuştur.

¹⁵ *İslam Ansiklopedisi*, 7. cilt, s. 346 - 349 ve Ahmet ÖZDEMİR; Cenap ŞAHABETTİN, Toker yayınları, İstanbul 1975 (Özetlenerek alınmıştır.)

Mardin’de bulunduğu sıralarda tanıştığı Abdülkerim Sabit adındaki gençten öğrenmeye başladığı Fransızca’sını Midyat’ta bir Ermeni papazı olan Aleksan Gregoryan’dan aldığı özel derslerle geliştirmiştir. Türkçe’den başka Fransızca, Arapça, Farsça ve biraz da Kürtçe öğrenmiştir. Babası ile birlikte gezdiği Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin dışında, kısa süreli görevlerle gittiği Irak’ın kuzey bölgelerini de tanıma fırsatını bulmuştur. Genç yaşta devlet memuriyetine başlamış, başarıları ile dikkat çekmiştir.

1896’da memuriyetten ayrılarak eserlerinden tanıdığı insanların yaşadığı şehir olan İstanbul’a, 1897’de ise Fransa’ya (Paris) gitmiştir. Orada bazı İttihatçılarla tanışmıştır. Paris’ten döndükten sonra Hüdâvendigâr Mektupçusu olarak Bursa’da yeniden devlet memuriyetine başlamış, Bursa’dan sonra Konya **Mektupçuluğuna** tayin olunmuştur.¹⁶

II. Meşrutiyet’in ilânından sonra memuriyetten istifa ederek tekrar İstanbul’a gelerek gazeteciliğe başlamıştır. Yeni Tasvîr-i Efkâr gazetesinde yazdığı yazılardaki üslubu ve birikimi ile kısa zamanda dikkat çekmiştir.

Eylül 1909’da Basra valiliğine atanan Süleyman Nazif, ardından sırasıyla Kastamonu , Trabzon, Musul ve Bağdat valiliklerinde bulunmuştur.

I. Dünya Savaşı başladığında Bağdat valisidir. Haziran 1915’te görevinden ayrılmış, İstanbul’a dönerek tekrar gazeteciliğe başlamıştır. Gazetecilikteki prensibini’ de “*Herkesi temin ederim ki, bu sahifelerde hak’tan veya hak zannolunan şeylerden başka hiçbir şey müdafaa edilmeyecektir*”¹⁷ şeklinde açıklamıştır.

¹⁶ **Mektupçu Osmanlı’** da büyük devlet ricali’nin özel kalem müdürlerine verilen addır. Resmi dairelerde yazı işleriyle meşgul olan idare veya kalemin başında bulunan memur için kullanılan Mektupçu adı 1908 II. Meşrutiyet’ in ilanından sonra Kalem-i Mahsus Müdürlüğü’ne dönüştürülmüştür. Bkz. Mithat SERTOĞLU, **Osmanlı Tarih Lügati** - Enderun Kitabevi İstanbul 1986 s. 218); Mehmet Zeki PAKALIN, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü** cilt II. M. E. B. Yayınları – 2506 / 647 – 2 İstanbul 1993 s. 466.

¹⁷ ; Şuayb KARAKAŞ, **SÜLEYMAN NAZİF**, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, 968 / 122 Ankara 1988 s 92

Hak gazetesinde yazdığı dönemlerde ülkenin kurtuluşu için İttihat Terakki Partisini savunuyor görünse de yanlışlıkları gördüğünde eleştirmekten de çekinmemiştir. İttihatçılarla ilişkileri bozulunca da gazeteden ayrılmıştır.

Süleyman Nazif, 20 Ekim 1918'de Cenap Şahabettin ile birlikte Hadisat'ı çıkarmaya başlamıştır. İlk dönemlerde gazetenin başyazıları dönüşümlü yazılmaktadır. Süleyman Nazif, Aralık 1918'de Cenap Şahabettin' in gazeteden ayrılmasıyla tek başına yazmaya devam etmişse de, 17 Aralık 1918'de Hadisat gazetesi parasızlıktan kapanmıştır. 6 Şubat 1919'da yeniden yayınlamaya başladığı Hadisat' da bütün sıkıntı ve ümitsizliğe meydan okurcasına ülke menfaatleri doğrultusunda mücadele vermiştir. Baskı ve sansüre rağmen 23 Haziran 1919'a kadar dayanmış, ekonomik sıkıntıları aşamayınca, 174 sayılı bir yayın hayatından sonra Hadisat'ı kapatmış ve İleri gazetesine geçmiştir.

Süleyman Nazif, Hadisat gazetesinin kapanmasından sonra da mücadelesine devam etmiştir. İleri gazetesindeki yazılarıyla dostlarını sevindirirken, işgal kuvvetlerinin temsilcilerini ve onlar gibi düşünenleri de rahatsız etmiştir. 1920 yılı Ocak ayının sonlarında Türk dostu Fransız edibi Pierre Loti adına düzenlenen bir toplantıda yaptığı konuşmadan dolayı İstanbul'daki işgal kuvvetleri temsilcileri ve iktidardaki hükümet yetkililerinin tepkisini çekmekte gecikmemiştir. Ancak yaptığı konuşma ile halktan ve aydın kesimden bir hayli olumlu tepkiler de almıştır. Bu olaydan bir müddet sonra kendisinin tabiriyle tedbirsizlik sonucu 23 Mart 1920'de İngilizler tarafından tevkif edilerek Malta'ya sürgüne gönderilmiş ve yaklaşık bir buçuk yıllık sürgün hayatından sonra, Ekim 1921'de yurda dönmüştür.

Malta'daki sürgün hayatından döndükten sonra muhtelif gazete ve dergilerde yazılar yazmaya devam eden Süleyman Nazif, 4 Ocak 1927 Salı günü vefat etmiştir.

Süleyman Nazif'in hayatının çok büyük bir kısmının Türk, Kürt, Arap ve Ermenilerin yaşadığı ortak coğrafyada geçmiş olması, onun yaşanan olaylara karşı daha duyarlı ve birinci elden bilgi sahibi olmasını sağlamıştır. Yaptığı hizmet ve verdiği eserleri ile Türk edebiyat, kültür ve siyasi tarihinde önemli bir yer edinmiştir.

I. BÖLÜM

BAŞLANGICINDAN I. DÜNYA SAVAŞI'NIN SONUNA KADAR TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

A. Türk – Ermeni İlişkilerinin Başlaması ve Gelişmesi

I- Ermeniler ve Ermenistan

Ermenilerin menşei hakkında yapılan araştırmalar sonucu iki görüş ortaya çıkmıştır. Bir rivayete göre Ermeniler, Hz. Nuh'un oğlu Yafes'in soyundan gelen Hayk'ın torunlarıdır. Bu görüşte olanların hareket noktası, "Kitab-ı Mukaddes" tir. Ermeni asıllı tarihçilerin çoğu bu görüşü benimsemişlerdir. Bu görüşe göre Ermeniler Nuh tufanından itibaren bölgenin yerli kavmidirler.¹⁸ Kendilerini Hay (E.Uras'a göre Hayk) - Hayastan olarak da adlandırırılar.¹⁹ Bazı araştırmacılar ise Ermenilerin, Firikyalılar'ın bir kolu olduğu görüşündedirler. Yaşadıkları bölgeye M.Ö. 7.-6. yüzyıllarda geldikleri düşünülmektedir.²⁰ Bu görüşe göre Ermeniler Hint – Avrupa ırkından olup Balkan asıllı bir kavimdirler. Bir görüşe göre Sami ırkından olan Ermeniler diğer bir görüşe göre de İsviçre'nin eski sakinleridirler.²¹

Ermenilerin yaşadığı yer anlamında Ermenistan, bugünkü Akdeniz–Karadeniz – Hazar denizi üçgeninde yer almaktadır. Ermenistan (Armenia) adının nereden geldiği, hangi kökten olduğu ya da türetildiği ve tam olarak hangi anlamı taşıdığı konusunda bir çok görüş vardır. Kesin olan bir şey var ki, Ermeniler bugünkü Doğu Anadolu, Kuzey batı ve batı İran, (Kafkaslar' ın güneyi), kısmen de

¹⁸ Esat Uras , *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Türkiye Matbaacılık ve Gazetecilik A. O.- Yeni Matbaa, Ankara 1950, s. 22

¹⁹ M. Sadi Koçuş , *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Kastaş Yayınları, İlâveli

4. Baskı, İstanbul 1990, s. 22

²⁰ Esat Uras , a.g.e., s. 22

²¹ Geniş bilgi için bkz. Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Baskı, Ankara 1985, s. 10- 17 ve Esat Uras a.g.e., s. 22 - 37

Kuzey Suriye ve Kilikya (Çukurova bölgesi)da yaşamışlardır.²² Ermeniler, yaşamış oldukları hemen hiçbir dönemde bölgelerinin tam hakimi olarak güçlü bir devlet konumuna gelememişlerdir. Çoğunlukla bölgelerindeki büyük devletlerin himayesinde vassal bir devlet konumunda yaşamışlardır. Bunda yaşamış oldukları bölgenin Doğu-Batı ve Kuzey-Güney istikametinde geçiş yolu üzerinde olmasının büyük etkisi olmuştur. Bu sebeple Ermeni coğrafyası, Roma, İskender, İran, Bizans ve Arap devletlerinin mücadele sahası olmuştur. Bunlara 11. yüzyılda Türkler, daha sonra da Ruslar ve çıkarları gereği İngilizler katılmışlardır. Ermenistan bölgesindeki mücadeleler sonucu Ermeniler tarihin değişik dönemlerinde değişik bölgelere göç hareketleri yaşamışlardır. Bugün dünyanın birçok bölgesinde Ermeni kökenli insanın yaşıyor olmasının sebebi bu göç hareketleridir.²³

II. Türk – Ermeni İlişkilerinin Başlaması ve Gelişmesi

Türkler ile Ermenilerin ilk ilişkileri Hazarlar döneminde başlamıştır. M.S. II. yüzyılda başlayan ilişkiler, daha sonra Hunlar ve Göktürkler zamanında devam ettiyse de bu dönemdeki ilişkiler kalıcı olmamıştır. Esas Türk-Ermeni ilişkileri 11. yüzyıl başlarında Selçuklular ile başlamıştır.²⁴ Selçukluların bölgeye hakim olması ile birlikte iki toplum arasındaki ilişkiler de gelişmiştir.

Türk hakimiyetine girmeleriyle, kendi dindaşları olan Bizans'tan gördükleri baskı ve zulümden kurtulmaları, Ermenileri Türkleri tanımaya yöneltmiştir. İki toplum arasındaki ilişkiler zamanla o derece gelişmiştir ki, iki milletin kültürü kaynaşarak bir tek kültür haline gelmiştir.²⁵ Ermenilerin Türk kültürü ile kaynaşması o dereceye ulaşmıştır ki, bazı Avrupalı tarihçiler Ermenileri Hıristiyan Türkler olarak vasıflandırmışlardır. Özellikle Büyük Selçuklu Hükümdarı Melikşah'ın gayrimüslimlere yönelik müsamahası, Ermeni din adamı ve tarihçilerinden başka birçok batılı tarihçi ve düşünür tarafından da taktir ve şükranla karşılanmıştır.

²² Esat Uras başta olmak üzere bu konudaki muteber bütün kaynaklar aynı görüştedirler.

²³ Cemal Anadol, *Tarih Işığında Ermeni Dosyası*, IQ Kültür sanat yayıncılık, 2. baskı İstanbul 2001 s. 44 - 49

²⁴ Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ocak Yayınları Ankara 1997 s. 76 - 79

²⁵ Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu – Ermeni ilişkileri*, Ankara 1983 s. 41 – 42

13. yüzyıldaki Moğol baskısı karşısında tıpkı Türkler gibi Ermeniler de batıya doğru hareketlenmişler ve Anadolu'nun muhtelif şehir, kasaba ve köylerine dağılmışlardır. Anadolu Selçukluları döneminde devlet hakimiyetinin olduğu birçok yerde küçük gruplar halinde yaşayan Ermeniler, genelde zanaatkâr, esnaf ve tüccar olarak yaşamışlardır. Köylerde yaşayıp tarımla uğraşanlar ise devletin ve vatandaşların her türlü imkan ve hoşgörüsünden yararlanmışlardır.

Osmanlılar zamanında ilk olarak Kütahya'daki dini Merkezlerini Bursa'ya taşımışlardır. Osman Gazi döneminden İstanbul'un fethine kadar Bursa'da olan Ermeni Ruhanî Reisliği, 1461'de İstanbul'a taşınmıştır. Ruhanî Reisliğin İstanbul'a taşınması ile bir Patrikhane kurulmuş ve bütün Ermeniler İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi'ne bağlanmışlardır. Aynı dönemde Anadolu'nun muhtelif yerlerinden getirilen Ermeniler de İstanbul'a yerleştirilmişlerdir. Yavuz Sultan Selim'in 1514 Çaldıran Seferinden sonra da Tebriz ve çevresinden alınan bir çok Ermeni sanatkâr İstanbul'a getirilerek devlet hizmetine alınmışlardır.²⁶

Bir Türk-İslâm imparatorluğu olan Osmanlı Devletinde, İslâm'ın gayrimüslimlere tanıdığı zımmî hukuku gereği, Ermeniler de devletin her türlü güvencesi altında yaşamışlardır. Devletin kendilerine tanıdığı din, dil, vicdan ve her türlü teşebbüs hürriyetinin de etkisiyle özellikle ekonomik ve kültürel alanda hızla gelişmişlerdir²⁷. Dünyadaki birçok önemli gelişme ve değişikliğe rağmen Türk-Ermeni ilişkileri 19.yüzyılın son çeyreğine kadar problemsiz devam etmiştir. Esat Uras'a göre, bunda Avrupalıların, Ermenileri fazla tanımamalarının etkisi vardır. Çünkü birçok Avrupalı, Ermenileri, "Yeryüzüne dağılmış tüccar, kendi menfaatlerinden başkasını düşünmeyen, milliyetsiz, serseri ve Yahudiler gibi vatansız" olarak tanıyorlardı.

Fransız İhtilâlinin getirdiği yeni fikirlere rağmen iki millet arasındaki ilişkilerde büyük bir değişime de rastlanılmamıştır. Çünkü Fransız İhtilâlinin getirdiği ilkeler Ermenileri ilk etapta fazla da etkilememiştir. 19. yüzyılın başlarından itibaren başlayan isyanlar ile birlikte, özellikle Rumların ayaklanıp devletten ayrılması, Ermeni toplumunun işine yaramıştır. Rumlardan boşalan üst düzey

²⁶ Esat Uras, a.g.e., s. 151

²⁷ Bernard LEWIS, a.g.e., s. 63

bürokrasideki bir kısım memurluklarda tamamen Ermeniler istihdam edilmiştir. Bu durum Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar aynen devam etmiştir. I. ve II. Meşrutiyet meclisinde bulunan Ermeni mebuslardan bazıları, II. Meşrutiyet hükümetlerinde nazırlık görevine getirilmiştir. Ülkedeki siyasî, kültürel ve fikrî gelişmelerde önemli katkıları olan Ermeniler, Jön-Türklerle de işbirliği yaparak meşrutî idareye geçişte önemli bir rol oynamışlardır.²⁸

19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın başlarında yaşanan bütün olaylar ve problemlere rağmen Türk idaresindeki Ermenilerin durumu Rusya idaresinde yaşayan Ermenilerin durumundan çok daha iyi idi. Türk idaresindeki Ermeniler sadece ekonomik alanda değil, din, dil, tarih ve kültür alanında her türlü özelliklerini muhafaza edebilmişlerdir.²⁹ Bu imkanlarından dolayı, Kafkasya Ermenileri Osmanlı Ermenilerini hep kıskançlıkla seyretmişlerdir.³⁰ Bunda Osmanlıların hakim olduğu topraklar üzerindeki gayrimüslim tebaaya yönelik uyguladığı “Millet sistemi” nin rolü büyüktür. Bu sistemde hiçbir etnik ya da dini grubun bir başka gruba karşı tehdit unsuru oluşturmasına izin verilmemiştir. Aksine devleti oluşturan her millet, yetenekleri ve çalışması oranında devlet yönetiminde etkin olabilmıştır. Devlet hizmetinde en alt kademe hizmetlerden sadrazamlığa kadar birçok görevde farklı etnik ya da dini gruptan insana rastlanılmıştır.³¹

III. Türk-Ermeni İlişkilerinin Bozulması:

Türk-Ermeni ilişkilerinin bozulmasında yabancı devletlerin önemli bir rolü olmuştur. 17. yüzyılda Fransızlar, 18. yüzyıldan itibaren de İngilizler, Osmanlı tebaasındaki gayrimüslimler ile ilgilenmeye başladılar. Doğu Hristiyanlarının ve kilisenin durumunu düzeltme adı altında başlayan misyonerlik faaliyetleri, önce eğitim ve insanî yardım amaçlı başlatılmıştır. Daha sonra ise ekonomik ve siyasî bir mahiyete bürünmüştür. Osmanlı Devletinin zayıflamaya başlamasıyla birlikte

²⁸ Halil METİN, *Türkiye'nin Siyasî Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, MEB Düşünce Eserleri Dizisi, İstanbul-1997, s. 4

²⁹ Esat Uras, a.g.e., s. 152.

³⁰ Levon Panos Dabağyan, *Osmanlı'da Şer Hareketleri ve Abdülhamit Han*, IQ Kültür sanat yayıncılık, İstanbul 2002, s. 319-327

³¹ Arnold J. Toynbee, “*Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Tarihindeki Yeri*” Hazırlayan ; Kemal Karpat, *Osmanlı ve Dünya*, Ufuk Kitapları , İstanbul 2000, s. 33 – 49.

Osmanlının iç işlerine karışmak isteyen Avrupalılar,³² Osmanlı tebaasındaki Hıristiyanları iç işlerine karışmanın birer vasıtası olarak görmüşlerdir. Ermeniler de o dönemde batının gündemindeki Şark Meselesinin doğal bir parçası durumuna geldiler.³³ Batılı devletlerin devreye girmesi, Türk ve Ermeni toplumları arasındaki ilişkilerin bozulma sürecini de başlatmıştır. Aslında bozulmaya başlayan sadece Türk-Ermeni ilişkileri değildi. Misyonerlik faaliyetleri sonucu, Ermeniler arasındaki mezhep birliğinin bozulması, Ermeni toplumu içindeki huzuru da bozmuştur. Ermeniler arasında başlayan rekabet yoğun bir çekişmeyi de beraberinde getirmiştir. Öyle ki cemaat içinde artan gerginlik sonucu devlet olaylara müdahale etmek zorunda kalmıştır. Gerginliğin çıkışı ve artışında rolü olduğu belirlenen bazı kişiler Patrikhanenin teklifi sonucu değişik bölgelere sürülmüş bazı bölgelerde yerleşik olan Ermenilerin hareketlerine de kısıtlama getirilmiştir.³⁴ Çünkü Ermeni cemaati içinde artan gerginliğin büyük olaylara dönüşmesinden korkulmaya başlanmıştı.

18. yüzyıldan itibaren zayıflamaya başlayan Osmanlı Devleti, çağının gelişmelerine ayak uyduramadığı için yeni dünya sisteminin dışına doğru kaymaya başlamıştı. Osmanlı Devletinin her geçen gün zayıflaması, Osmanlı ülkesini büyük devletlerin rekabet alanı haline getirmişti. Rekabet alanında ilk görünenler İngiltere ve Rusya oldu. Daha sonra bunlara sırasıyla Fransa, Almanya ve ABD. katıldılar. Osmanlı ülkesinin en ücra köşelerine kadar ulaşan misyonerlerin açtığı yoldan giden yeni temsilciler ülkenin maden rezervlerinden tarım potansiyeline, ulaşımından coğrafi-stratejik konumuna, etnik ve dinî yapısından halkın sosyal, psikolojik ve

³² Bu yol, Osmanlı - Rus savaşı sonunda yapılan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Ruslar tarafından açılmıştı. Rusların Ortadoks Hıristiyanları koruma girişiminden sonra diğer Avrupa devletlerinden; Fransa - Katolikleri, İngiltere - Protestanları korumaya çalışırken sahipsiz kalan Gregoryen Ermeniler de Osmanlı devletinden daha aktif bir koruma talebinde bulunmuşlar ve bu gelişmeler sonucu "Ermeni Milleti Nizamnamesi" hazırlanmıştı. Ancak bu nizamname ne Ermeniler arasındaki rekabeti bitirdi, ne iç işlere karışma yolunu kapattı, ne de Ermenilerin Osmanlıdan ayrılma düşüncelerini engelleyebildi. Çünkü hem Patrikhane hem de Sivil Ermeni temsilcilerin halk üzerindeki etkisi her geçen gün biraz daha artarak devam edecektir.

³³ Bayram Kodaman, "Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi" *Tarihi Gelişmeler içinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün - Bugün - Yarın)* H. Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü Ankara 8-9 Mart 1990, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara 1995 s. 59-63.

³⁴ Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, ASAM Yayınları - Kafkasya Araştırmaları dizisi - 2 Ankara 2000 s. 143-150

ekonomik durumuna kadar topladıkları bilgileri ülkelerine aktarıyorlardı. Ulaşılan her yeni bilgi doğrultusunda plânlar daha da ayrıntılı hale getiriliyordu.³⁵

Bu durumu geç de olsa fark eden Osmanlı idarecileri Avrupa'daki güçler dengesini takip ederek devletin devamını sağlamaya çalıştılar. Avrupalı devletler kendi aralarındaki problemlerle uğraşırken Osmanlı devleti nispeten rahat bir dönem yaşıyordu. Ancak ne zaman ki Avrupa'nın büyük güçleri hasta adam gözüyle baktıkları Osmanlı'nın mirasının paylaşımı üzerinde anlaştılar, Osmanlılar için tehlike de o zaman başladı. Çünkü başta Rusya ve İngiltere olmak üzere önemli güçler paylaşımın ayrıntılarını görüşmeye başlamışlardı. Paylaşım projesinin uygulamaya konulmasının en önemli ayağı, Osmanlı vatandaşı olarak yaşayan Hıristiyan azınlıklardı. 20. yüzyıla yaklaşıldığında elde Bulgarlar ile Ermenilerden başka alternatif de kalmamıştı. Çünkü diğer milletler bağımsızlıklarını kazanmışlardı. Bulgarlar belirli bir bölgede çoğunluğu oluşturdukları için onların işi kolay olsa da Ermenilerin işi çok zor olacaktı. Zira Ermeniler ülke coğrafyasına dağılmıştı ve hiçbir bölgede otonom çoğunluğu oluşturmuyorlardı.³⁶ Bu sebeple 93 Harbi (1877-1878) sonrasında imzalanan 1878 Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarında yeni yürürlüğe konulan çözümlere yöneldiler. Bu anlaşmalarla Osmanlı hükümeti, Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahat yapılması ve yapılacak çalışmaların da Avrupalı devletlerce denetlenmesini kabul etmişti.³⁷ Bu anlaşmalar Osmanlı devletini parçalamak için en akılcı ve en kestirme yol olarak iyi bir çözüm yolu olarak görüldü. Üstelik de Osmanlı devleti vaat ettiği ıslahatları bir türlü yapmamıştı. Projenin önündeki en büyük engel ise İngiltere –Almanya rekabetinin çok hızlı bir şekilde gelişiyor olması idi. Almanya'nın hızla büyüyen sanayisi için ucuz hammadde ve üretmiş olduğu mamuller için de kolay pazara ihtiyacı vardı. İngiltere'nin böyle bir sıkıntısı olmamakla birlikte Osmanlı toprakları İngiltere için stratejik öneme sahipti. Osmanlı devleti güçsüz olmakla birlikte hâlâ hatırı sayılır genişlikte büyük topraklara ve bu topraklar üzerindeki zenginlik kaynaklarına

³⁵ Geniş bilgi için bkz.; Gürbüz Evren, *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, Ümit Yayıncılık Ankara 2002 s. 69 - 133

³⁶ M.Sadi Koçaş, *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Kastaş Yayınları, İstanbul-1990, s. 308-309

³⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, Cilt VIII, s. 66 ve *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (Osmanlılar – III), İlmî Müşavir ve Redaktör Hakkı Dursun Yıldız. Çağ Yayınları, İstanbul 1989, Cilt 12, s. 141 - 148

sahipti. Bu durumu gören sadece İngiltere değildi. Almanya da Osmanlı ülkesinin kendisi için taşıdığı önemin farkında idi. Bu sebeple Almanya, Ortadoğu'ya doğru yayılmada Osmanlı ittifakını yakın bir ihtimal olarak hep hesapta tutuyordu. Bu durum, siyasi ve ekonomik mânâda, Rusya ve İngiltere açısından çekinceli bir durumu ortaya çıkarmıştır. Ayağını yere sağlam basmak isteyen İngiltere ve Rusya için Ermeniler ve Ermeni coğrafyası her geçen gün daha önemli hale geliyordu. Gelişmeleri yakından takip eden Fransa, özellikle İngiliz-Rus çekişme ortamında kendisi için en uygun pozisyonu almaya çalışırken Amerika'nın durumu biraz daha farklıdır. Çünkü onlar söz konusu rekabet alanına uzak olmanın yanında dünya politikasına da etkin bir şekilde katılmış değillerdi. ABD için önemli olan uzun vadede kalıcı ortaklık kurabileceği güvenilir ve iş bilen müttefikti. Bu sebeple bölgede etkin olmak isteyenler için Ermeniler ve Ermenistan coğrafyasından daha elverişli başka alternatifler de kalmamıştı.

B. Ermeni Sorununu Hazırlayan Sebepler

Türk-Ermeni ilişkilerinin bozulması ya da Ermeni sorununun çıkışını Fransız İhtilâli sonucu yayılan milliyetçilik fikri ve her milletin kendi millî devletini kurma düşüncesi ile açıklamak zor olacaktır. Çünkü Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler dünyanın azınlık statüsündeki hiçbir milletin sahip olmadığı çok geniş haklara ve imkanlara sahiptiler. Bu sebeple Osmanlı Ermenilerine yönelik hareketler hep dış kaynaklı olmuştur.

Genel mânâdaki Milliyetçiliğin yanında Avrupa'daki siyasi dengeleri koruma ve tam olarak bitmemiş olan Müslüman-Hıristiyan çekişmesi de Ermeni sorununun çıkışındaki genel sebeplerdendir.³⁸ Ermeni sorununa yaklaşımda genel hareket ediyormuş görüntüsü veren Avrupalı devletler özel mânâda birbirlerini de kollamak zorundaydılar. Çünkü birinin hakimiyet alanının genişlemesi diğlerinin alanının daralması anlamına geliyordu. Bu sebeple Ermeni sorunu genel sebeplerin dışında özel sebepleri de olan bir sorun olarak ele alınmalıdır. Çünkü Ermeni sorununun çıkışında hem içeriden hem de dışarıdan etkiler vardır.

³⁸ Mim Kemal Öke, Yüzyılın Kan Davası **Ermeni Sorunu** 1914 – 1923 , Aksoy Yayıncılık, 5. Baskı, İstanbul Şubat 2001, s. 28 - 37

Ermeni sorunundan Rusya'nın beklentileri ile İngiltere'nin beklentileri taban tabana zıt şeylerdir. ABD.'nin olaya yaklaşımı ve beklentileri ile Fransa'nın konumu da farklıdır. Böyle bir ortamda birisinin başarısı diğerinin başarısızlığı olacağından, olay, söz konusu ülkeler için de benzer sebepler ile açıklanamaz.

Asıl konumuz Ermeni sorununun çıkış boyutu olmadığı için bu konuda yüzeysel bilgiler vermekle yetineceğiz.

I. Milliyetçilik Fikri

İnsanlık tarihinin bilinen her döneminde, değişen şartlara bağlı olarak siyasi anlayış da değişmiştir. Siyasi anlayıştaki değişiklik siyasi yapının da yeniden şekillenmesini sağlamıştır. Kavimler göçünün etkisiyle Avrupa'da dağılan merkezi otorite, yerini orta çağ boyunca feodal bir yapıya bırakmıştı. Haçlı seferlerinin bozduğu feodal yapının yerini, Yeniçağ boyunca devam edecek olan merkezi krallık ve imparatorluklar aldı. Rönesans, Reform, coğrafi keşifler-sömürgeleşmeye bağlı olarak artan zenginlik ve bilgi birikimi Aydınlanma'yı, Aydınlanma hareketi Fransız İhtilâli'ni, Fransız İhtilâli de Milliyetçilik hareketleri sonucu millî devlet düşüncesini doğurmuştu. Liberal düşüncelerin yayılması Avrupa'daki siyasi yapıyı temelden sarstı. Fransa'nın Napolyon savaşları sonucu bozduğu Avrupa siyasi dengesini yeniden sağlamak amacıyla kongreler düzenlendi. Çözüm yolları arandı.³⁹ Avrupa ülkeleri arasındaki etnik, dinî, kültürel ve ekonomik yapıdaki benzerlik sebebiyle Avrupa, sarsıntıyı kolay atlattı. Fakat ilk etapta fazla etkilenmemiş gibi görünen Osmanlı'nın durumu hiç de iyi sayılmazdı. Çünkü Osmanlı Devletinin iç yapısı her yönüyle Avrupa'dan daha karmaşık ve daha kırılgan idi.⁴⁰ Fransız İhtilâlinin getirdiği yeni düşüncelerden etkilenen Hıristiyan aydın kesim, yabancıların da etkisiyle ayrılıkçı düşünceler beslemeye başlamışlardı. Bu durumdan, önce diğer Hıristiyanlar etkilendi. Onların imparatorluktan ayrılıp bağımsız olmaları zamanla Ermeni aydınlarını harekete geçirdi.

³⁹ Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1999, s. 97 – 98

⁴⁰ Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, (Çev: Yasemin Saner Gönen) İletişim yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2000, s. 46 - 47

II. Din Faktörü

Hıristiyan batı âleminin Türk-Müslümanlara bakışı genellikle din penceresinden olmuştur. Bu durum özellikle Osmanlılar için geçerlidir. Devletin güçlü olduğu ve dünya politikasının vazgeçilmez hakimi görüldüğü devirlerde çekingen ve mesafeli davranan Avrupalılar, şartlar değiştikçe politikalarını da değiştirmişlerdir. Zamanla bu politika düşmanlık noktasında yoğunlaşmıştır. Avrupalı devlet adamları özellikle Türkler ve İslâmiyet söz konusu olunca kendilerini dinsel tarafgirlikten kurtaramamışlar ve açıkça düşmanlık yapmışlardır.⁴¹

Osmanlı Devletindeki dinî hoşgörü Avrupalılarca istismar edilmekle kalmamış, dış kaynaklı çıkan iç karışıklıklar bile yönetim zaafı olarak görülmüştür. Özellikle azınlıklar ile ilgili eleştirilerde genelde, “Türkler idareleri altındaki milletleri iyi yönetemiyorlar ve sıkıntıya sebep oluyorlar” şeklindeki değerlendirmelere sıkça rastlanılmıştır.⁴²

III. Misyonerlik Faaliyetleri

Osmanlı ülkesindeki misyonerlik faaliyetlerine ilk başlayanlar Fransız Katolikleri idi. Bunları avantajlı duruma getiren ise Osmanlılar ile Fransızlar arasındaki siyasi ilişkiler ve kapitülasyonlardı. Daha sonra İngilizler aynı işe el attılar. 19. yüzyılın hemen başlarında (1804) Doğu halkları ve kiliselere yönelik faaliyetler Avrupa'nın dış politikasında önemli bir yer tutmaya başladı. Misyonerlik faaliyetlerinin en önemli hedeflerinden birisi Müslüman ve Musevîlere yönelik Hıristiyanlaştırma çalışmaları idiyse de bunda pek başarılı olunamadı. Bunun üzerine Doğu Hıristiyanları ve Kiliselerine yönelik çalışmalara ağırlık verildi. Özellikle de Ermenilerin Protestanlaştırılması ısrarla ve önemle üzerinde durulan konu idi. Doğudaki çıkarları için ileri karakol görevi üstlenecek, potansiyel müttefiklere ihtiyacı olan İngiltere'nin faaliyetleri dil kolaylığı nedeniyle ABD.'li misyonerlerce de desteklendi. Amerikan Misyonerlik teşkilatı BOARD, daha öncekilerin elde edemediği büyük bir başarı elde etti. Anadolu'da birçok il ve önemli ilçe

⁴¹ Kamuran GÜRÜN ; *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985, s. 37- 38

⁴² Kamuran GÜRÜN ; *age*. S . 39

merkezlerinde eğitim çatısı altında yürütülen Misyonerlik faaliyetleri, Türkler açısından ilerisi için önemli bir tehdit unsuru idi. Çünkü Misyonerler Osmanlının gayrimüslim tebaası ile yoğun bir ilişki içinde idiler. Bunlar doğrudan değilse bile dolaylı olarak her türlü olumsuzluğun içinde yer alıyorlardı. Osmanlının Doğu illerinde uzun süre konsolosluk hizmeti veren Rus Generali Mayewski, Doğu Anadolu'ya Batı ülkeleri adına gelen misyoner, ajan ve gezginlerden önce bölge halklarının son derece sakin bir hayat sürdürdüğünden bahsetmektedir.⁴³

IV. Ermeni Kilisesi

Bir çok araştırmacı, tarih boyunca etkin bir Ermeni gücü ya da devletinden bahsetmenin mümkün olamayacağı kanaatindedirler. Onlara göre, "Bir Ermeni milletinden, Ermeni devletinden, Ermeni tarihinden değil, bir Ermeni Kilisesinden, bir Ermeni Kilisesi devletinden bahsetmenin daha doğru olacağı." gerçeğe daha yatkındır. Çünkü Ermeni devleti fikri, Ermeni milletinden değil, Ermeni Kilisesinden çıkmıştır. Tüm çalışmalar da kilise kontrolünde yürütülmüştür. Ermeni devleti fikrinin kompedanlığını ya bizzat kilise yapmış ya da kilise kontrolündeki din adamı veya kişilere yaptırmıştır. Ermeni halkı içerisinde millî duyguların uyanışında yabancı misyonerliğin ve kilise kontrollü okulların önemi büyüktür. Bu fikrin liderliğini yapanlar da çoğunlukla kilise kökenli düşünürlerdir.⁴⁴

V. Yabancı Okullar ve Azınlık Mektepleri

Şark Sorununun üç temel unsurundan (Türkler- Osmanlı Türkleri, Düvel-i Muazzama ve gayrimüslim cemaatler)⁴⁵ biri olan gayrimüslim cemaatler arasındaki ayrılıkçı fikirlerin doğup gelişmesinde Fransız İhtilâli'nin yaydığı fikirler kadar yabancı okulların ve azınlık okullarının da etkisi olmuştur. Sırp ve Yunan

⁴³ Ersal YAVI ; 1856-1923 **Emperyalizmin Kıskaçında ; Türkler, Ermeniler , Kürtler**, Yazıcı yayınevi İzmir 2001 s. 12- 15

Ayrıca bu konuda geniş bilgi için bkz. Rus Generali Mayewski, *Van, Erzurum Başkonsolosu* (Tr. Azmi Süslü) **Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar**, A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları No. 6 (Tarihsiz)

⁴⁴ Abdurrahman Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Ocak yayınları, Ankara 1997

⁴⁵ Bayram Kodaman, "*Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi*" Tarihi gelişmeler ışığında -**Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu**, 8-9 Mart 1990 Ankara (Hacettepe Üniversitesi- Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 59-63

isyanlarının çıkışında siyasi sebepler ön plânda görünürken Bulgar ve Ermeni olaylarının gelişiminde yabancı okullar, azınlık okulları ve misyoner faaliyetlerinin daha etkili olduğunu söylemek çok da abartılı bir tespit olmayacaktır. Osmanlı eğitim sisteminin zaafa uğrayıp dünyadan kopmaya başladığı bir dönemde bu okullar tamamen dış destekli ve dışarıyla bağlantılı bir eğitim veriyorlardı. Misyonerlerin en büyük başarısı olarak Robert Koleji'nin açılışını varsayanlar ⁴⁶ bu okulların azınlıkların bilinçlendirilmesi ve isyanlarındaki etkisinden yola çıkarak bu tip ifadeler kullanmaktadırlar.

Cemal Anadol'un "Tarih ışığında ERMENİ DOSYASI" adlı eserinde Ahmet Ağaoğlu'ndan naklen 1900'lü yılların başlarında Anadolu'da diğer azınlık okulları ve yabancı okullar hariç, sadece Ermenilerin 2500 civarında okulunun olduğundan bahsediyor ⁴⁷. Bulgarların özerklik ve bağımsızlık konusundaki çalışmalarını örnek alan Ermeniler, bu okullarda, kiliselerde ve hayır kurumu adı altındaki yerlerde Ermeni ihtilâlinin alt yapısını hazırlamışlardır. Bu okullarda yetişen Ermeni gençleri yabancıların da teşviki ile teşkilatlanıp olaylar çıkarmaya başladılar. İlk teşebbüslerinde acemilikler yapıp başarısız girişimlerde bulduysalar da zamanla ses getirici eylemler yaptılar. İlk etapta çok da dikkat çekmeyen, hatta ılımlı Ermeni vatandaşlar tarafından da tepkiyle karşılanan olaylar, bir müddet sonra yabancı basın mensuplarının aktarımları sonucu batı dünyasında önemli bir gündem oluşturmayı başardı.

Önceleri "Türklerin yönetimi altındaki toplumları iyi yönetemedikleri" ⁴⁸ şeklinde yorumlanan olaylar, daha sonraları "Türklerin Hıristiyanlara zulmettiği" şeklinde haber yapılmaya başlandı. Sürekli verilen tek taraflı haberler, sonunda Türk düşmanlığını doğurdu. Bu okullarda yetişen ve batının liberal düşünceleri ile tanışmış olan gençler, Ermeni isyanlarının da organizatörleri olarak yerlerini almışlardır.

⁴⁶ Levon Panos Dabağyan, a.g.e., s. 467

⁴⁷ Cemal Anadol, *Tarih Işığında Ermeni Dosyası*, IQ Kültür sanat yayıncılık, 2. baskı, İstanbul 2001, s. 99.

⁴⁸ Kamuran GÜRÜN, a.g.e., s. 38

VI. Propaganda

Tıpkı insanlar gibi, insanların meydana getirdiği milletlerin de iyi ya da kötü tarafları vardır. Bazıları iyilik yapar, bunu açıklayıp övünmeye gerek duymaz. Bazıları iyilik de yapsa , kötülük de yapsa onu anlatmayı ve yaptıklarıyla övünmeyi sever. Bazıları istila eder, yakar, yıkar, felâket götürür; medeniyet götürdüğünü iddia eder. Bazıları ise isyan eder, yakar, yıkar , zulmeder, katleder; bize zulmediyorlar diye yaygara koparır. Ortalığı ayağa kaldırır, suç bastırmaya çalışır.⁴⁹ Ermeniler propaganda ve güçlü devletlerin desteği sayesinde etkin bir kamuoyu desteği almışlardır. Bu durum Türklerin en zayıf noktalarından birisidir. Türkler bu konuda herhangi bir tez üretememiş, sadece haklarında yapılan iddialara cevap vermeye çalışmışlardır. Türklerin bu konudaki pasifliği, Batılı toplumlarda suçluluk psikolojisinin suskunluğu şeklinde algılanmıştır. Bu durum Türklere karşı şüphe ve önyargıları artırmıştır.

Avrupa'da ve özellikle ABD'de Türklere yönelik propaganda 19. yüzyılın sonlarına doğru başlamıştı. Bunu başlatanlar Anadolu'dan göç etmiş veya zararlı faaliyetleri tespit edildiği için sürülmüş olan Ermeniler idi. Büyük devletlerin ve kamuoyunun desteği olmadan mücadeleyi sürdüremeyeceklerini anlayan Ermeniler, basın yoluyla yoğun bir propaganda çalışması başlatmışlardı.⁵⁰ Özellikle misyonerler tarafından beslenen basında Türklere karşı duyulan kin ve nefret her geçen gün artarak devam ettirildi. 1890'lardan itibaren artarak devam eden Ermeni olayları tek taraflı olarak ve çarpıtılarak aktarıldı. Ermeni çetecilerin yaptığı her olay Hıristiyanlık adına kahramanlık hikâyeleri olarak anlatılırken Türklerin aldığı her tedbir, kin ve nefretle harmanlanarak aktarıldı.

Propaganda ve basını yönlendirme konusunda her yolu deneyen İngiltere, bu işi profesyonel meslek haline getirmiştir. Bu işi yaparken de en uygun malzeme olarak Ermeni meselesi ve Tehcir uygulamasını kullanmıştır. İngilizler için, bölgede "kullanılabilecek her malzeme Büyük Britanya'ya hizmettir" mantığı kullanılırken

⁴⁹ Azmi Süslü, "Doğu Anadolu ve Maraş'taki Ermeni Faaliyetleri", 10 – 11 Şubat 1988, Kahramanmaraş'ta yapılan III. Kurtuluş Sempozyumu'nda sunduğu Tebliğinden.

⁵⁰ Bilal N. Şimşir, "Amerika'da Ermeni Propagandası ve Büyük Elçi Ahmet Rüstem Bey", (ASAM) Ermeni Araştırmaları, Haziran- Temmuz-Ağustos 2001, Sayı: 2, s. 30 - 48

vahşet yalanları kamuoyunu etkilemenin en kolay yolu olmuştur. İngiliz Hariciyesine göre, “düşmanın kötülenmesi vatana hizmettir”. Hem kendi hem de diğer ülke kamuoyunu Türkler aleyhine ne kadar inandırabilirlerse Türklerin, savaş suçlusu olarak en ağır şekilde cezalandırılması da o kadar kolay olacaktı. Üstelik Anadolu’nun, kendi istekleri doğrultusunda paylaşılması için Ermeni meselesi biçilmiş kaftan olarak görülmüştür.⁵¹ Çünkü Ermeniler sadece Ruslardan değil, İngilizlerden de yardım istemişlerdi. Yardım yapılmaması hem prestij kaybına sebep olur, hem de Rusya’nın kontrolündeki Ermenistan İngiliz dış politikası ve bölgesel çıkarlarına zarar verebilirdi.

I. Dünya Savaşı yıllarında İngilizlerce yapılan propaganda çalışmaları, savaşın kaderi üzerinde etkili olmuştur. Sadece savaş yılları değil, savaştan sonraki düzenlemelerde bile Wellington House (Propaganda Evi)’un hazırladığı düzmece belgeler ve raporlar (Bryce Raporu) kullanılmaya çalışılmıştır. Aynı dönemde İngilizler, dünyanın haber alma kaynaklarını yönlendirebilmek amacıyla yabancı ülkelere ait haberleşme sistemlerini tahrip etmişlerdir. Bu da, o dönemde basında çıkan haberlerin çok büyük bir kısmının İngiliz sansüründen geçmesi anlamına geliyordu. Bu durumu çok iyi kullanan İngilizler istedikleri sonuca ulaşabilmek için küçük olayları istedikleri şekilde abartmışlar, bazen de hiç vukua gelmemiş olaylar icat etmişlerdir. Haber kaynağı olarak ise hiçbir kanıt göstermemişlerdir. Zaman zaman haber kaynağı olarak verdikleri kişiler kontrol edildiğinde, bu kişilerin ya hiç olmadığı veya anlatılanların bu kişilerce yalanlandığı sıkça görülmüştür. Bu tip haberlerin çoğunun kaynağı olarak gösterilen misyonerlere “neden Türkler aleyhinde abartılı vahşet haberleri ürettikleri” sorulduğunda, “Hıristiyan kamuoyunda pirim yapan ve para getiren haberlerin Türk aleyhtarı haberler olduğunu söylemekten çekinmemişlerdir.”⁵²

Batı kamuoyunda Türkler aleyhinde çıkan haberlerin yoğunlaştığı dönemlerde Türk yetkililer Batıdan gözlemci talebinde bulundularsa da, Türklerin bu talepleri dikkate bile alınmamıştır. Savaş sonrası dönemlerde hazırlanan tarafsız gözlemci

⁵¹ Doğuştan Günümüze **Büyük İslam Tarihi**, Cilt 12, (Osmanlılar III), Çağ yayınları, İstanbul 1989, s. 274 - 275

⁵² Justin Mc CARTHY, “*I. Dünya savaşında İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu*”, **YENİ TÜRKİYE**, Ermeni Sorunu **ÖZEL** Sayı 1, Ocak-Şubat 2001 / 37, s. 474 - 483

raporları dikkate alınmadığı gibi yayınlanılmasına bile izin verilmemiştir. Bristol raporu ve Harbord raporu bunun en bariz örnekleridir.⁵³ Bu raporlarda dile getirilen sayısal ve tarihi gerçeklerin geniş kitlelere ulaştırılması İngiliz çıkarlarına zarar verebileceği gibi plânlanan hedeflere ulaşmayı da zorlaştırabilirdi. Bu sebeple yayınlanmaları engellenmiştir.

Savaş sonrası yapılan araştırmalar ve tarafsız bilim adamlarınca yapılan çalışmalar aksini ispatlamış olsa bile bugün Türklere karşı kullanılan bilgilerin temelinde propaganda amaçlı hazırlanmış olan raporlar yatmaktadır.

VII. Ermeni Tedhiş Örgütlerinin Kuruluş ve Faaliyetleri

1878 Ayastefanos ve Berlin Anlaşmaları ile uluslararası arenaya taşınan Ermeni sorunu, önceleri örgütsüz ve mahalli organizasyonlar şeklinde başladı. Bu faaliyetlerin bastırılması ve denetim altına alınmasının kolay olduğunu gören yabancı kökenli Ermeni aydınları hareketin örgütlü ve tek merkezden yönetilmesi düşüncesiyle çalışmalara başladılar. Bu amaçla ilk çalışma Portakalyan adlı bir öğretmenin yetiştirdiği dokuz kişilik bir heyet tarafından Van'da yapıldı. Zararlı faaliyetleri tespit edilen Portakalyan, bölgeden uzaklaştırıldı ise de başlattığı çalışmalar devam etti. 1885 yılında Van'da faaliyete başlayan "Armenakan" terör örgütünün faaliyetleri giderek yayılmaya başladı.

İkinci önemli terör örgütü, 1887 yılında İsviçre'de kuruldu. Çan, çan sesi, çingirak gibi anlamlar taşıyan Hınçak terör örgütünün kurucuları Avedis Nazarbekian, eşi Maro ve arkadaşlarıdır. Amaçları doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurmak ve bunu Rusya ve İran Ermenistan'ı ile birleştirmekti. Anadolu'daki bir çok olayın tertipçisi olan bu örgütün mensupları Marksist eğilimlerinden dolayı fazla rağbet görmediler.

Ermenilerce kurulan diğer bir terör örgütü de Daşnak (Taşnaksutyun)'dur. 1890'da Tiflis'te kurulan örgütün amacı, farklı bölgelerde faaliyet gösteren örgütleri bir çatı altında birleştirmekti. "Ermeni İhtilâlcî Cemiyetleri Federasyonu" adıyla da

⁵³ Oğuz AYTEPE, "Türk – Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Manda Sorunu ve Harbord Misyonu", Prof. Dr. Abdurrahman ÇAYCI'ya Armağan, H. Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara Ağustos 1995, s. 63 - 78

anılan cemiyetin asıl amacı, silâhlı eğitim verdiği çeteleri Osmanlı ülkesine sokarak, köylüleri silahlandırmak, eğitim vermek, çete lideri yetiştirmek, savunma teşkilâtı kurmak, taraftar toplayıp isyanlar çıkarmaktı.

Kurucuları arasında Christopher Mikaelyan, Stephan Zarian, Smon Zavian ve eski Hınçak örgütü üyelerinden bazılarının bulunduğu örgüt çok geniş bir faaliyet alanında çalışmıştır. Osmanlı ülkesinin dışında birçok yabancı ülke temsilcilikleri ile yoğun bir çalışma yapmıştır.⁵⁴

VIII. Avrupa ve Batı Emperyalizminin Etkileri

Avrupalı güçler dünyanın ekonomik rezervlerinden azami ölçüde yararlanabilmek amacıyla, bölgesel problemler çıkartarak bölgeye müdahale için zemin hazırlamışlardır. Asıl hedef, uzun vadede kendilerine uydu veya müttefik devletler bulmaktır. Osmanlı'nın gayrimüslim tebaasından Ermenilerin kullanılması da aynı noktadan değerlendirilebilir. Ancak, Ermenilerin böyle bir oluşumun içerisinde yer almalarını kilisenin ihtirası ve Batılı güçlerin tuzağı şeklinde değerlendirenler de vardır. Bu durum Ermenilerin en yetkili ağızlarıncı da dile getirilmiştir. Ermeniler Batılı devletlerin kendileriyle ilgili vaatlerinde aşırı davrandıklarını ve kendilerini ulaşılamaz hedeflere yönelttiklerini anladıklarında ise işler çığırından çıkmıştı. Çünkü, Rus ve İngiliz diplomasisi, Ermeni sorununun gelişiminde tamamen kendi çıkarları çerçevesinde bir rota izliyordu.

Ermenilerle siyasi ilişkileri sona eren ilk millet Ruslar olmuştur. Çünkü Rusya başından itibaren bağımsız bir Ermenistan'ı istememiştir. Bunda Rus dışişleri bakanı'nın da dediği gibi, "Rusya, Kafkaslarda, Makedonya'daki Bulgaristan örneğine benzer bir olayı yaşamak istemediğini" her defasında dile getirmiştir. Çünkü Bulgaristan, bağımsızlığını kazanmasında en fazla etkiye sahip olan Rusya'ya sırt çevirmiş ve I. Dünya Savaşı'na Rusya'nın karşısında girmiştir.

Ermeniler kendilerine yaklaşık yarım asır boyunca yapılan vaatlerin yerine getirilmesi için İtilâf devletlerine yaptığı başvurulardan istediği neticeyi alamamıştır.

⁵⁴ Her Yönüyle Ermeni Sorunu, Komisyon, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara 2001, s. 155-160

Bunda İtilaf devletlerince dahi kabul görmeyecek aşırı isteklerin etkisi olmuştur.⁵⁵ Rusya için baştan beri en iyi Ermenistan, kendi sınırları içindeki “Ermenisiz Ermenistan” idi. Batılı devletler için de en iyi Ermeni meselesi istedikleri zaman işlerine yarayan ve lüzumu kalmadığında ise hiç baş ağrıtmadan ortadan kalkabilecek Ermeni meselesi idi. Ayastefanos ve Berlin’de başlayan Ermeni Meselesi, Vilson Prensiplerinde dolaylı olarak, Mondros’ta, Londra’da, Paris’te, Sevr’de doğrudan gündem maddesi olduysa da Avrupalılar için hiçbir zaman vazgeçilmez öncelikler arasında yer almamıştır. Gümrü, Kars ve Moskova Antlaşmalarının çözümüne rağmen son bir kez de Lozan Konferansında gündeme getirildi ise de sonuç alınamadı. Bunda, Türk tarafının haklı davasını savunmada gösterdiği kararlılık etkili olmuştur. Türk tarafından Doktor Rıza Nur ve İsmet Paşa’nın Ermeni Sorunu ile ilgili sorulara verdikleri cevaplar ve takındıkları tavizsiz tavır bunun örnekleridir.⁵⁶

İtilâf devletlerinden umduklarını bulamayan ve netice almaktan ümidini kesen Ermeniler, geriye döndüklerinde, yurtları olan Ermenistan’ın Ruslar (Sovyet Rusya) tarafından işgal edildiği gerçeğiyle karşılaştılar. Bu durum, 1991 yılına kadar da öyle kaldı.

Çok karmaşık bir problemin, küçük bir parçası olan Ermeni sorunu ya da genel bir deyimle, “Türk–Ermeni mücadelesinden Ermeniler pek zararlı çıkmışlar ise hesabını -Kaderlerini teslim etmiş oldukları (Hınçak ve Taşnak vb.) maceracı komitecilerden ve- tam bir basiretsizlik içinde gözü kapalı bağlandıkları Hıristiyan devletlerden sormalıdır.” Ne var ki, öyle yapılmamış, tam aksi uşaklıklarını devam ettirmiş ve de ettirmektedirler.⁵⁷

⁵⁵ Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika - I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1988, s. 21 - 26

⁵⁶ Temuçin Faik ERTAN, “Lozan Konferansında Ermeni Sorunu”, *Kök Araştırmalar*, C .II, Sayı:2, Güz 2000, Ankara 2000, s. 221.

⁵⁷ Levon Panos Dabağyan, a.g.e., s 445.

C. ERMENİLER TARAFINDAN GERÇEKLEŞTİRİLEN OLAYLAR

1877–1878 Osmanlı- Rus savaşının sonunda yapılan Ayastefanos (Mart) ve Berlin (Temmuz) Anlaşmalarının imzasından sonra ilk hareketlenmeler başladı. Rus işgali altında kalan Osmanlı topraklarındaki bir kısım Ermeniler Rusya'ya doğru göç etmeye başladılar. 1879'da Milliyetçi Kadınlar Cemiyeti'nin kurulmasıyla yeni gelişmeler başladı. İlk ciddi kıpırdanmalar İngiliz konsolosunun Zeytun'u ziyareti esnasında taşkınlıklar şeklinde oldu. Bu önemsiz gelişmeler kısa sürede önlendi.

1890'da Erzurum'da başlayıp, Nisan 1909'da Adana olaylarına kadar geçen yirmi yıllık süre içinde otuz bir kez ciddi mânâda isyan teşebbüsünde bulunan Ermeniler, girişimlerinden her hangi bir netice alamadılar. Meşrutiyete giden yolda ortak hareket ettikleri Türkler ile barış dönemi uzun sürmedi. Hem yurt içinde hem de yurt dışında toplantılar düzenleyerek yeni hareket tarzlarını belirlemeye çalıştılar. Benimsedikleri yöntem gereği silâhlı mücadele yeniden başlatıldı. Karşılıklı olarak yüz binlerce kayıplar verildi. Meşrutiyet döneminde ve I. Dünya Savaşı yıllarında ele geçirdikleri her fırsatı değerlendirmeye çalıştılar iseler de herhangi bir sonuca gidememişlerdir.⁵⁸

I. Ermeni Olayları (İsyenlar)

Ermeniler tarafından başlatılan ilk örgütlü isyan teşebbüsü Erzurum'da yapılan ve erken haber alındığı için tutuklamalar sonucu neticesiz kalan “*Anavatan Müdafileri*” nin girişimi olmuştur. 1882 yılındaki bu olaydan sonra faaliyetlerin hazırlıklarının daha da gizlilik kazandığını görmekteyiz. İkinci önemli olay, Mayıs 1889'da İran'dan Osmanlı topraklarına sızmaya çalışan Armenakan çeteleriyle yapılan çatışmadır. Çatışma esnasında ölenlerin üzerinden çıkan mektuplar olayın dış kaynaklı olduğunu göstermiştir. Van'dan sürüldüğü için Fransa'da yaşayan

⁵⁸ “ *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim- Tarihten Bir Kesit*” MEB, Yayını, Yıl 4, Sayı: 38, Nisan 2003, Özel Sayı - Sunuş Yazısından (ASAM Tarafından hazırlanmıştır.)

Portakalyan ve İngiltere’de yaşayan Padikyan’ın Anadolu’daki faaliyetleri yönlendirdiği Kulaksızyan’a gönderilmiş mektuplardan anlaşılmıştır.

1889 yılında yaşanan bir olay Kilisenin ve yabancı temsilcilerin işe karışmasıyla büyüdü. Muş ve çevresinde haydutluk yapan Musa adındaki bir kişinin Muş’ta papazlık yapan bir Ermeni’nin kız kardeşini kaçırmasıyla gelişti. Olay önce İstanbul’a Patrikhaneye sonra da yabancı temsilciliklere yansıdı. Musa, İstanbul’a getirilerek yargılanmış ve delil yetersizliğinden serbest bırakılmıştı. Bu olay yeni kışkırtmalara sebep olmuştur.

Ermeni ulusal meclisinin kuruluş yılı kutlamaları şeklinde başlayan olaylar büyüdü ve Haziran 1890’da Erzurum olayları başladı. Rusya’da yaşayan bazı Ermenilerin sınırdan soktuğu silâhların devreye girmesiyle olaylar büyüdü. Kerekçıyan başkanlığında gösteriye başlayan Ermeniler işi çatışmaya dökmeye karşılıklı 100’den fazla ölü ve 200-300 kadar da yaralının olduğu haber alındı.

Musa Bey olayını protesto etmek bahanesiyle toplanan Ermenilerin taşkınlıkları tarihe “15 Temmuz 1890 Kumkapı Gösterisi” olarak geçti. Yaklaşık 150.000 – 200.000 Ermeni’nin yaşadığı İstanbul’da yabancı ülke temsilcilerinin yoğun ilgi gösterdikleri bu hareket, şehirdeki dikkat çekici ilk olaylardandır.

19. yüzyıl Osmanlı mülkî yapısında Kayseri, Yozgat ve Merzifon bölgeleri Sivas idari yapısının içinde yer aldığı için buralardaki olaylar genelde “Sivas olayları” olarak da adlandırılmıştır. Sivas, yüzölçümünün genişliği ve barındırdığı Ermeni nüfusun diğer vilâyetlerden fazla olması nedeniyle Ermeni faaliyetleri açısından önemli bir konuma sahiptir. Anadolu’da yaşamakta olan yaklaşık 1.300.000 Ermeni’nin yaklaşık 150.000 kadarı Sivas ilinde yaşıyordu. Bunlar da il yüzeyine dağılmış olan okullar vasıtasıyla sevk ve idare olunuyorlardı ki, Merzifon Amerikan Koleji’nin bu olayların gelişiminde özel bir yeri vardır. Hınçak komitesinin etkinlikleri genelde Merzifon’daki merkezden yönetiliyordu. Küçük Ermenistan Devrim Derneği’nin 1892’de almış olduğu kararlar doğrultusunda Kayseri, Yozgat, Çorum ve Merzifon’da olaylar çıkaran Hınçak komitesi mensupları, birçok masum insanın ölümüne sebep olmuşlardır.

Sasun ilçe merkezi Ermeni nüfusun en yoğun yaşadığı yer idi. Bu ilçede bulunan 6.000–7.000 civarındaki Ermeni, ilçe nüfusunun yaklaşık % 45 kadarını oluşturuyordu. Geçmiş 1890'a dayanan ilk başarısız girişimden sonra 1894 Ağustos'unun sonlarına doğru eski bir komiteci- Terörist ve suçlu olan Mihran Damadyan'ın başlattığı isyan hareketi kısa sürede büyüdü. Gelişen olaylar yabancı devletlerden İngiltere, Fransa ve Rusya temsilcilerinin işe karışmasıyla Avrupa basınına akseden olaylar neticesinde Türkler aleyhinde kamuoyu oluşmasına sebep oldu. Aslında Ermenilerin asıl amaçları da Avrupa kamuoyunun dikkatini çekmek idi. Bunda da başarılı olmuşlardır.

1895–1896 yılları içinde Anadolu'nun değişik yörelerinde birçok isyan girişimi oldu. Bunların hemen tamamı kısa sürede denetim altına alındı. Sadece Zeytun (Maraş -Süleymanlı) ve Sasun'da ikinci kez çıkan isyanlar, hükümet güçlerini bir hayli uğraştırdı.

Eylül 1895'te Ermeni Patriği İzmirliyan Efendinin Doğu illerindeki ıslahat çalışmalarına başlanılmamasından şikâyetiyle başlayan olaylar büyüdü. Yaklaşık 5.000 kişiyi bulan göstericiler Bâb-ı Âlî'ye doğru yürüdüler. Yapılan taşkınlıklar sonucu iş çıkırından çıktı ise de Askeri tedbire gerek kalmadan halkın da desteğini alan zabıta, olayları denetim altına aldı. Birçok yabancı ülke temsilcisinin gözü önünde meydana gelen olay, bir anda Avrupa kamuoyunda Ermeni sorunu olarak gündemdeki yerini aldı. Ermeni temsilcilerinin beklentisi de bu idi.

Van, hem İran hem de Rusya sınırında yer aldığı için stratejik bir öneme sahipti. Bölgeye dış kaynaklı bol miktarda silah yığılmıştı. İl nüfusunun da yaklaşık % 30'u Ermenilerden oluşuyordu. Üstelik de yapılan ticaret sayesinde ekonomik yönden son derece güçlü bir konumda idiler. 01 Haziran 1896'da bir kısım Ermeni çetenin, Van çevresinde devriye görevi yapan askerlere ateş açmasıyla başlayan çatışmalar, kısa sürede yayıldı ise de denetim altına alındı. Olayda doğrudan etkisi olan bazı çete reisleri yabancı ülke temsilcilerinin araya girmesi sonucu yurt dışına çıkarıldılar. Van ve çevresinde bir daha geniş çaplı olay olmamış, münferit olaylar da kısa sürede denetim altına alınmıştır.

II. Banka Baskını

Taşnak komitesi üyeleri yaptıkları hiçbir harekette Avrupa'dan bekledikleri ilgiyi göremediler. Sonunda aradıkları çareyi Osmanlı Bankası'nı basmakta gördüler. Çünkü bankanın sermayesi İngiliz ve Fransız devlet tarafından finanse edilmişti. Banka genel müdürlüğü de dönüşümlü olarak yapılıyordu. 26 Ağustos 1896'da harekete geçen teröristler büyük bir gürültü kopardılar. Büyük silâh ve patlayıcılarla etrafa saldıran teröristler bankaya girerek içeridekileri rehin aldıkları gibi etrafa ateş etmeyi de sürdürdüler. Hükümet görevlilerinin teröristleri teslim etmelerini zorlaması ve içeriye girmeye çalışması üzerine yabancı elçilik görevlileri araya girerek teröristlerin yurt dışına çıkışını sağlamışlardır.⁵⁹ Türklerin ölümüne hiç tepki vermeyen, Ermenilerin ölümünde zamana ve zemine göre tepki verenlerin tepkisi Avrupa sermayesinin hedef alınması durumunda Ermenilere de yönelmeye başladı. Bu olaydan sonra uzun süre Ermeni kaynaklı büyük çaplı olay olmadı ise de 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başları Osmanlı devletinde sadece iç olayların değil, dış olayların da yoğun yaşandığı bir dönem olmuştur. Balkanlar'da ve Ege'de önemli gelişmeler yaşanmıştır.

III. Bomba Olayı

Ermenilerin 20. yüzyıl başlarında gerçekleştirdikleri ilk ve en büyük olay, Sultan II. Abdülhamit'e karşı yaptıkları bombalı suikast girişimidir.

21 Temmuz 1905 tarihinde yapılan ve II. Abdülhamit'i hedef alan bomba olayı, o güne kadar benzeri görülmedik profesyonellikte en ince detaylar hesaplanarak yapıldı ise de asıl amaca ulaşamadı. Sultanın Cuma selâmlığından çıkışta daha önceden hiç yapmadığı bir gecikme onun hayatını kurtarmış; ancak bu olay, yüzden fazla insanın ölümüne sebep olmuştu. Olaydan sonra başlatılan soruşturmada olayla ilgisi olan 40'tan fazla kişi yakalandı ve idamla yargılandı ise de bunların tamamı hükümdar tarafından affedildiler. Hatta olayın asıl beyni olan

⁵⁹ Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, Siyasal Kitabevi, Ankara 1999, s. 82 (R. Turan, M. Safran, S. Yalçın, N. Hayta, M. Şahin, M. A. Çakmak, C. Dönmez) Eserde, Azmi SÜSLÜ'den naklen "Bâb-ı Âli yürüyüşünden sonra Banka baskını'nın da engellendiği " kaydedilmiştir.

Belçikalı Terörist Edward Joris bağışlanmakla kalmadı, ödüllendirildi. Serbestçe Avrupa'ya gitmesi sağlandı.

II. Meşrutiyetin ilânı için İttihat ve Terakki Partisi yönetimiyle ortak çalışan Ermeni örgütleri bir müddet sonra gayri memnun konuma gelerek hoşnutsuzluklarını belli etmeye başlamışlardır.⁶⁰

IV. Adana Olayları

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin birçok yerinden Adana'ya gelen Ermeniler uygun zaman ve zeminin oluştuğuna kanaat getirerek Mart 1909'da harekete geçtiler. Daha önceleri hiç faaliyet sahası olarak görülmeyen Adana'nın bir anda büyük bir olaya sahne oluşu iyi yapılmış bir hesabın sonucu olmalıydı. Çünkü önceki isyan bölgelerinde olay ne kadar büyürse büyüsün yabancıların askeri müdahalesi kolay olmazdı. Halbuki Adana Doğu Akdeniz'deki İngiliz ve Fransız askeri gücünün kolayca ulaşabileceği bir nokta konumundaydı. Son nüfus durumuyla Adana, kozmopolit bir yapıya bürünmüştü. Mart ayında başlayan olaylar karşılıklı kışkırtma ve yanlış anlamalarla kısa zamanda büyüdü. Bir kısım yetkililerin yanlış kararları sonucu her iki tarafta çok kanlı çatışmalar yaşandı. Olaylar denetim altına alınana kadar yaklaşık 20.000 Osmanlı vatandaşı yaralandı veya öldü. Olayların çıkışında ve yayılmasında etkisi tespit edilen kişiler olayların yatıştırılmasından sonra muhakeme edilerek çeşitli cezalara çarptırıldılar.⁶¹

İttihat ve Terakki hükümeti, Avrupalıların muhtemel bir müdahalesinden korktuğu için kapsamlı ve sağlıklı bir soruşturmadan ziyade Avrupalıları tatmin edebilmek amacıyla suçlu Ermenilerden çok kendisini savunan Türkleri cezalandırma yoluna gitti.⁶² İttihatçıların bu tutumu hareketleri denetim altında tutulan Ermenileri cesaretlendirmiştir.

⁶⁰ Bernard LEWIS, a.g.e., s. 202

⁶¹ Bu bölümdeki bilgiler, Recep KARACAKAYA, Kamuran GÜRÜN, Nurşen MAZICI, Cemal ANADOL, Mehmet KANAR, Esat URAS, Enver YAŞARBAŞ, Abdurrahman ÇAYCI, Mim Kemal ÖKE, Kazım KARABEKİR, M. Sadi KOÇAŞ'ın eserlerinden seçilip özetlenerek alınmış ve ayrı ayrı dipnot gösterme yoluna gidilmemiştir. Bu yolu tercih etmemizin sebebi esas konumuzun bu olaylar değil, daha sonraki dönem oluşudur.

⁶² Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, Siyasal Kitabevi, Ankara 1999, s. 83 – 84

Avrupalıların dikkatini üzerlerine çeken Ermeniler, faaliyetlerine hız verdiler. Taşnak cemiyeti 1910'da Kopenhag'da, Hınçak Komitesi de 1913'te Köstence'de toplanarak politika belirlemeye çalışıyorlardı. Bu toplantıların sonunda Ermeniler hedeflerine ulaşma noktasında her yolu denemeye karar verirken Osmanlı yasalarının da kendilerini bağlamadığını dile getirmişler, açıktan açığa husumete başlamaları kararını almışlardır.⁶³

D. I. Dünya Savaşı ve Ermeniler

I. Osmanlı Devletinin Savaşa Girişi

Avrupa'da başlayan Almanya-İngiltere rekabetinin büyük ülkeleri bloklamaya götürmesi ve artan silâhlanma yarışı, savaşı kaçınılmaz hale getirmişti. Sürekli durum değerlendirmesi yapan Ermeniler olayların gelişimini beklemeye başladılar. Bu süre içinde toplantılar düzenleyerek plânlarını kontrol ediyorlardı. Hükümete yaptıkları resmi açıklamada Osmanlı devletine sadık kalacaklarına dair sözler verdilseler de savaşın akışına göre yürüyecekleri yol haritasını belirlemeye çalışıyorlar, İngiltere ve Rusya'nın sağlayacağı destekle bağımsız büyük Ermenistan hayalini canlı tutmak istiyorlardı. Amaçları kendi hesaplarına doğabilecek bütün fırsatları değerlendirmektir.

Zayıf bir Osmanlı'nın çıkabilecek savaşı tek başına yürütmesi mümkün olmadığı gibi, büyük ülkelerin baskıları karşısında tarafsızlığını uzun süre korumasının da zor olacağı bilinen bir gerçek idi. Osmanlı Devleti yetkilileri İngiltere ve Fransa'ya yaptıkları ittifak tekliflerinden olumsuz yanıtlar aldılar. İngiltere " Şimdilik yeni siyasi bağlar altına giremeyiz" , Fransa ise " Rusya razı olmadıkça böyle bir ittifakın olmayacağı"⁶⁴ gerekçesiyle Osmanlı'nın ittifak teklifini reddetmişlerdir. Bundan da ötesi, İngiltere'de yapımı tamamlanmış ve parası

(R. Turan, M. Safran, S. Yalçın, N. Hayta, M. Şahin, M. A. Çakmak, C. Dönmez)

⁶³ Esat URAS, a.g.e., s. 588.

⁶⁴ Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Editör Temuçin Faik ERTAN (Komisyon: Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Öğretim Üyeleri) Siyasal Kitapevi, Ankara 2001, s. 81

ödenmiş iki adet Türk savaş gemisine (**Reşadiye ve Sultan Osman-Rio de Janeiro-Dretnotları**) el konuldu. Osmanlı devleti olayı protesto etmekten başka bir şey yapamadı.

Aynı dönemde ABD, kendi donanmasındaki Idaho ve Mississippi adlarındaki zırhlı iki adet savaş gemisini Yunanistan'a verdi.⁶⁵ Osmanlı devletinin tarafsız kalması isteniliyor havası hakimdi. Bu durum, Balkan savaşlarından yıpranarak çıkmış olan Osmanlı devletin de işine gelirdi. Bu durumu değerlendirmek isteyen Osmanlı yetkilileri tarafsız kalmak için bazı isteklerde bulundu. Bunlar için de herhangi bir cevap alamayınca, İttihat ve Terakki yönetiminin etkili isimleri, başta da Enver paşa olmak üzere, harekete geçtiler.⁶⁶ Bunlar Alman hayranlığı ile bilinen kişiler olup Almanya'nın savaşı kesin kazanacağına inanıyorlardı. Almanya ile savaşa girilip savaş kazanıldığı takdirde hem büyük bir prestij kazanılacak hem de kayıpların bir kısmı telafi edilecekti. Almanya ile yapılan görüşmeler sonucu 02 Ağustos 1914' de bir ittifak anlaşması imzalandı. Her ne kadar bu bir savaş ittifakı değil, deniliyor idiye de hazırlıklar savaşa girileceğini işaret ediyordu; Osmanlı ordusunun eksiklerinin giderilmeye çalışılması, ekonomik vaatler, Osmanlı'ya sığınan iki savaş gemisine Osmanlı bayrağının çekilmesi ve Tatbikatlarla ordunun denenmeye çalışılması savaş hazırlıklarının birer göstergesiydi. Üstelik Polonya-Rusya sınırındaki direniş Almanları zor duruma düşürmüştü. 29-30 Ekim 1914 gecesi Odessa ve Sivastopol limanlarının bombardıman edilmesi ile sonunda bir oldubittiye getirilen Osmanlı devleti fiilen savaşa sokulmuş oluyordu.

II. Savaş içinde Ermeniler

Ermeniler II. Meşrutiyetin ilânını takip eden günlerde İttihatçılarla uzun süre devam edemeyeceklerini düşünerek yoğun bir şekilde silâhlanmaya başlamışlardı. Öyle ki, silah alacak parası olmayanlar bile ellerindeki paraya çevirebilecekleri

⁶⁵ Bilal N. Şimşir, “Amerika’da Ermeni Propagandası ve Büyük Elçi Ahmet Rüstem Bey”, (ASAM) Ermeni Araştırmaları, Haziran- Temmuz-Ağustos 2001, Sayı: 2, s. 30 - 48

⁶⁶ Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Editör Temuçin Faik ERTAN (Komisyon : Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Öğretim Üyeleri) Siyasal Kitapevi, Ankara 2001, s. 79 – 84

mallarını satarak silâh temin etmeye çalışıyordu. Komiteler vasıtasıyla paralar toplanılıyor, silâhlar getiriliyor ve halka silah kullanma talimi yaptırılıyordu. Karşı gelenler cezalandırılıyor, gerektiğinde öldürülüyorlardı. Bu işten en fazla zararı, ılımlı Ermeniler görüyorlardı.

Gelişen olayların Osmanlı devleti için savaşı kaçınılmaz hale getirdiğini gören Ermeniler, bir taraftan durum değerlendirmesi yapıyor; bir taraftan da gelişmeleri takip ediyorlardı. Türk tarafı ve Ermenilerin hesapları biri birinden farklı yönlerde geliyordu.

İttihat Terakki Partisi'nin önde gelenlerinin Almanya ile yaptıkları gizli ittifakın duyulması, Ermenilerin işini kolaylaştırmıştı. Çünkü onlar bütün hesaplarını Osmanlı Devletinin, İtilaf devletlerinin karşısında savaşa girmesi üzerine yapıyorlardı. Plânları son derece basitti. Osmanlı Devleti savaşa girecek, İngiltere ya da özellikle Rusya ile aktif olarak savaşa tutuştuğunda, silâh altına alınan Ermeniler, silahları ile firar edecek, katılabilenler Rusya'nın yanına geçecek, diğerleri ise çeteler oluşturup cephe gerisindeki bölgelerde terör hareketinde bulunacaklardı. Türk ordusunun ikmal yolları kesilecek ve asker iki ateş arasında kalacaktı. Her şeye rağmen kaçamayanlar ordu içinde karışıklık çıkaracak ve Rusya adına casusluk faaliyetinde bulunacaktı. Bu plân yürürse Ermenilerin zaferi, Türklerin hezimetini olacaktı.

III. Ermeniler ihanet Ediyor

Osmanlı Devletinin Almanya ile ittifak imzalamasının duyulması üzerine Ermeni komite üyeleri Kafkas cephesinde halka bildiriler yayınlayarak Osmanlı'ya vergi vermemelerini, gelecek olan emirleri dinlememelerini söylüyorlardı. Ermeni nüfusunun yoğun olduğu yerlerde Rusya ve İngiltere lehinde yoğun propagandalar yapılıyor, halk isyana teşvik ediliyordu. Bir ara İngilizlerin Adana, Mersin ya da İskenderun bölgesine asker çıkarmaya hazırlandığı ve hareketin daha erkene alınması

için Maraş ve Siirt (Zeytun- Sasun) çevresinde isyan başlatılmasının gereğini anlatmaya başlamışlardı.⁶⁷

Silâhlanıp dağa çıkan Ermeniler, çeteler oluşturup jandarmaya ve devlet memurlarına saldırmaya başlamışlardı. Haberleşmeyi aksatıyor, ikmal yollarına saldırıyor, köyleri basıp çevrede panik havası estiriyorlardı.

Ermenilerin faaliyetlerinden zarar görmeye başlayıp sıkıntıya düşen devlet, Ermeni cemaatının ileri gelenlerini toplayarak, zararlı faaliyetlere son vermeleri konusunda kendilerini uyarıyordu. Devletin bu tutumu, Ermeniler arasında yönetimin aczi şeklinde yorumlanmıştı.

IV. Tehcir Kanunu – Uygulanışı

Savaşın başlaması ile birlikte bağımsızlık mücadelesine başlama vaktinin geldiğine inanan Ermeniler, her türlü vahşeti sergilemeye başlamışlardı. Bu saldırıların bir kısmı yerli-Osmanlı- Ermenilerden, önemli bir kısmı da Rusya Ermenilerinden gelmekteydi⁶⁸. Irza geçmeler ve can-mal kayıplarına sebep olan saldırıların en önemli hedefi batı kamuoyunun harekete geçmesini sağlamaktı.

Ermeni faaliyetlerinin artarak devam etmesi üzerine son çare olarak devlet, 24 Nisan 1915'te almış olduğu bir karar ile komite merkezlerini basarak halkı yönlendiren yetkilileri tutuklamaya başladı. Çok miktarda silâh ve mühimmat ele geçirilmişti. Böyle bir ihtimali hesap etmemiş olan Ermeniler arasında büyük bir korku ve panik havası esmeye başlamıştı. İsyan ve “Bağımsız Ermenistan” yolunu açacak ihtilâlin yönetici kadrosu olarak görülen kişilerin tutuklanması, büyük bir korku ve kızgınlığa sebep olmuştu. Ermeni isyanından çok şey bekleyen İngiltere, Çanakkale’de uğradığı başarısızlığın da etkisiyle Ermenilerin katledilmeye başlandığı şeklindeki propagandasına ağırlık vermeye başladı. Belli ki, dikkatlerin Çanakkale dışında başka bir noktada toplanmasını istiyordu.⁶⁹

⁶⁷ Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, s 85 – 87

⁶⁸ Levon Panos Dabağyan, a.g.e., s 473

⁶⁹ İngiltere’nin Ermeni Meselesinde liderliğe soyunması da böyle bir ortamda gerçekleşmiş idi. Süveyş kanalının açılması ile stratejik önemi artan Mısır’a el koymak isteyen İngilizler, Ermeni Meselesini ön plâna çıkararak Osmanlı’nın burada meşgul olduğu bir zamanda hem

Tehcir Kanunu⁷⁰ nun çıkarılıp yürürlüğe girmesiyle birlikte uygulama da başlatıldı. Aynı dönemde Rusya da Kafkas Ermenilerini savaş alanının temizlenmesi bahanesi ile yurtlarından çıkarmış ve daha iç bölgelere doğru sevk etmişti (L.P.Dabağyan). Bu uygulama İtilaf devletleri tarafından hiç yadırganmamasına rağmen, Türk tarafının kararı büyük tepkiyle karşılanmıştır. Üstelik uygulamanın başlamasına kadarki dönemde Ermeniler tarafından öldürülen Türk ve Müslüman sayısının, öldürüldüğü iddia edilen Ermeni sayısından fazla oluşu itilaf devletleri tarafından hiç de önemsenmemiştir.

Birçok yabancı gözlemcinin (Edward Natan) başarısından bahsettiği tehcir uygulaması, dünyaya bir toplu kıyım (katliam) olarak duyuruluyordu. Oysa tehcir uygulaması savaş halindeki devletin kendi varlığının devamı için alabileceği tedbirlerin en basiti olarak görülebilirdi. Çünkü buna benzer uygulamalar daha önceleri görüldüğü gibi daha sonraki dönemlerde de sıkça rastlanacak olan bir uygulama şekliydi.

Osmanlı yönetimi Tehcir yasasını çıkarmakla kalmamış, yasanın uygulanacağı bölgelerden iskanın yapılacağı bölgeler kadar her şeyi ayrıntılı olarak hazırlamıştı. Muhacirlerin mal varlığından yol emniyetine kadar birçok konuyu denetlemek üzere komisyonlar oluşturmuştu. Bu komisyonlarda sadece devlet yetkilileri değil, cemaat temsilcilerine de yer verilmişti. Uygulama esnasında görülecek aksamaya sebep olacaklar kadar, görevini kötüye kullananlar hakkındaki cezalandırmalar da hızlı bir şekilde yerine getiriliyor, durum hakkında ilgili kişi ve yerlere bilgiler veriliyordu.⁷¹

Tehcir esnasında aksamalar ve istenmedik olaylar gelişebiliyor ve bunlar da dış basında abartılı ifadelerle yer alıyordu. Bazen hiç olmamış hikâyeler uydurularak

Mısır'a el koymuş hem de Kıbrıs'a yerleşmenin ilk adımını atmıştı. Doğu Akdeniz'deki çıkarları ve en büyük sömürgesi Hindistan ve uzak doğu yolunun kilit noktası konumuna gelen bölge, İngilizler için vazgeçilmez olmuştu. Çünkü kendisini dahi savunamaz hale gelen Osmanlılar Boğazları elde tutmazsa, bölgede İngilizlerin dışında gelişebilecek olan her ihtimal İngiliz çıkarları için bir tehdit olurdu. Bu noktadan bakıldığında İngiliz diplomasisinin başarısı küçümsenemez.

⁷⁰ 27 Mayıs 1915'te kabul edilip 01 Haziran 1915'te yürürlüğe giren yasanın tam adı "Savaş zamanında hükümet uygulamalarına karşı gelenler için asker tarafından uygulanacak önlemler hakkında geçici kanun" dur.

⁷¹ Yısuף Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, (1914 – 1918) TTK. Basımevi, Ankara 2001, s. 47 - 59

Türk düşmanlığı körüklenirken Ermenilere karşı merhamet duyguları şahlandırılmaya çalışılıyordu.

Rusya'nın savaştan çekilmesiyle en büyük destekçileri ve güvencelerinden mahrum kalan Ermeniler, bir anda ne yapacaklarını şaşırmış, paniklemeye başlamışlarsa da kısa sürede toparlanıp Rus ordusunun çekildiği yerlerde hakimiyet kurmaya çalışmışlardır. Bununla da girdikleri yerlerde korku salarak halkı sindirmek istemişlerdir.

V. Mütareke Döneminde Türk – Ermeni ilişkileri

I. Dünya Savaşının sonlarına doğru Türk-Ermeni ilişkilerinde bir yumuşama ve karşılıklı diyalog girişimlerinin olduğu görülmektedir. Ancak bu durum uzun süre devam etmeyecektir.

Savaşın sona ermesi, Osmanlı'nın mağlup olması, Mondros mütarekesi şartları gereği askerinin terhis edilip silâhlarına el konulması, her şeyden de önemlisi; Mütareke şartlarının içine Ermenilerin hak iddia ettiği bölgelerle ilgili özel maddelerin konulması Ermenilerdeki korku ve şaşkınlığın yerini yeniden ümidin almasını sağlamıştır. Yeni bir umutla silâha sarılan Ermeniler, üzerinde hak iddiasında buldukları Doğu Anadolu bölgesinde yoğun bir saldırı ve sindirme hareketine başladılar. Bu durum karşısında organize olmaya başlayan Türkler bir yandan kendilerini savunurken bir yandan da haklılıklarını dünyaya duyurabilmek için hukuk mücadelesine girişmişlerdir. Ancak işgal kuvvetlerinin hukuk tanımaz tavırları ve Türklerin mağduriyeti karşısındaki duyarsızlıkları, Türkleri bir kez daha silâha sarılmak zorunda bırakmıştır.

Mütareke döneminin başlarından 1920 yılının sonlarına kadar devam edecek olan mücadele her iki taraf için de yıpratıcı olmuştur. Bu mücadelede Türk tarafının en büyük dezavantajı, halkı ve ordusunun yılların ihmali ve uzun süredir devam eden savaşların verdiği yorgunluğudur. Buna karşılık en büyük avantajı ise haklı olmanın ve yurdunu savunmanın verdiği güçtür. Ermeniler için en büyük avantaj olarak görünen şey, dünyanın en büyük devletlerinin desteğini alıyormuş görünmeleri ve Ermenilerin istedikleri ile işgal kuvvetlerinin istediklerinin arasında

bir paralelliğin olmasıdır. Ermenilerin en büyük dezavantajı, tarihin hiçbir döneminde tam bağımsız ve büyük bir devlet olmayışlarıdır.

Giriştikleri tüm mücadeleleri kaybeden Ermeniler son bir kez daha İtilaf devletlerinin kapısını çaldı iseler de istediklerini alamamışlardır. Wilson ilkelerinin uygulanmasının kendileri açısından taşıyacağı anlamı biliyorlardı. Son çare olarak ABD'nin yardımını alabilmek için uğraşılsın da, buna da ABD. senatosu izin vermemiştir.⁷² San Remo, Londra, Paris ve Washington arasındaki diplomasi trafiği sonucu Sevr'de umutlanmış iseler de Türk halkının ülkesini savunmada gösterdiği direniş, Sevr'in ölü doğmasına sebep olmuştur. Türkler ile giriştikleri mücadelenin kaybedilmesi üzerine, anlaşmaktan başka çarelerinin kalmadığını anlamış ve Gümürü barışını imzalamışlardır.

Türklerle yaptıkları Gümürü (03 Aralık 1920), Moskova (16 Mart 1921) ve Kars (13 Ekim 1921) anlaşmaları ile Sevr anlaşmasını tanımadıklarını ve Türk toprakları üzerindeki iddialarından vazgeçtiklerini resmen kabul etmişlerdir. Son bir umut kapısı olarak Lozan Konferansının görüşmeleri devam ederken çok yoğun bir diplomasi trafiği uygulamış iseler de hiç bir şey elde edememişlerdir. Üstelik Lozan Anlaşmasının maddelerinde Ermenilerle ilgili hiç bir maddenin yer almaması Türk tarafının başarısı olarak görülmelidir. Bunda isteklerine büyük oranda kavuşan İtilaf devletlerinin Ermenilere olan ihtiyacının kalmamasının da rolü vardır.

Lozan Konferansı'nın azınlıklarla ilgili konularının görüşüldüğü alt komisyonlarda, İtilaf devletleri temsilcilerinin gündeme getirdiği "Ermeni Yurdu" konusu, konferansa katılan Türk delegeler tarafından, inkarı mümkün olmayacak delillerle, gerçeklerin dile getirilmesi karşısında konuyu gündeme getirenler tarafından gündemden düşürülmüştür. Bunun doğal sonucu olarak da Lozan Konferansı sonunda imzalanan Lozan Barış'ını esas alan metinde Ermenilerle ilgili hiçbir madde ya da ifade yer almamıştır. İtilaf devletleri tarafından kullanılarak bir kenara atılıp unutulduklarını anlayan Ermeniler yeni stratejiler geliştirmeye çalıştılar. Yeni geliştirdikleri stratejinin merkezinde yine Türkler ve yeni kurulmuş

⁷² Fethi Tevetoğlu, "Milli Mücadele' de Mustafa KEMAL Paşa – General HARBORD Görüşmesi", *Türk Kültürü* , sayı: 76, Yıl:VII, Şubat 1969, s. 257-266 ve Uras, a.g.e., s 675 - 678

olan Türk devleti vardır. Stratejinin temelinde ise yine tanıdık bir metot kullanıma sunulmuştu: Propaganda, şantaj, tehdit, saldırı, gasp, korkutma, yıldırma, hatırlı ve yetkililere verilecek olan rüşvetler ile uydurma Ermeni sorununu gündemde tutma. Kendi oyunlarını bozan ve plânlarını boşa çıkaranlara karşı suikastlar ilk başvurulan yöntem olarak göze çarpmaya başlamıştır. Özellikle Türk devlet adamlarına karşı suikastlar gecikmedi. Said Halim, Talat ve Cemal Paşalar başta olmak birçok Türk devlet adamı Ermeni kurşunlarıyla can vermiştir. Mustafa Kemal Paşa'ya karşı girişilen 11 suikast teşebbüsünden 7 tanesinin arkasında Ermeniler ve Ermeni terör örgütlerinin olması olayın açıklanmasını kolaylaştıracaktır.⁷³

II. BÖLÜM

MONDROS'TAN GÜMRÜ'YE

HADİSAT ve ALEMDAR GAZETELERİNDE ERMENİ SORUNU

A: Anadolu' nun Nüfus Yapısı

I. Osmanlı'da Nüfus Sayımı ve Ermeniler

Osmanlı Devletinin resmi tasnifine göre toplum, yönetenler (askeri) ve yönetilenler (reaya) olmak üzere iki gruba ayrılırdı. Yönetilenler de kendi aralarında Müslim ve gayrimüslim olarak ikiye ayrılır. Gayrimüslimler de dini durumlarına göre aralarında gruplara ayrılırdı. Yahudi milleti, Ermeni milleti gibi. Bu grupların her biri bir milleti temsil eder ve Osmanlı milletler topluluğunu oluştururdu.

II. Mahmut zamanına kadar tutulan kayıtlarda bütün Osmanlı milleti, din esasına dayalı olarak, Müslümanlar, Ortodokslar, Katolikler, Musevîler ve diğerleri olmak üzere beş ana gruba ayrılırdı. Dini esas alan bu ayırım, milletler dinlerine göre kayıtlara geçirilir, etnik durumları belirtilmezdi. Bu sebeple, önceki yüzyıllara

⁷³Esat URAS, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 2.Baskı, Belge yayınları (Dün, Bugün, Yarın), İstanbul 1987, Giriş kısmı, s. LVI

ait nüfus bilgilerinde bazı standart formüllerden yola çıkılarak genel nüfus hakkında tahmini bilgiler verilmektedir. Daha sonraları yapılan sayımlarda hem dini hem de etnik kökenin yazılmaya başlandığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti, özellikle Tanzimat'ın ilânından sonra hükümette yardımcı işlerinin yürütülmesinde gayrimüslim vatandaşlardan sıkça yararlanmışır. Devletin en kritik mevkilerinde etnik ve dini menşesine bakılmaksızın farklı millet ve dinden kişiler görev almışlardır. Bunda, gayrimüslim vatandaşların dil biliyor olmaları ve almış oldukları eğitim gereği Batıyla ilişkilerde kolaylık sağlamaları etkili olmuştur.

Sicil-i Nüfus Nizamnamesi'nin yürürlüğe girdiği 1881'den itibaren kurumun başında önce *Fethi Franko* adında bir Yahudi, ondan sonra da ABD. vatandaşı olan *Robert* adında bir kişi görev yapmıştır. Ermeni iddialarında en çok eleştirilen ve güvenilmez bulunan Nüfus ve İstatistik Umum İdaresinde (1897-1903) *Mıgırdıç Sinabyan* adında bir Ermeni görev yapmıştır ⁷⁴. Devlet hayatının her kademesinde olduğu gibi sayım komisyonlarında da nüfus oranlarından daha fazla gayrimüslim vatandaş görev yapmıştır. Nüfusun tespit edilişi ve kayıtlara geçişi aşamalarının her anındaki çalışmalar son derece açıklıkla yürütülmüş ve bu bilgiler bir müddet sonra resmi bildirimler olarak yayınlanmış ve basına da yansımıştır.

Ermeniler hakkında 19. yüzyılın ilk yarısına kadarki bilgiler çok sağlıklı değildir. Bu durum sadece Osmanlı resmi kayıtları için geçerli olan bir durum değil, kilise kayıtları için de geçerlidir. Zira kilise kayıtları esas alınarak yapılmış araştırma sonuçlarında zaman zaman büyük farklılıklara da rastlanmıştır. Ayastefanos Antlaşması ve Berlin Kongresi esnasında siyasi taleplerde bulunan Ermeni heyeti önce, Anadolu'da yaşamakta olan 3 Milyon Ermeni'den bahsederken küçük bir ikaz ile rakamı 1.8 Milyona çekmişlerdir. Oysa söz konusu dönem için tarafsız gözlemcilerce verilen hiçbir nüfus istatistiğinde Ermeni nüfusu 1 milyondan daha fazla gösterilmemektedir. Sayılardaki abartının bir kısmını siyasi manevra ile açıklamak mümkün olsa da, iki misliden fazla rakamı sağlıklı bir düşünce ile açıklamak kolay olmayacaktır.

⁷⁴ Her Yönüyle Ermeni Sorunu, (K.K.K. Komisyon) s. 82

1881 ve 1893 nüfus sayımlarında, Ermeni nüfusu kayıtlara 974.186 olarak geçmiştir. Bu da genel nüfusun ancak % 9'unu oluşturmaktadır. 1906'da 1.059.327 olarak tespit edilen Ermeni nüfusu, 1914'te ise 1.212.973 olarak kaydedilmiştir. Bu dönemdeki Ermeni nüfusu, ülke nüfusunun % 7.6'sına karşılıktır.⁷⁵ Bu bilgiler sadece resmi kayıtlarda kalmamış basına da yansımıştır.

Osmanlı basınına yansıyan genel istatistiklerin yanında bölgesel ayrıntılar da dikkat çekici boyuttadır. Özellikle Ermeni iddialarına konu olan bölge ve şehirler ile ilgili ayrıntılı nüfus istatistikleri bulunmaktadır.

I. Dünya Savaşı sonrasında, basında Doğu Anadolu bölgesi ve Kilikya ile alakalı çıkan yazılar genelde istatistik bilgiler ile desteklenmiştir. Bunda Wilson Prensiplerinin uygulanması karşısındaki beklentiler etkili olmuştur.

Ermenilerin en yoğun yaşadığı iller sadece Türk basınının değil, aynı zamanda yabancı basın mensupları ve gözlemcilerinin de sürekli ilgi odağı olmuştur. Bu nedenle bölgesel araştırmalar için kaynak sıkıntısı söz konusu olmamaktadır. Resmi ve gayri resmi kaynaklar yeterli bilgiyi sunmaktadır.

Misyonerlik faaliyetlerinin başladığı andan itibaren, Osmanlı ülkesindeki her türlü nüfus hareketini izlemeye başlayan Batılı devletler aslında yeterli bilgiye sahiptiler. Bunu söylemek için ansiklopedik eserlere giren kayıtlara bakmak yeterli olacaktır. Aynı dönemlerde Osmanlı'da da nüfus sayımları yapılıyor olsa da bunlar; sayım teknikleri ve detaylar açısından batılı devletlerin sayımları kadar ayrıntılı bilgi içermiyordu. 1831'den sonra yapılan sayımlar eskisinden daha sağlıklı ve detaylı bilgiler içermektedir.

Osmanlı Devleti gayrimüslim halkın yaşantısına fazla müdahale etmediği için, nüfus hareketlerinde genelde kilise ve Patrikhane kayıtlarını esas almıştır. Osmanlı resmi kurumlarınca sunulan rakamlar çoğunlukla yabancı ansiklopediler ve ihtisas eserlerinde verilen rakamlarla büyük oranda benzerlikler taşımaktadır. Bu durum rakamlardaki güven sorununu ortadan kaldıracak niteliktedir.

⁷⁵ “Ermeni nüfusunun artmış olmasına rağmen genel yüzdeler içindeki oranının düşmesi bu dönemlerde Osmanlı'nın kaybetmiş olduğu bölgelerden Anadolu'ya ve Doğu Trakya'ya yoğun bir Türk göçünün yaşanmakta olduğundandır.”

II. Ülke Geneline Ait İstatistikler ve Ermeni Nüfusu

Türk basını, kendi mukadderatına yönelik olarak Avrupa’da yapılan görüşmeleri dikkat ve endişe ile takip etmiştir.⁷⁶ Dünya politikasına yön veren büyük güçlerin her toplantısı, Osmanlı Devletinin akıbeti ve Türklerin durumunu şekillendirmeye yönelikti. Yapılan toplantılarda Rusya’nın içişlerine pek karışılmamasını isteyen Sör *Loyd George* “Avrupa’yı yeniden yapılandıracaklarını, Müslümanların da Trakya ile İzmir’de azınlığa düştüklerini ve oralardan çıkarılmalarını” teklif ediyordu. İngiliz Avam kamarasının (18 Kasım 1918) toplantısında söz alan Lord Robert Cecil ise “intikamı değil, hak ve adaleti hakim kılmak istediklerini, bunun gerçekleşmesi için de ABD. ve Fransa ile işbirliği yapmalarının zorunlu olduğunu” belirtmiştir.⁷⁷

ABD. Başkanı Wilson; “Bölge güvenliği ve çıkarları için Rusya ile ilişkilerin geliştirilmesinin gerektiğinden bahsettikten başka, Türklerin de İstanbul’dan çıkarılmalarını ve boğazlardan uzaklaştırılmalarının şart olduğunu” telkin etmeye başlamıştır.⁷⁸ İstanbul’un denetim altına alınmasından sonra yapılan açıklamalar daha da sert ve gerçek niyetlerin anlaşılmasını sağlamıştır.

Wilson’un 30 Mart 1919 günü yayınlanan beyanatından “Anadolu’nun doğusunda kurulacak olan Ermenistan’ın kendi ayakları üzerinde durabilmesi için, denize çıkış kapısına ihtiyaç duyacağını belirtirken, Batum ya da Trabzon’un Ermenistan’a verilmesi için çalıştıkları”⁷⁹ anlaşılmıştır.

Yabancı diplomatlar arasında Ermeni meselesi ile özel olarak ilgilenen nadir politikacıların başında Robert Cecil gelmektedir. Kendisi yapmış olduğu konuşmalarla birçok kişiyi etkilemiştir. Türk basınına yansıyan nutuklarıyla hem kendisinin hem de büyük devletlerin düşüncelerine tercümanlık etmiştir. Farklı başlıklar ile verilse de içerik olarak aynı anlamları taşıyan nutukları Türk kamuoyunda ilgiyle takip edilmiştir. Cecil’in düşünceleri ve uzun vadeli plânları İngiltere’nin bölge politikasına yön vermiştir.

⁷⁶ **HADİSAT** No: 96 - 06 Nisan 1919 , **HADİSAT** No 148 – 28 Mayıs 1919

⁷⁷ **HADİSAT** No : 42 - 30 Kasım 1918

⁷⁸ **HADİSAT** No :56 - 14 Aralık 1918

⁷⁹ **HADİSAT** No: 89 - 30 Mart 1919

Lort Robert Cecil'e göre, "Kilikya işgal edilecektir. İngiltere İstanbul'daki Osmanlı hükümetinin başında olmalıdır. Türk haydutları ve yerel görevliler merkezden gelen emir doğrultusunda Ermenilere zulmetmişlerdir. Türkler Ermenileri öldürdükleri için cezalandırılmalıdırlar. Türklerden kaçan Ermeniler Araplara sığınmışlar ve onlardan himaye görmüşlerdir. İngilizler Hasa' ya geldiklerinde Arapların himayesindeki Ermenilerle karşılaşmışlardır. Batılı devletlerin bölgedeki etkinliğinin önündeki en büyük engel Türklerdir. Türk nüfuzu kırılmadıkça Kürtler ve Ermenilerin bir arada yaşamaları mümkün olmayacaktır. Türkler bir zamanlar Avrupa milletlerini biri birine düşürdüğü gibi bugün de Ermeni-Kürt işbirliği ve barışını engellemektedirler. Artık o dönem kapanmıştır. Yeni dönem Avrupalıların olacaktır. Türklerin de mütareke ahkâmına uymaktan başka çareleri yoktur".⁸⁰

Düvel-i Muazzama'nın Anadolu ile ilgili projeleri Türkler arasında tedirginlik yapmakla kalmamış tepkileri de getirmiştir. Wilson ilkelerinin adilâne bir şekilde uygulanacağını sanan Türkler bir yandan da Anadolu'nun nüfus yapısını gösteren her türlü belge ve bilgiyi ilgili makamların dikkatine sunmaya çalışmışlardır. Özellikle yabancı kayıtlar ön plâna çıkarılarak onlara kendi belgeleri ile cevap verilmek istenmiştir.

Hadisat gazetesi bu konudaki yayınları ile dikkat çekmektedir. Gazetenin sahibi ve başyazarı Süleyman Nazif'in Şark Vilâyetleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kurucularından olması ve cemiyetin kuruluş amacı bunu açıklamayı kolaylaştıracaktır. (Bölgeden göç etmemek, ilmi ve iktisadi faaliyetleri desteklemek, bölgeye yapılabilecek saldırılara karşı durmak, bölgenin tarih ve kültür olarak Türklüğünü savunmak ve basın yoluyla bütün dünyaya duyurmak).⁸¹ Çünkü bir müddet sonra, Ermeni cemaatının temsilcilerinin kendileri için uzun vadedeki en ideal başkentini Erzurum olduğu, buranın konumu ve müstahkem özelliği itibariyle büyük Ermeni imparatorluğu için lüzumunu⁸² beyan etmişlerdir.

Muhtelif yollarla İstanbul ve yakınlarına gelen muhacirlerin de Kilikya ve Van yöresine yönlendirildiği, kendilerinin yeniden göçe teşvik edildiği görülmüştür.⁸³

⁸⁰ **HADİSAT** No 109 - 19 Nisan 1919 ve **ALEMDAR** No 1429 / 119 - 20 Nisan 1919

⁸¹ **HADİSAT** No 56 - 14 Aralık 1918

⁸² **ALEMDAR** NO 1333 / 123 - 06 Ocak 1919

⁸³ **ALEMDAR** No 1369 / 59 - 17 Şubat 1919

bu durum da beklenen bir şey olmalı ki, Doğu Anadolu'daki halk buna karşılık haklarını koruyabilmek için hazırlıklara başlamıştır. İstanbul'da Türkçe Hadisat ve Fransızca olarak Le Pays, Erzurum'da da Albayrak gazeteleri yöre halkının haklı davasını dünyaya anlatmak için kullandığı vasıtalarındandır.⁸⁴ Bunların dışında kendi bölgelerindeki millî cemiyetler ile çalışan ve haklarını koruyup seslerini duyurma mücadelesi veren birçok gazete mevcuttur.

a. I. Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı Nüfusu

I. Dünya Savaşı sonrasındaki yurt edinme mücadelesinde Ermeni iddialarının üç önemli dayanak noktası olmuştur. Birincisi Doğu Anadolu'daki altı vilâyette Ermenilerin Türklerden kalabalık olduğu, ikincisi söz konusu yerlerin Ermenilerin eski yurtları olduğu ve üçüncüsü de Türklerin, harp yıllarında Ermenileri topluca yok etmeye çalıştığı tezidir. İddialar bu noktalarda yoğunlaşınca Türk tarafının tezi de bu iddiaları çürütme üzerine kurulmuştur. Öncelikle Ermenilerin hak iddiasında buldukları bölgelerde yoğun ve Türklerden fazla olmadıkları, buralara tarih boyunca hiçbir dönemde Ermenilerin hakim olmadığı ve son olarak da Türklerin savaş yıllarında Ermenilere karşı plânlı bir yok etme girişiminde bulunmadığı anlatılmaya çalışılmıştır.

Ermenilerin nüfus konusunda yabancı kamuoyunu yönlendirmeye yönelik propaganda çalışmalarının en önemli ayağı, bölgedeki nüfus yapısının kendi lehlerine olduğu düşüncesini anlatmaya çalışmak olmuştur. Bu sebeple Türk tarafı bunun doğru olmadığını ispata yönelmiş, çalışma sonuçları ile kamuoyu aydınlatılmaya çalışılmıştır. Gazetelere yansıyan ilk bilgiler genelde yabancı menşeli bilgiler olmuştur. Bunlarda ilk göze çarpan durum ise bu bilgilerin yabancı ansiklopedik kaynaklardan alınmış olmasıdır. Daha sonra ise bu bilgilerin yanına Osmanlı arşiv belgeleri ve resmi kayıtların konulmaya başladığı görülmektedir.

Mütareke dönemi Türk basınının kullandığı bilgilerin göze çarpan ilk özelliği, daha sonraları yapılmış araştırma sonuçları ve muteber kaynakların kullandığı rakamlar ile uyum göstermesidir. Bu rakamlar sadece Türk

⁸⁴ (Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi), s. 108 – 112

araştırmacıların değil, yabancı araştırmaların verileri ile de uyuşmaktadır. Osmanlı arşiv belgelerine dayalı araştırmaları ile bilinen Kemal Karpat' ın vermiş olduğu rakamlar bütün araştırma çevrelerince kabul görmüştür. Karpat' ın 1914 yılı itibariyle vermiş olduğu rakamlara göre genel tablo şu şekilde oluşmaktadır:⁸⁵

Müslümanlar	15.044.846	% 81.12
Rumlar	1.729.738 + 62.968	
Ermeniler	1.161.169 + 67.833	
Yahudiler	187.073	
Bulgarlar ve diğerleri dahil gayrimüslimlerin toplamı	3.475.170	% 18.88
Genel Toplam	18.520.016	% 100

Tablo 1

Bu duruma göre Osmanlı ülkesindeki Ermeniler 1.3 milyonu bulmadığı gibi genel nüfusa oranları da % 8'i geçmemektedir.

Bazı araştırmacılar bu rakamları herhangi bir yoruma dahi gerek duymadan aynen kullanmışlardır. Osmanlı Devletinin son dönemleri ve 20. yüzyılın başlarını konu alan ABD menşeli bir kaynak, 1906– 914 yılları için bu bilgileri biraz ayrıntıyla yorumsuz olarak kullanabilmiştir. Bu durum Osmanlı kaynaklarının Ermenilerle ilgili konularda da güvenilir bilgiler içerdiği tezini kuvvetlendirmektedir.

S. J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, Osmanlı devletinin son dönemleri ve Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşu konusunda yaptıkları çalışmalar ile tanınmaktadırlar. Shaw'a göre I. Dünya Savaşı öncesinde 18.5 milyonu bulan Osmanlı nüfusunun unsurlara tekabülü şöyledir. Ülke nüfusunun % 81' den fazlası Müslüman'dır, ve tüm gayrimüslimlerin toplamı ancak % 18' i biraz geçmektedir.

⁸⁵ Her Yönüyle **ERMENİ SORUNU** (Komisyon) Kara Kuvvetleri Komutanlığı, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara 2001, s. 91

CEMAATLAR	NÜFUS	YÜZDESİ
Müslümanlar	15.044.846	% 81.12
Rumlar	1.729.738	
Ermeniler	1.161.169	
Yahudiler	187.073	
Bulgarlar ve diğerleri dahil gayrimüslimlerin toplam oranı		% 18.88
Genel toplam	18.520.016	% 100

Tablo 2 ⁸⁶

Türk-Ermeni ilişkileri üzerine yapmış olduğu çalışmaları ile, Ermenilerin itiraz, şantaj ve tehditlerine rağmen dünya çapında kabul görmüş bir bilim adamı olan ABD.'li bir başka araştırmacı (J. Mc Carthy) biraz farklı olmakla birlikte yakın rakamlar vermektedir.

1914 yılı itibariyle Osmanlı Devletinin nüfusu,

Etnik kökeni	Nüfusu
Müslümanlar	14.536.142
Ermeniler	1.493.276
Rumlar	1.254.333
Diğer unsurlar	252.601
Toplam nüfus	17.536.352

Tablo 3 ⁸⁷

Aynı bilim adamı, Avrupalı birçok araştırmacının Osmanlı ülkesindeki Ermeni nüfusu ile ilgili yaptığı çalışmaların tahmini sonuçlarını da vermiştir ki, bunlardan hiçbir araştırmacının sonucu Ermeni nüfusunu “1.400.000 ”dan daha fazla göstermemektedir. Bu durumda Ermeni tezinin nüfus kavramı üzerine oturtulmasının yeni baştan değerlendirilmesi gerekmektedir. Yapılan çalışmalar neticesi tespit edilmiş olan nüfus istatistiklerinin ortaya koyduğu bilgiler gösteriyor ki, Ermeni iddiaları tarihi ve bilimsel temelden ziyade, siyasi maksatlar ile ortaya atılmışlardır.

⁸⁶ Stanford J. SHAW , Ezel Kural SHAW, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye** (Tr. Mehmet HARMANCI) e yayınları İstanbul 1983 Cilt 2 s. 295

⁸⁷ Justin Mc CARTHY, a g e. s 114

Contenson	1.400.000 (Asya-1.150.000 + Avrupa-250.000)	
Vambery	Asya'daki 9 il	1.131.125
Jakmen	Asya'daki 9 il	1.330.000
Lynch	Asya'daki 9 il	1.058.484
Zelenof	Asya'daki 9 il	921.000
Cuinet	Asya'daki 9 il	838.125
Trotter	Asya'daki 9 il	780.750
Selonoy	Asya'daki 9 il	726.750

Tablo 4 ⁸⁸

Yukarıdaki tablonun alınmış olduğu kaynak Osmanlı ülkesinin tamamında yaşamakta olan dini ve etnik gruplara ait çok ayrıntılı bilgiler içermektedir.

Mondros Mütarekesi sonrasında, İstanbul ve Anadolu'nun muhtelif yerleri işgal edildiği zamanlarda İtilaf devletleri adına demografik çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların çoğunun alt yapısı savaş öncesinde misyonerlere ve savaş yıllarında da resmi ve sivil gözlemci raporlarına dayanmaktadır.

Ermeni temsilcileri savaş yıllarında ve savaşı takip eden ilk günlerde herhangi bir katliamdan bahsetmemişlerdir. Anadolu'nun bazı bölgelerinde nüfus yoğunluğunun kendilerinde olduğu propagandasını yapmışlardır. Amaçları, Wilson Prensipleri uyarınca hak iddia ettikleri bölgelerin idaresinin kendilerine verilmesini sağlamaktır. Bu propaganda amaçlı çalışmaların başında Dr. Sayan bulunmaktadır.

Hadisat gazetesinde "Wilson Prensipleri sebebiyle, Doktor (Sayan)'a ithaf olunur" başlığı ile yazılan bilgiler yabancı kaynakların verdiği istatistikler ile desteklenirken Anadolu'nun Türklüğü ispatlanılmak istenmiştir.⁸⁹ Bu bilgilerin tamamı İngiliz ve Fransız kaynaklarına dayandırılmışlardır. Sonraları yapılan araştırmaların bu bilgileri aynen tescil etmesi dikkat çekicidir.⁹⁰

Basındaki bazı bilgiler genel içerikli, bazıları ise her türlü ayrıntının yer aldığı istatistikler ile desteklenilmeye çalışılmıştır. Nüfus olarak verilen istatistiklerin yanında yerleşim yeri ve hane sayılarına yönelik çalışmalar da yapılmıştır.

⁸⁸ Justin McCarthy, **Müslümanlar ve azınlıklar** (Çev: Bilge Umar) İnkılâp Kitapevi, İstanbul 1998, s 66 .

⁸⁹ **HADİSAT** No 106 – 16 Nisan 1919

⁹⁰ Geniş bilgi için bkz. Esat Uras, a.g.e., s. 679 - 682

b. Türkiye Asya'sında Nüfus

Fransa Hükümeti tarafından, 1897'de neşredildiği belirtilen Sarı Kitap' taki Ermeni Maddesi'ne dayandırılarak verilen bilgi ve rakamların benzerleri V. Quinet'in araştırmalarına atfen verilmiştir. Kaynağa göre Anadolu'nun 20. yüzyıl başlarındaki nüfusu ve etnik dağılımı şöyledir.

UNSURLAR	NÜFUS	YÜSDESİ
Müslümanlar	7.204.824	% 81.6
Rumlar	912.458	% 10.3
Ermeniler	443.713	% 5.3
Ecnebi, Musevî ve Yabancılar	261.331	% 2.8

Tablo 5⁹¹

Osmanlı Devletinin Asya topraklarında Ermeni'den daha fazla Rum asıllı vatandaş vardır. Ermeniler nüfusun ancak yüzde 5'ini oluşturmaktadırlar. Nüfusları da iddia ettikleri kadar fazla değildir. Yarım milyonu biraz geçen Ermeniler belirli bölgede toplu halde değil, Doğu Anadolu'da dağınık vaziyette ekalliyet olarak yaşamaktadırlar.

(NOT: *Hadisat* gazetesindeki isimler daha çok okunmuşları ile verilmişlerdir. Robert Cecil- Sesil olarak, V. Quinet'de V. Kine olarak kaydedilmiştir.)

UNSURLAR	NÜFUS	YÜSDESİ
Müslümanlar	9.291.346	% 85
Rumlar	1.014.612	% 8
Ermeniler	542.575	% 5
Musevîler	93.364	% 1
Diğerleri		% 1

Tablo 5⁹²

Gazetenin İngiliz ve Fransız kaynaklarından iktibasla vermiş olduğu rakamlar hem dönemin tarafsız araştırmacılarınca hem de daha sonraları yapılan incelemeler sonucu ortaya konulan rakamlar ile büyük benzerlikler taşımaktadır.

⁹¹ Esat URAS, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Türkiye Gazetecilik ve Matbaacılık A. O., Yeni Matbaa, Ankara 1950, s. 679 - 682

⁹² HADİSAT No 95 - 05 Nisan 1919

Dönemin en muteber bilgi kaynaklarından kabul edilen İngiliz Ensyclopedia Britanica'nın 1910 yılı baskısından iktibasla verilen bilgiler ⁹³ de Ermeni iddialarını kesin olarak yalanlamaktadır ki, Anadolu'nun hiçbir bölgesinde Ermeniler çoğunluk teşkil etmedikleri gibi toplam nüfusları da 1.3 milyondan daha fazla değildir.

20. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermenilerin sayısı üç kişi hariç (*Patrik Ormanyen*- 1.579.000, *Alman J. Lepsius*- 1.600.000, ve Ermeni Tarihçisi *Kevork Aslanyan*- 1.800.000) yapılan tüm araştırmalarda ortalama; "1.200.000- 1.300.000 " arasında gösterilmektedir ki, son yapılan araştırmalar dahi bu rakamları doğrulamaktadır.

Hadisat gazetesinin İngiliz kaynağı Ensyclopedia Britanica'dan verdiği bilgilerden ⁹⁴ sadece genel istatistikleri değil, Anadolu'nun etnik ve dini dağılımı hakkındaki başka bilgileri de bulmak mümkündür. Bu bilgiler hem resmi özellik taşıması hem de ilim çevrelerince itibar edilmesi nedeniyle önem arz etmektedir.

c. Ermenilerin Yoğun Olarak Yaşadıkları Yerlerde Nüfus

Ermeniler Anadolu'nun hemen her tarafına dağılmış olmakla birlikte 9 ilde yoğun olarak yaşamaktadırlar. Yaşadıkları hiçbir ilde sayısal çoğunluğu teşkil etmedikleri tespit edilmiş olup, yapılan araştırma ve tahminlere göre Ermenilerin doğudaki vilâyetlerde bulunan 159 kazadan (7'si Van, 2'si Muş'ta) ancak 9 tanesinde ekseriyete sahip oldukları belirlenmiştir.

Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Sivas, Halep, Adana, Trabzon namındaki dokuz Türk vilâyetinin altı milyona ulaşan nüfusunun dağılımı ayrıntılı bir şekilde verilirken hiçbir vilâyette Ermeni nüfusun Müslüman nüfustan daha fazla olmadığını ve en yoğun buldukları il olan Bitlis'te bile ancak genel

⁹³ **HADİSAT** No 108 - 18 Nisan 1919

⁹⁴ Bu bilgiler HADİSAT gazetesince Ensyclopedia Britanica'nın 1910 yılında yapılan 11. Baskısı cilt 11 sayfa 564' dan alınmıştır. **HADİSAT** No 93 - 03 Nisan 1919 dan 108- 18 Nisan 1919'a kadar 15 gün boyunca muhtelif sayılarda yayınlanmıştır. Gazetenin vermiş olduğu bilgiler daha teferruatlı bir şekilde , Esat URAS a g e s. 678-682 de de verilmektedir.

nüfusa oranlarının % 32 de kaldığı ifade edilmektedir. Genel bilgiler şu şekilde verilmiştir: ⁹⁵

UNSURLAR	NÜFUS	YÜSDESİ
Müslümanlar	4.453.250	% 74
Ermeniler	913.875	% 15
Diğer unsur ve Yabancılar	663.875	% 11

Tablo 6

En fazla Ermeni ihtiva eden ilk beş vilâyetin (**Sivas, Erzurum, Van, Bitlis ve Harput**) 2.642.000 olan nüfusunun dağılımı ise şöyledir:

UNSURLAR	NÜFUS	YÜSDESİ
Müslümanlar	1.868.870	% 69
Ermeniler	633.250	% 24
Diğer unsurlar	179.875	% 7

Tablo 7

Görüldüğü gibi Ermeni nüfusun en yoğun olarak bulunduğu illerde bile bariz çoğunluk Müslümanlardan oluşurken Ermenilerin oranı ancak yüzde 24'te kalmaktadır. ⁹⁶

Marcel Leart'ın patrikhane verilerine dayanarak verdiği, 1912 yılı için Ermenilerin en yoğun yaşadıkları 6 ildeki toplam nüfusları ve Müslümanlara göre durumları incelendiğinde görülmektedir ki, Ermeniler Anadolu'nun hiçbir bölgesinde olduğu gibi en yoğun yaşadıkları illerde bile Müslümanlardan daha fazla değildiler. Birçok iddia ve tartışmalara rağmen genel görüş ve dağılım aşağıdaki tabloda verilenden daha farklı değildir. ⁹⁷ (Tablo 8)

⁹⁵ **HADİSAT** No 95 – 05 Nisan 1919

⁹⁶ **HADİSAT** gazetesinin muhtelif sayılarından aldığımız rakamsal ifadelerle aynı konuyu işleyen ve daha sonra yapılmış olan araştırma sonucu verilen rakamlar arasında küçük farklar tespit ettik. Bunun, sonradan yapılan araştırmalarda ulaşılan yeni belge ve bulgular ışığında yapılmış düzeltmelerden mi, yoksa başka nedenlerden mi kaynaklandığını açıklayıcı net bir bilgi veremiyoruz. Tıpatıp aynı olan rakamlar muhtemelen resmi belgelerin kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

⁹⁷ Kamuran Gürün, a.g.e., s. 87

Vilayet	Toplam	Türk	Ermeni
Erzurum	630.000	240.000	215.000
Van	350.000	47.000	185.000
Bitlis	382.000	40.000	180.000
Harput	450.000	102.000	168.000
Diyarbakir	296.000	45.000	105.000
Sivas	507.000	192.000	165.000
Toplam	2.615.000	666.000	1.018.000

Tablo 8

Patrikhane kayıtlarına dayandırılarak verilen bu rakamlar, daha sonra yapılan araştırmalar da güvenilir bulunmamıştır. İngiltere sefirine verilen rakamlar olduğu tespit edilen sayıların 1880 yılından 1913 yılına kadarki değişkenlerin de nüfus artışı ya da başka sebeplerle açıklanamayan farklılıkları vardır. Kaldı ki, burada ayrıntısı verilenler sadece Türkler ve Ermenilerdir. Halbuki aynı bölgede çok az miktarda da olsa başka Hıristiyanlar ve Ermeni nüfusundan çok daha fazla Müslüman Kürtlerle birlikte az sayıda diğer Müslümanlar da mevcuttur.

Ülke genelinde Ermenilerin yaşadıkları bölgelerle ilgili olarak yabancı gözlemci ve bilim adamlarının tespitleri de bundan farklı değildir. Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerin dışında Anadolu'nun muhtelif yerlerinde az ve dağınık olarak Ermenilerin yaşadıkları bilinmektedir. Ermeni nüfusu ile ilgili tespit edilen rakamlar⁹⁸ ortalama olarak şu şekildedir ki, daha sonra yapılan araştırmalar bu rakamların abartılı ifadeler taşıdığını ispatlamıştır.

⁹⁸ Kamuran Gürün, a.g.e., s. 94-95

Patrikhane.....1.780.000-3.000.000	Clair Price1.500.000
Jaques Morgan.....2.380.000	Alexander Powel.....1.500.000
Pastırmacıyan.....2.100.000	Lynch.....1.325.000
Hovanisyan.....1.500.000-2.000.000	Cuinet.....(Anadolu'da) 1.475.000
Vahan Vardabet.....1.263.000	Encyclopedia Britannica.....1.500.000
Constenson.....1.400.000	Osmanlı İmp.....1.160.000-1.300.000
Walker.....1.500.000-2.000.000
Ravenstein(Anadolu'da).....760.000	Genel ortalama yaklaşık..1.500.000'dir

Tablo 9

Yukarıdaki verilen istatistikler ispatlıyor ki, Osmanlı ülkesi ile ilgili yapılan nüfus çalışmalarında, küçük farklılıklara rağmen genelde verilen sayılar arasında önemli bir fark yoktur. Ermeni nüfusu ortalama 1.500.000 civarındadır ve bu da Osmanlı devletinin genel nüfusunun % 8'ini oluşturmaktadır.

Türk – Ermeni ilişkileri ve Ermeni sorunu konusunda yapılan ilk ve en kapsamlı eser olma özelliğini taşıyan ve bir çok araştırmaya da kaynaklık eden (Esat URAS, 1882 - 1957) **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi** adlı kitap tamamen orijinal kaynak ve belgelere dayalı bilgileri ile bu konunun lokomotiflerinden kabul edilmektedir. Ermeni Tarihi ve iddialarına karşı ayrıntılı ve bilimsel değerlendirmeler içermektedir. 1950 yılında yapılan ilk baskısından sonra yeni ve orijinal belgeler ile desteklenerek genişletilmiş ve önemli bir boşluğu doldurmuştur. Cumhuriyetin 50. yılı münasebeti ile ilmi bir kurul tarafından yapılan eklemeler ile ayrı bir zenginlik kazanan eserin en orijinal tarafı Ermeni kaynaklarının taranılarak ve bu konudaki yabancı eserlerin incelenmesi sonucu hazırlanmış olmasıdır. Eser Ermeni iddialarını en sağlıklı biçimde değerlendirmiş ve bilimsel verilerle zenginleştirilmiştir. Ermeni iddialarına karşı önemli bir başvuru kaynağıdır.

I. Ülke Genelindeki Köylerin Vilâyetlere Dağılımı

Vilâyet Adı	Ahalisi İslâm Köyler	Ermeni Köyleri	Karışık Köyler
Edirne Vilâyeti	678	-	-
Ankara Vilâyeti	2687	22	17
Erzurum Vilâyeti	2377	72	227
Eskişehir Sancağı	334	4	2
Adana Vilâyeti	1090	10	50
İçel Sancağı	329	-	-
Aydın Vilâyeti	2562	-	1
İzmit Sancağı	1152	23	1
Urfa Sancağı	1442	5	1
Antalya Sancağı	638	-	3
Beyrut Vilâyeti	1967	-	3
Bitlis Vilâyeti	1559	249	283
Bolu Sancağı	1307	1	-
Canik Sancağı	840	50	-
Çatalca Sancağı	62	4	-
Halep Vilâyeti	1787	15	11
Hüdâvendigâr Vilâyeti	1074	14	2
Diyarbakır Vilâyeti	2543	77	131
Zor Sancağı	259	-	-
Suriye Vilâyeti	1198	-	-
Sivas Vilâyeti	2931	73	81

Tablo 10⁹⁹

Bu tablodaki bilgiler dönemin Sadrazamı Tevfik Paşa tarafından İstanbul'daki İngiliz yüksek komiserliğine sunulmuş ve kabul görmüştür.¹⁰⁰ Aynı bilgiler 12 Şubat 1919 da İstanbul'daki ABD., Fransa ve İtalya temsilciliklerine de takdim edilmiş her hangi bir itiraz da gelmemiştir. Buradaki toplam 16.607 Köyden 14.055'inin Türk köyü, 1655 tanesinin karışık köy ve sadece 649 adet Köyün Ermenilerden müteşekkil olduğu görülmektedir.

III. Ermeni İddiaları ve Bölgelere Ait Nüfus Bilgileri

a. Ermeni İddiaları ve Türk Basını

Ermeniler 1878 Ayastefanos ve Berlin'den itibaren Türkler aleyhinde yoğun propagandalar yapmış ve tarihten gelen haklarının iadesini istemişlerdir. Ermeni

⁹⁹ **HADİSAT** No 85 – 20 Mart 1919

¹⁰⁰ Esat Uras, a.g.e., s. 661

iddialarına göre bugünkü Ermenistan merkez olmak üzere; kuzeyde Kars ve Trabzon'dan başlayıp güneyde İskenderun körfezine kadar uzanan ve tüm Çukurova'yı içine alan Anadolu topraklarının kendilerine ait olduğu ve yurtlarının Türkler tarafından ellerinden alındığı iddiasını her platformda dile getirmişlerdir.

Önce, patrik vekili Zaven Efendi, daha sonrada Patrik Cevahirciyan Efendi yapmış oldukları açıklamalar ile gerçek niyetlerini ortaya koymuşlardır. Açıklamalara göre Doğu Anadolu'ya doğru yapılacak yeni bir hicret hareketi uzun vadede Erzurum merkezli büyük Ermenistan'ın başlangıcı olacaktır.¹⁰¹

Türk basını, Ermeni gazeteleri ve yabancı basın organları tarafından dile getirilen her iddiayı dikkatle takip edip, gerekli cevabı vermeye çalışmıştır. Bu haber ve değerlendirmelere karşı Hadisat, çarpıcı başlıklar ile cevap vermeye çalışmıştır. *“Türk ili Türkmen ili Adana”*, *“Adana Osmanlıdır, Osmanlı kalmalıdır”*, *“Kilikya tarihini tahrif ediyorlar”*, *“Bakınız Kilikya'nın hakiki tarihi nasıldır”*, *“Jamanak'a veciz bir cevap”*, *“Adana'da kimler var”*, *“Ne kadarız-Ne kadarısınız”*, *“Kimden aldık kim istiyor”* gibi dikkat çekici başlıklar ile verilen her haber ve değerlendirme ayrıntılı nüfus istatistikleri ile desteklenmiş, bölgenin hakiki sahiplerinin Türkler olduğu ve Ermeni iddialarının medeni dünyayı yanıltmaya yönelik olduğu vurgulanmak istenmiştir.

Düvel-i Muazzama kuvveti hakka galip getirmemelidir.¹⁰² Ermenilere mutlaka bir devlet kurmak lâzım geliyorsa bu Anadolu'da olmamalıdır. Çünkü Ermeniler Anadolu'nun hiçbir yerinde çoğunluk değildirler. Onlar için kurulacak devlet için en uygun yer Erivan çevresidir. Orası da bugün Rusya sınırları içindedir. Ermenistan meselesi Türkler ile değil, Ruslar ile görüşülmelidir.

Her şeye rağmen Doğu Anadolu'da kurulacak bir Ermenistan, Ermenilere büyük sorunlar getirecektir. Azınlık oldukları bir arazide devlet kurmaları, onları bekçi konumuna getirir. “Halbuki, büyük bir konağa bekçilik yapan kişi kendisini hiçbir zaman küçük bir evin sahibi kadar mutlu ve rahat hissetmeyecektir.” diyen Süleyman Nazif'e göre, sorumluluk taşımak kolay ve herkesin yapabileceği iş

¹⁰¹ **ALEMDAR** No 1333 / 23 - 06 Ocak 1919(Zaven Efendinin beyanati), 1402 / 92 – 23 Mart 1919 (Cevahirciyan Efendinin cevahir sözleri) ve 1421 / 111 – 12 Nisan 1919 (Patrikhane'den)

¹⁰² **HADİSAT** No 85 – 20 Mart 1919

değildir. Bu durumu yabancı gözlemciler dahi tespit etmişlerdir. On üç asırlık İslâm ve Türk yurdunda hukuka aykırı yapılacak değişiklik Ermeni milletinin sonunu getireceği gibi bölge halklarının da huzurunu kaçıracaktır.¹⁰³ Bugüne kadar ne Trabzon'da ne de Kilikya'da her hangi bir Ermeni varlığı söz konusu olmamışken bugün bu iller üzerinde hak iddia edenler bunun gerçek sebebini açıklamalıdır.¹⁰⁴

İtilaf devletleri, Anadolu'nun idari yapısını kendi çıkarlarına uygun hale getirmeye çalışmıştır. Bunun, Türklerin mukadderatını doğrudan etkileyeceğini gören Türk aydınları teşkilatlanmaya başlamıştır. Bu amaçla ilk iş olarak zararlı faaliyetleri tespit edilen cemiyet ve kişilerin faaliyetlerine engel olmaya çalışmışlardır. Kurulan her cemiyet, bir bölgede çalışmaya başlamış ve sesini duyurmak için de bir gazete çıkarmıştır.

Kurulan cemiyetler, yayınladıkları gazete ve dergiler ile bölgelerinin etnik, coğrafi, kültürel ve hukukî olarak Türk olduğunu ispatlamaya ve haklarını savunmaya çalışmışlardır. Beklentileri, Wilson Prensiplerinin uygulanmasıdır. Ancak bu prensiplerin uygulanması, Düvel-i Muazzama'nın işine gelmeyeceğinden beklenen fırsat hiçbir zaman gelmeyecektir.

b. Doğu Anadolu Bölgesi ve Ermeni İddiaları

Doğu Anadolu bölgesi Ermeni iddialarının temelini oluşturduğu için gazetelerin bölge ile alakalı yazılarında, daha çok savaş yıllarının acıları ve yaklaşık 800 yıl boyunca devam eden dostluğun bir anda yok sayılmasının verdiği burukluk yer yer hiddetle karışık ifadelere dönüşmüştür. Millet-i Sadıka'dan ihanete gidiş, kolay kabul görmemiştir. Zira dünyanın başka hiçbir yerinde farklı kültürlerden

¹⁰³ **HADİSAT** No 85 – 20 Mart 1919

¹⁰⁴ Ermeniler Londra ve Paris'te yaptıkları diplomatik çalışmalar ile ABD. Başkanı Wilson olmak üzere dönemin önemli devlet adamlarını "Ermenistan'a çıkış kapısı olarak mutlaka bir liman şehri verilmesi konusunda ikna etmeye çalışıyorlardı. Wilson ile birlikte Loyd George ve Sir Robert Sesil bu fikri destekliyorlardı. Zira dış dünyaya açılmayıp güçlü komşular arasında sıkışacak bir Ermenistan'ın fazla yaşama şansı olmayabilirdi. İtilaf devletlerinin temsilcileri kendi aralarında yaptıkları görüşmeler ile Anadolu'nun yeni paylaşım şeklini ve boğazların statüsünü görüşüyorlardı.(30 Kasım 1918 **Hadisat**- Avam Kamarasında Ermeni Meselesi, **H.** 14 Aralık 1918 Wilson'un Beyannamesi, **H.** 30 Mart 1919 Wilson'un Beyanata, **H.** 19 Nisan 1919 İngiliz Meclisi Meb'usarı'ndan İki Mühim Nutuk ve İngiliz Hamiyeti, **Alemdar** 27 Nisan 1919 Silinmesi Güç Bir Leke...

gelen iki farklı milletin biri birine bu kadar benzemesi çokça rastlanılan bir durum değildir.

Ermeniler savaş sonrası yaptıkları propagandada Doğu Anadolu'nun kendilerine verilmesini istemektedirler. Bunun için de bazı delilleri vardır. Öncelikle nüfus yoğunluğunun kendi lehlerinde olduğu iddiasındadırlar. İkincisi bölge, kendilerine vaat edilen büyük Ermenistan'ın doğal parçasıdır. Üçüncüsü, bölge kendilerinin anavatanı olup, Türkler bölgeyi Ermenilerden zorla almışlardır. Son olarak'da Ermeniler savaşta İtilaf devletleri hesabına büyük yararlıklar göstermişlerdir. Türkler savaşı kaybeden taraf olduğuna göre her türlü şarta razı olmalıydılar.¹⁰⁵

Bölgenin Ermenilere bırakılmasına ilk tepki, bölgede yaşayan diğer gayrimüslimlerden gelmiştir. Aralarında Süryani ve Keldani liderleri ile Musevî temsilcilerinin de bulunduğu, Protestan okullarındaki öğretmenler ile gayrimüslim esnaf ve eşraftan birçok kişi bir araya gelmişler, hazırladıkları uzunca bir raporu hem padişaha (VI. Mehmet Vahidettin) hem de Düvel-i Muazzama temsilcilerine iletmek üzere İstanbul basınına göndermişlerdir. Muhtelif meslek grupları, cemaat temsilcileri, eşraftan seçkinler, resmi yetkililer ve din adamlarından oluşan toplam 72 imzalı dilekçe gazetelerde yayınlanmıştır.¹⁰⁶ Bu olayın üzerinden henüz birkaç gün geçmişti ki, yeni bir rapor daha yayınlandı. Kufi Şeyhizâde Abdülkadir ve Bitlis Müfettişi Abdülmecid tarafından hazırlanan bu ikinci raporda da bölgedeki huzursuzlukların sebebinin Ermeniler olduğu özellikle vurgulanmaktadır.¹⁰⁷

Bölgedeki hem nüfus hem de arazi ve mülkiyetin ekseriyet-i azîme olarak Türklere ait olduğu bunun aksine getirilecek çözümün sadece Türklere değil, Ermenilerle birlikte bölgenin diğer sakinlerine de zarar vereceği kesindir. Ermenilere adalet vaat edenler Türklere karşı işlenen cinayetlerin de vebalinin ortağıdır.¹⁰⁸

ABD. ve İngiltere'nin Osmanlı devletinin iç işlerine karışmakla yanlış yaptığı ve bu durumun beklenen barışı geciktireceği şeklindeki uyarılar¹⁰⁹ pek dikkate

¹⁰⁵ HADİSAT No 66 – 01 Mart 1919

¹⁰⁶ HADİSAT No 108 - 18 Nisan 1919

¹⁰⁷ HADİSAT No 112 - 22 Nisan 1919

¹⁰⁸ HADİSAT No 18 - 06 Kasım 1918

¹⁰⁹ HADİSAT No 55 - 13 Aralık 1918

alınmamıştır. Mütareke şartları gereği elindeki savunma imkanları yok edilen Türkler bölgede Ermenilerin insafına terk edilmişlerdir.

Karadeniz'den Erzurum ve Van'ın kuzeyine doğru uzanan arazinin Ermeni yurdu olduğunu ifade eden Ermeni patriğine, Türklerin buraları Ermenilerden değil Doğu Roma'dan aldığını ve Türklerin buralara Abbasilerin hizmetinde Avasım kentlerini korurken gelip yerleştiğini, “bin üçyüz yıl”dır bölgede İslâmların olduğunu ve Türklerin de bölgeye gelip devlet kurmalarından beri bölgenin sahibi olup memleketlerini koruyacaklarını söylerken Ermenilerin Malatya üzerindeki hak iddialarını ise sadece gülünecek bir davranış şekli olduğu inancını taşıyor.¹¹⁰

Amerikan Reiscumhuru Wilson önderliğindeki bir kısım devlet adamının Anadolu üzerinden Ermeniler hesabına pazarlıklar yapmasını, “Vurmadan Post Satmaya” benzeten Süleyman Nazif'e göre milletlerin istikbali ile oynamaya çalışanlar tarih önünde vebal işlemektedirler¹¹¹

Osmanlı Devleti, muazzam bir imparatorluk idi. Türkler, tarihlerinin her döneminde olduğu gibi, Osmanlı Devleti döneminde de zayıfları ezmemiştir. Bilhassa onları korumuştur. Bunun aksini ispata çalışmak boşa geçecek zamandan başka işe yaramayacaktır. Ermeniler tarihlerinin en müreffeh devrini Türk hakimiyeti döneminde yaşamışlardır. Yabancıların tesirine kapılan bir kısım Ermeniler, her şeylerini borçlu oldukları devlete ihanet etmişlerdir. Bu durum sadece Türklere değil, Ermenilere de büyük zararlar vermiştir. Şimdi eline silâh aldı diye Doğu Anadolu'nun veya yurdun başka bir yerinin Ermeni çetelerine verilmesi de doğru olmayacaktır.

Ermenistan hayalini gerçekleştirmek için doğuda 60.000 kişilik hazır orduları ve 20.000 kişilik de gönüllü milislerinin var olduğu söylenen Patrik efendiye cevap gecikmeden verilmiştir.¹¹² Süleyman Nazif tarafından kaleme alınmış olan yazıda Patrik efendinin ordu dediğinin yüzlerce yıllık velinimetine ihanet etmiş bir avuç çeteden başkası olmadığı vurgulandıktan sonra kanunsuzluk ve çetecilikle devlet kurulamayacağı gibi devlet de olunamayacağı belirtilmiştir. İhanet edenler sonunda

¹¹⁰ **HADİSAT** No 70 - 05 Mart 1919

¹¹¹ **HADİSAT** No 82 - 17 Mart 1919

¹¹² **ALEMDAR** No 1421 / 111 - 12 Nisan 1919

ihanete uğrayacaklardır.¹¹³ S. Nazif'in bu tespiti gerçekleşmiş ve çeşitli vaatlerle kendilerini isyana teşvik edenler, işleri bitince kendilerini kolayca terk etmişlerdir.

1. Doğu Anadolu'nun Nüfus ve Ermeniler

I. Dünya Savaşı öncesi ve savaş yıllarında Osmanlı devletinin nasıl paylaşılacağı konusunda uzun ve teferruatlı görüşmeler yapılmıştı. Ancak sürekli değişen şartlar ve dengelerin korunması isteği hiçbir projenin tam olarak uygulanmasına izin vermemiştir. Proje üzerindeki ilk ciddi değişiklik savaş öncesinde gerçekleştirildi. İtalya saf değiştirence ona da bir pay verilmesi gündeme geldi. İkinci önemli değişiklik Rusya'nın savaştan çekilmesi ile yaşandı. Daha önceleri Rusya'ya verilecek olan yerlerden Boğazlar çevresi ortak yönetime verilirken Doğu Anadolu'nun ikiye bölünerek güneyinde bir Kürt devleti, kuzeyinde ise büyük bir Ermenistan kurulması için çalışmalara başlanmıştı.

Osmanlı askerlerinin terhis edilmesi, silâhların İtilaf güçlerine teslimi, haberleşme ve ulaşım imkanlarının İtilaf devletlerince kontrolü, liman ve önemli kaynakların denetimi, İstanbul'un fiilen denetim altına alınmış olması, Anadolu'nun muhtelif bölgelerinin işgal edilmesi, stratejik noktaların kontrol altına alınmaya çalışılması, İtilaf güçleri ile işbirliği için uğraşan bir hükümet, eski yönetim kadrolarının mahkumiyeti için uğraşan yeni yönetim... Bunlardan en önemlisi de Türklere karşı yürütülmekte olan propagandanın Türk aleyhtarı bir kamuoyu oluşturmuş olması ve Ermenilerin masum ve kurban edilmiş halk olarak sahnedeki yerlerini almış olmaları genel görünümün önemli kesitleri durumundaydı. Bu şartlarda masum Ermenilerin mağduriyetlerinin giderilmesi için uğraşan diplomatlar, Batı kamuoyunda adaletin tecellisi için uğraşan kahramanlar olarak alkışlanıyorlardı. Bu durum sadece Batı kamuoyu için geçerli değildi. İstanbul'daki yeni hükümet ve taraftarları da eski yöneticilerin şiddetle cezalandırılmaları için uğraşmaktaydı. Bakıldığında herkes adaletin tecellisini istiyor görünse de aslında yapılmak istenen işleri zorlaştıranların tasfiyesi şeklinde yürüyordu.¹¹⁴ Damat Ferit

¹¹³ **HADİSAT** No 161 – 10 Haziran 1919

¹¹⁴ Nejdet Bilgi, **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey'in Yargılanması**, KÖKSAV yayınları, Ankara 1999, s. 69 - 73

Paşa kabinesi özellikle İngilizleri memnun edebilmek için her şeyi yapmaya hazır görünüyor ve Ermenilerin yaptıkları görmezden geliniyordu. Aynı hükümet Ermeni istekleri konusunda İtilaf devletleri ile uyumlu çalışmalar sergiliyordu. Durumun farkında olan Ermeni temsilcileri de mevcut ortamdan maksimum yararı elde edebilmek için çalışıyorlardı. Nüfus hareketleri, tehcir ve tenkil işleri ve vaat edilen büyük Ermenistan'ı kurabilmek uğruna her fırsat değerlendiriliyordu.

Ermeni faaliyetlerine karşı kurulmuş olan “Şark Vilâyetleri Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti” yoğun bir çalışma içine girmişti. Tüm millî cemiyetler gibi onlar da, öncelikle hukuki olarak haklı olduklarını ispata çalışıyorlardı. Bu amaçla Doğu Anadolu'nun her bakımdan Türklüğünün ispat edilmesine ihtiyaç vardı. Bu iş için bir gazete ve gazete vasıtasıyla sesin duyurulması gerekmektedir. İlk etapta Süleyman Nazif ve Cenap Şahabettin' in çıkarmakta olduğu **Hadisat**, bu iş için en uygun vasıta olarak görülmüştür. Hadisat gazetesi yayınını sürdürdüğü yaklaşık 8 ay boyunca cemiyetin yayın organı gibi çalışmıştır. Yapılan tüm çalışmalar ve araştırma sonuçları gazetede yer almış ve Hadisat, Ermeni tezine karşı Türk tarafının haklarını savunmaya çalışmıştır. İlk etapta İtilaf devletlerinin gerçek niyetini anlayamayan bazı gazetelerin de katılımı ile Türk basınında Anadolu'nun Türklüğü ve nüfus yapısı ile ilgili ayrıntılı istatistikler yayınlanmıştır.

Bazı gazeteler çok ayrıntılı bilgiler verirken bazı gazetelerin daha genel ifadeler kullandığı görülmektedir.

Mamuretü'l-Aziz ve Diyarbakır vilâyetlerinde; Ekseriyet Türkler ve Müslümanlardan müteşekkildir.

Erzurum Vilâyetinde Ekseriyet-i Kahire Müslümanlar, Ekalliyet muhtelifdir. Ermeniler Müslümanların 1 / 5 'i kadardır.

Bitlis Vilâyetinde; Ekseriyet Müslümanlar, Ekalliyet Ermenilerdir. (1 / 3)

Van Vilâyetinde; *Son Kıtale rağmen !* Ekseriyet Müslüman Türk, Ekalliyet Ermenilerdir.”¹¹⁵

¹¹⁵ **ALEMDAR** No 1405 / 95 - 26 Mart 1919 (*Gazete son kıtale rağmen ibaresi ile tam olarak neyi ifade ettiğini açıklamamaktadır. I. Dünya Savaşı esnasında Rus ordularına öncülük*

Gazetelerde verilen istatistik bilgiler, Ermeni tezinin savunucuları tarafından yalanlanmadığı gibi dönemin sansür uygulayıcılarınca da sakıncalı bulunmamışlardır. Zira o dönemde İstanbul'u fiilen işgal altında tutan İtilaf güçleri kendilerince uygun olmayan yazıların yayınına genelde engel olmuşlardır. İstanbul'da yayınlanan Ermeni gazeteleri de bu tip yayınlarda gerçeğe aykırı gördükleri bilgilere anında cevap veriyor ya da İtilaf devletlerinden durumun düzeltilmesi hususunda isteklerde bulunuyorlardı. Çünkü İtilaf güçlerinin I. Dünya Savaşı için Türklere yönelik en büyük suç isnatlarının başında Ermeni ve Rumlara yönelik Tehcir uygulaması geliyordu. Bu sebeple uygun görmedikleri yazılar kolayca sansürleniyordu. İtilaf devletleri donanması ile askerlerinin varlığı ve devlet yönetimi üzerindeki baskıları tüm azınlıklar gibi Ermeniler için de büyük bir garanti olmuştu. Onlara güvenerek her türlü aşırılıkları yaptıkları gibi Türklere yönelik eleştirilerde de hakaret sınırlarını zorluyorlardı.¹¹⁶

2. Nüfus Müdüriyet-i Umumisinin Doğu Anadolu Bölgesine Dair Yayınlamış Olduğu En Son İstatistikte Kaza ve Köylerin Dağılımı ¹¹⁷

Vilâyet Adı	Müslüman Kaza ve Köyler	Ermeni Köyleri	Rum köyleri	Karışık köyler	Yekün
Erzurum Vilâyeti	2.379	72	3	241	2.695
Adana Vilâyeti	1.090	10	8	83	1.191
Bitlis Vilâyeti	1.559	249	-	259	2.167
Mamuretü'l-Aziz Vilâyeti	1.155	31	-	115	1.691
Van Vilâyeti	1.232	115	-	408	1.755
Sivas Vilâyeti	2.931	73	232	153	3.389
Diyarbakir Vilâyeti	2.544	77	1	268	2.890
Maraş Sancağı	436	32	-	23	491
İç il (İçel) Sancağı	329	-	4	5	338
Yekün	14.055	649	248	1.655	16.607

Tablo 11 ¹¹⁸

yapıp Van' da, Ermenilerin Türklere karşı yaptığı katliam mı; yoksa başka bir kasıt mı; net olarak anlaşılmıyor.)

¹¹⁶ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele (Mutlakîyet'e Dönüş 1918 - 1919)*, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, No 381 / 30, Ankara 1998, Cilt - 1, s. 32-33

¹¹⁷ **HADİSAT** No 95 - 05 Nisan 1919

2. a. Bitlis Vilâyetinde Mukim Kürt ve Ermenilerin Hane-Nüfusları ¹¹⁹

Kazaların Esamesi	Kürt Haneleri	Kürt Nüfusu	Ermeni Haneleri	Ermeni Nüfusu
Bitli Kazası	5.466	32.796	3.553	21.318
Ahlat Kazası	1.300	7.800	1.070	6.420
Hizan Kazası	1.716	10.272	1.356	8.136
Mutki Kazası	1.818	10.908	980	6.780
Muş Kazası	5.639	33.834	2.194	13.164
Malazgirt Kazası	5.382	34.292	2.547	15.282
Varto Kazası	1.050	6.300	181	1.086
Sason Kazası	45 köy	10.370	47 köy	8.389
Siirt Kazası	-	-	-	-
Beşiri Nahiyesi	774	4.644	852	5.112
Silvan Kazası	1.655	9.930	1.530	9.170
Ilıca Nahiyesi	2.410	14.460	615	3.690
Yekün	21.176	175.606	15.878	89.268

Tablo 12

Bitlis vilayeti, Türk ve Yabancı – Resmi ve gayri resmi tüm kaynaklarda Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu yerleşim alanı olarak bilinmektedir. Vilayetteki genel nüfusa göre Ermeniler % 32 lik bir yoğunluğa sahiptirler. Halbuki Ermeniler en yoğun olarak yaşadıkları 6 vilayette % 24 ve ikinci olarak yoğun yaşadıkları 9 vilayette ise yaklaşık % 15 lik bir oranda bulunmaktadır. Ülke nüfusunun ise ancak % 8 kadarını oluşturmaktadırlar. Kendileri açısından hayati öneme sahip olan ve özellikle kendilerine verilmesini istedikleri Trabzon' da ise % 3 gibi çok küçük bir oranı teşkil ediyorlardı. Ermenilerin en yoğun oldukları ikinci vilayet Van idi. Bu vilayette de durum Ermeni iddialarını destekleyici mahiyette değildir. Oradaki durum da Müslümanların bariz çoğunluğunu ispatlamaktadır. Bu da göstermektedir ki tarihi ve etnik mesnetten yoksun Ermeni iddiaları siyasi beklentilerle hazırlanmış ve tutarsızlıklarla doludurlar.

¹¹⁸ NOT: Mamurettü'l-Aziz (Elazığ- Harput) başta olmak üzere bazı yerler için verilen rakamlarda tutarsızlıklar var. Yaptığımız incelemede rakamlardaki hataların ne sayısal durumu ne de yüzdelik oranları değiştirecek nitelikte olmadığını tespit ettiğimiz için gazetede kayıtlara sadık kalmak amacıyla rakamları aynen vermeyi uygun bulduk.

¹¹⁹ **HADİSAT** No 59 - 17 Aralık 1918

2.b. Van Vilayetinde Mukim Kürt ve Ermenilerin Hane-Nüfusları¹²⁰

Kazanın Adı	Kürt Haneleri	Kürt Nüfusu	Ermeni Haneleri	Ermeni Nüfusu
Van Merkezi	4.900	29.400	7.900	47.430
Dazkiri Kazası	2.470	14.720	314	1.774
Erciş Kazası	2.378	24.268	490	2.920
Adilcevaz Kazası	848	5.064	491	2.946
Gevaş Kazası	845	5.070	901	5.406
Karcak Kazası	1.055	6.330	778	4.668
Şatak Kazası	540	3.240	763	4.578
Nurdüz Nahiyesi	878	4.908	166	996
Mevkis Nahiyesi	459	2.754	709	4.654
Mahmudiye Nahiyesi	1.504	9.064	84	504
Elbak Nahiyesi	2.643	15.858	560	3.360
Hamidiye Huşab N.	885	5.310	299	1.794
Gülver (Gelvar) N.	1.953	11.718	96	576
Çölemerik Nahiyesi	1.362	7.122	85	510
Beytuşşebap N.	1.830	10.980	-	-
Şemdinan Nahiyesi	1.891	11.346	-	-

Tablo 13

Mevcut istatistiklerden de anlaşıldığı üzere Osmanlı ülkesinin her hangi bir bölgesinde Ermeniler hiçbir şekilde salt çoğunluğu oluşturmamaktadırlar. Ermenilerin ülke nüfusunun genelindeki oranı ise ancak % 8 civarındadır. Ermenilerin hak iddia ettikleri doğu vilâyetlerinin de hiç birinde çoğunluk değildirlir.

Doğu illerinin çoğunluk olduklarını iddia ettikleri bölgelerinde yabancılar tarafından yapılan araştırmalara göre “Şark’taki 6 vilâyetin 159 kazasında yapılan sayımlara göre Ermeniler sadece “8” kazada ve “600” kadar köyde çoğunlukta dırlar. Yabancılar tarafından tespit edilenlerin dışında resmi kayıtlara göre; 16.607 kaza ve köyden ancak 649 tanesinde Ermeniler Türklerden daha fazladırlar ki, bu kaza ve köylerin de nüfus olarak küçük yerleşim alanları olduğunu belirtmek gerekmektedir.

¹²⁰ HADİSAT No 59 - 17 Aralık 1918

3. Trabzon Vilâyetinde Nüfus

Trabzon vilâyetinde Türklerden sonraki en kalabalık grup Rumlardır. Ancak dış dünyaya açılımı olmayan bir Ermenistan'ın geleceğini sağlıklı görmeyen Ermeni düşünürleri, dünyanın o günkü politikasında etkili olan güçleri ikna ederek Trabzon'un da kendilerine verilmesi konusunda yardımlarını talep etmişler ve bu istekleri kabul görmüştür. Trabzon vilâyeti ile ilgili olarak ilk verilen bilgiler genelde yabancı kaynaklardaki ansiklopedik bilgilerdir. İngiliz ve Fransız ansiklopedilerinde yer alan bilgiler Osmanlı resmi bilgileri ile yoğrularak verilmiştir. Aralarında küçük rakam farklılıkları olsa da bunlar genel oranda yüzdelik hesapları etkileyecek miktarlar değildir.

Basında verilen bilgilere göre Trabzon vilâyetinin nüfusundaki etnik dağılım şöyledir.

Resmi İstatistiklerde Trabzon Vilayeti ;

Müslümanlar: 1.187.078 -% 78; Ermeniler.68.813-% 4,5 ¹²¹

Müslümanlar: 921.118, Rumlar161.524; Ermeniler.38.899 ¹²²

Ermeni nüfusunun, resmi, yarı resmi yada gayri resmi; Türk ve yabancı hiçbir kayıta % 5'i dahi bulmadığı görülmektedir. Genel kabul görmüş olan kayıtlardaki oran ise ancak % 3 kadardır. Ermenilerin bu vilâyet üzerinde hak iddia etmeleri ve İtilaf devletlerinin de bu isteklere olumlu baktıklarını açıklamaları tarihi ya da sosyal bir gerçeğin sonucu değil, Trabzon'un Ermenistan'a çıkış kapısı olarak düşünülmesindedir. Bu durum İngiliz, Fransız ve özellikle de ABD.'nin en yetkili kişileri tarafından dile getirilmiştir.

¹²¹ Esat Uras, a.g.e., s 681

¹²² **ALEM DAR** No 1405 / 95 26 Mart 1919

4. Kilikya Bölgesinde (Adana vilâyeti-Çukurova Çevresi) Nüfus

Adana ve çevresi üzerinde yapılan araştırmalar sonucu verilen bilgilere göre vilâyetin köy ve kazalarının etnik dağılımı şöyledir.

Adana vilâyetinin 1330 (1914) senesi istatistiğinde 1157 köyü vardır. Bunun belli başlı 4'ü Ermeni, 2'si Rum ve 47'si ise karışık köyler şeklinde olup geri kalanının tamamı Türk köyleridir. 1321 (1905) yılı resmi rakamlarına göre sadece 2-3 sanat erbabı Hıristiyan'ın bulunduğu köyler dahi karışık köy olarak kaydedilmiştir. 321 sayımından sonra bazı köylerin birleştiği, bazılarında ise göç nedeniyle nüfus kalmadığı tespit edilmiştir. Gazetenin ifadesine göre geride kalan 1104 köyün 1063 tanesi tamamen Türk'tür.

Kilikya Bölgesinde Nüfusun Etnik Dağılımı

Kaza Adı	İslam	Rum	Ermeni	Karışık	Yekün
Adana	74.826	335	44.317	1.477	120.955
Kara İsalı	8.856	-	-	-	9.756
Tarsus	37.886	1.561	2.159	-	41.606
Mersin	29.355	2.700	860	260	33.175
İç İl	102.149	2.769	263	-	105.680
Sis	7.074	-	2.585	300	9.959
Haçin	12.141	-	9.121	-	25.262
Feke	16.478	1.568	2.391	-	20.437
Kars	3.362	-	1.064	9	4.426
Cebeli Bereket	5.308	-	522	-	5.830
Osmaniye	6.910	19	441	-	7.370
İslahiye	15.569	-	366	-	15.935
Hasa	6.613	51	1.136	-	7.800
Bulanık (Bahçe)	3.681	-	4.019	-	7.700
Payas	12.513	738	5.597	-	17.738
Yekün	343.721	6.731	44.840	5.032	433.429

Tablo 14 ¹²³

Gazete, söz konusu bilgiyi Britanica Ansiklopedisinin 1. cildinin 183. sayfasındaki A Maddesi ile 27. ciltteki T maddesinin yer aldığı 470. sayfalardan

¹²³ **HADİSAT** no 39 - 27 Kasım 1918 (Bu istatistik bilgiyi aldığımız gazetede yekun yanlış olarak 103.429 sayısı verilmiştir, ayrıca karışık köy olarak verilen nüfus bilgilerinde de bir tutarsızlık söz konusudur ki, biz bunun bir baskı hatası olduğu görüşündeyiz. Çünkü bu tip rakamsal hatalara çok miktarda rastlanılmaktadır.)

derlediğini ve Hıristiyan nüfusun barındığı köylerin adlarının da tek tek kayıtlı olduğunu belirtmektedir.¹²⁴

Gazete kullanmış olduğu nüfus bilgilerinin kaynağını verirken resmi Osmanlı rakamları ile yabancı kaynaklar arasındaki farklılıklar konusunda fazla bir açıklama yapmamaktadır. Bazı art niyetli kişilerin (Özellikle Ermeni gazeteleri kastedilerek) rakamları çarpıttığını da belirtmektedir.

Adana ve yöresi ile ilgili olarak verilen başka bilgiler genelde daha yüzeysel özellikler taşımaktadır. Alemdar gazetesinin bilgilerini bu bağlamda değerlendirmek gerekmektedir. Şöyle ki ;

Adana Vilayeti : Ekseriyet Türk, Ekalliyet Rumlar¹²⁵

Hadisat gazetesinde hem köy sayıları itibariyle hem de köylerde yaşayan insan sayısı olarak Ermeniler, Rumlardan daha kalabalık olarak verilirken; Alemdar, Ermenilerden bahsetmeden Ekalliyet olarak Rumları göstermektedir. İki gazete arasındaki farklılığın sebebini açıklamaya yarayacak net bir bilgiye rastlamadık. Muhtemelen bilgilerin ait olduğu dönemlerin farklı olmasından kaynaklanmaktadır.

Adana vilâyeti ve çevresinin Temmuz 1918 yılı itibariyle Müslüman Nüfusu ve bunun da genel nüfusa oranları aşağıdaki gibi tespit edilmiştir. Temmuz 1918 yılı itibariyle savaş devam etmektedir. En son ve en muteber istatistik olarak yayınlanan bu bilgiler büyük oranda yabancı kaynaklardaki verilere dayanıyor olmalıdır. Çünkü 1918 yılında Osmanlı devleti için sayım söz konusu değildir.

Adana Vilayetindeki Halis Türk Köylerinin Sayıları ve Kazalara Göre Dağılımı			
Kaza Adı	Köy Sayısı	Kaza Adı	Köy Sayısı
Adana	200	Osmaniye	43
Kara İsalı	88	Bahçe	32
Ceyhan	48	Dörtyol	50
Sis	93	Islahiye	55
Fete fete	82	Hasa	28
Haçin	56	Mersin	81
Kars	53	Tarsus	154

Tablo 15

¹²⁴ HADİSAT no 108 - 18 Nisan 1919

¹²⁵ ALEMDAR no 1405 / 95 26 Mart 1919

Kilikya'da Müslümanların Nüfusu ve Genel Nüfusa Oranları

Kaza İsimleri	Umumi Nüfus	Müslüman Nüfus	Yüzde Nisbeti
Adana Kazası	102.132	78.739	% 77.9
Kara İsalı Kazası	29.202	29.170	% 99.9
Ceyhan Kazası	19.676	19.193	% 97.9
Yumurtalık Kazası	8.409	7.809	% 92.9
Mersin Kazası	33.686	29.635	% 87.9
Tarsus Kazası	72.274	66.784	% 92.4
Sis Kazası	28.763	24.395	% 84.1
Kars Kazası	19.726	18.428	% 93.4
Feke Kazası	18.701	13.876	% 74.1
Haçin Kazası	30.756	17.090	% 55.5
Osmaniye Kazası	14.302	13.536	% 94.6
Bahçe Kazası	20.501	16.163	% 78.8
İslahiye Kazası	13.372	12.877	% 96.2
Hasa Kazası	10.095	8.343	% 72.6
Dörtyol Kazası	23.942	16.460	% 68.7
Yekün	455.587	372.547	% 83.6

Tablo 16 ¹²⁶

Mahallinde yapılacak bir tetkikat ile bu köylerin isimleri ve nüfusları görülebilir.

5. İstanbul'un ve Bazı Vilâyetlerin Nüfusları ve Ermeniler

1. İstanbul:

İstanbul vilâyeti tarafından icra edilen nüfus sayımı neticesinde başkentin genel nüfusunun 1.106.124 kişi olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan 741.208'i erkek ve 483.916'sı da kadındır.

Bu nüfusun etnik dağılımı ise şöyle tespit edilmiştir:

İslâmlar 603.919; Rumlar 218.416; Ermeniler 88.109; Yahudiler 55.233 ve 129.827 Cemaat-ı muhtelif (Bulgar, Latin, Süryani ve Ecnebi) mevcuttur. ¹²⁷

Bir başka gazete (Alemdar-1405 / 95) İstanbul'un nüfusu ile ilgili bilgileri biraz farklı olarak yansıtmaktadır. Buna göre:

¹²⁶ **HADİSAT** No : 108 – 18 Nisan 1919

¹²⁷ **HADİSAT** No : 36 - 24 Kasım 1918

İstanbul – Payitaht: Müslümanlar: 560.434; Ermeniler: 82.880

2. Batıda Kalan Bazı Vilâyetlerde Müslüman ve Ermeniler

Edirne Vilâyeti: Müslümanlar: 360.411; Ermeniler: 19.773

Bursa Vilâyeti: Müslümanlar: 474.114 ; Ermeniler: 60.199

İzmir Vilâyeti: Müslümanlar: 1.249.067; Ermeniler: 20.267 ¹²⁸

Bunların dışında:

Konya'da : 13.225,

Canik'te: 28.576,

İzmit'te: 57.789,

Kayseri'de: 52.192,

Aydın'da: 20.766,

Ankara'da: 53.957

Karasi'de: 8.704

Niğde'de: 5.705,

Kütahya'da: 4.548.....¹²⁹

Osmanlı ülkesinin batı kısımlarındaki muhtelif vilâyetlerde ikâmet eden Ermeniler genelde esnaf, zanaatkâr ve küçük tüccar olarak hayatlarını devam ettirmişlerdir.

B. Savaş Kayıpları, Göçler ve Tazminat Talebi

I. Dünya Savaşı'nın kayıpları

I. Dünya Savaşı, dünya tarihinin o güne kadar görmüş olduğu en kanlı savaş idi. Silâh teknolojisindeki gelişmenin doğal sonucu olarak, savaşın şekli de değişmişti. Önceki savaşlar meydan veya cephe savaşları şeklinde olurken, I. Dünya Savaşı ile birlikte cephe gerisi de, en az savaş alanı kadar etkilenmiştir. Bu durum savaşın tanımını değiştirmiştir. Önceki savaşlarda sadece cephedeki askerler etkilenirken I. Dünya Savaşı'nda cephe gerisi de en az cephe kadar etkilenmiştir. Eski savaşların kaderinde askerler doğrudan etkili olurken yeni savaş şeklinde savaşın kaderinde siviller de en az askerler kadar etkili olmaya başlamışlardır.

¹²⁸ **ALEMDAR** No 1405 / 95 - 26 Mart 1919

¹²⁹ Kamuran Gürün, a.g.e., s. 103-104

Ermeniler, I. Dünya Savaşı üzerinde, hem cephede hem de cephe gerisindeki faaliyetleri ve kurdukları gönüllü birlikler ile Rus ordusuna öncülük etmişler, cephede etkili olmuşlardır. Osmanlı Devletine karşı başlattıkları isyanlar ve yürüttükleri faaliyetleri ile de cephe gerisinde etkilidirler. Yürüttükleri silâhli mücadele itibariyle askeri sonuca tesir etmişler, kendilerine karşı alınan tedbirler ile de savaş sonrasının siyasi ve hukuki gelişmelerine konu olmuşlardır.

I. Dünya Savaşı'na katılan bütün milletlerin, savaştan doğrudan ya da dolaylı yönden etkilendiği muhakkaktır. Milletler savaşın kaderine etkileri oranında kazanmış ya da kaybetmişlerdir. Bu kazanç ya da kayıpta savaş alanına yakınlık ve uzaklığın da etkisi olmuştur. ABD, savaşın kaderine doğrudan ve etkili bir şekilde tesir etmişse de savaş alanlarına olan uzaklığından dolayı savaştan en az zararlı çıkan devlet olmuştur. Oysa bütün devlet ve milletler ABD kadar şanslı olmamışlardır.

I. Dünya Savaşı'nın kayıpları konusunda bugüne kadar birçok araştırmalar yapılmış, muhtelif rakamlar üzerinde durulmuştur. Bazı araştırma sonuçlarının açıklanması için belirli zaman aşımı beklenilse de bazıları kısa sürede kamuoyuna açıklanmıştır.

1919 yılı mart başlarında ABD. basınında çıkan resmi açıklama kısa süre sonra Türk basınında da yer almıştır. ABD orduları genel kurmay başkanı General Marş'ın açıklamaları, Hadisat'ın haricî haberler sayfasında "Harb-i Umumi Zayiâtı" başlığı ile verilmiştir. Habere göre I. Dünya Savaşı'nda; "Otuz milletin maktül olarak toplam zayiâtı 7.355.000 olarak açıklanmıştır. Habere göre bu rakamlara yalnız hareket esnasında veya harpte almış olduğu yaralar sebebiyle vefat eden insanlar dahildir" denilmektedir.

Gazetede verilen bilgiler geniş ve tatmin edici ayrıntılar içermemekle birlikte bu konuda fikir sahibi olunması için önemli bir kaynaktır.

I. Dünya Savaşında Harp Kayıpları			
Ülke Adı	Kayıp Miktarı	Ülke Adı	Kayıp Miktarı
Rusya	1.700.000	Romanya	100.000
Almanya	1.600.000	Bulgarya	100.000
Fransa	1.305.000	Karadağ-Sırpya	100.000
Avusturya	800.000	A.B.D	50.000
İngiltere	706.000		
		TOPLAM	7.355.000

Tablo 17 ¹³⁰

Amerika'nın resmi ağızdan yaptığı açıklamanın sonuçlarına göre "30" milletten sadece "9" tanesinin ayrıntısı verilmiş; kalan "21" milletin ise kimler olduğu ve kayıplarına değinilmemiştir. Bu durumda toplam kayıptan dokuz milletin kaybını düşüp, geri kalan miktar diğer milletlere nüfusları oranında dağıtıldığında ortaya yaklaşık bir sonuç çıkacaktır. Ayrıntısı verilmeyen milletler arasında I. Dünya Savaşı'nın yükünü çekmiş olan başka önemli devletler de vardır. Örneğin; İtalya, Osmanlı Devleti, Japonya, Belçika, Polonya, Macaristan, (Macaristan, savaşa Avusturya – Macaristan olarak girdi.) (Ancak tablodaki veriler devlet bazında değil, millet olarak verilmiştir.) Yunanistan, Portekiz...

Ermenilerin söz konusu savaştaki statüsü hakkında bilgi verilmemiştir. Ermeniler bu savaşa müstakil millet olarak mı, devlet olarak mensubu oldukları Osmanlı'nın içinde mi; yoksa yanında yer aldıkları Rusya ile birlikte, hesabına savaştıkları İtilaf devletleri içinde mi girdiler? Amerika yetkilisinin açıklamasından bunu anlamak mümkün değil. Fakat, eldeki mevcut bilgilerden yola çıkarak, basit bir hesapla olayı anlaşılır hale getirmek mümkündür.

Toplam kayıp..: 7.355.000, Dokuz ülkenin kaybı.: 6.461.000

21 ülke- milletin kaybı.: 894.000 olarak görülmektedir.

Osmanlı Devleti Çanakkale cephesinde 254.000 ve Kafkas cephesinde 100.000 olmak üzere diğer cephelerdekilerle birlikte yaklaşık 400.000'den fazla kayıp vermiştir.¹³¹ Bunlar sırf askeri kayıplardır. Çünkü savaş yıllarında değişik sebeplerle ölen Osmanlı vatandaşı sayısı bu rakamın birkaç misli kadardır. E. Uras, 1 Milyon Türk ve 600 Bin Kürt'ten bahsetmektedir. 894.000 kaybın en az 400.000'i Osmanlı'ya aittir. Geride 494.000 kalır ki, bunlar da diğer 20 millete ait ise Ermenilerin payına düşecek olanın bir hayli az olması gerekir.

Yılmaz Öztuna'ya göre; I. Dünya Savaşı'na katılan ülkelerin toplam savaş zayıatları:

İttifak devletlerinin zayıatı : 3.640.000

İtilaf devletlerinin zayıatı : 5.683.300

Toplam: 9.323.300

olarak verilmiştir. Genel rakamlardaki fark büyük olsa da ülkeler bazında verilen kayıplar arasında büyük farklar bulunmamaktadır.

Bu sonuçlara göre Ermeni iddialarının temelinde yatan ve 1.500.000 Ermeni'nin katledildiği tezini matematiksel ifadeler ile ispatlamak mümkün olmayacaktır.

İngiliz kaynağı Britanica Ansiklopedisi 1926 yılı baskısında Anadolu'daki Ermeni nüfusun yaklaşık 1/ 3'ünün yok olduğunu kaydetmektedir. Anadolu'daki Ermeni nüfusu 1.2 Milyon ile 1.3 Milyon arasında verildiğine göre söz konusu kayıpların miktarı kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Üstelik de İngiliz Tarihçi A. Toynbee, savaş yıllarında ölen Ermeni sayısının 600.000 olabileceğinden bahsetmektedir.¹³² Durum böyle olmasına rağmen Ermeni asıllı uluslar arası hukukçu Vahakn N. Dadrian, 1 milyon Ermeni'nin katledildiğinden söz etmektedir.¹³³

Savaş sonu yapılan görüşmelerde, Ermeni temsilcileri Paris, San Remo, Londra, Sevr ve Lozan'da yaptıkları girişimlerle İtilâf devletleri hesabına büyük

¹³¹ Yılmaz ÖZTUNA ; *Büyük Türkiye Tarihi* Ötüken yayınevi, İstanbul 1983
Cilt 7 s. 285 - 287

¹³² Kamuran Gürün , a.g.e., s 225

¹³³ Vahakn N. Dadrian, *Ulusal ve Uluslar arası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid*, (Çev:Yavuz Alogan), Belge Yayınları, İstanbul 1995, s. 12

fedakârlıklar yaptıklarını, önemli hizmetler gördüklerini söyleyerek hizmetlerinin karşılığını talep etmişlerdir. Fakat değişen dengeler ve gelişen yeni şartlar karşısında kendilerine, bekledikleri ilgi gösterilmemiştir.

II. I. Dünya Savaşı ve Ermenilerin Göçleri

I. Dünya Savaşı'na, Alman ittifakı ile giren Osmanlı Devleti, Kafkas cephesinde Ermenilerin ihanetine uğramıştır. Ermeni faaliyetlerinin askeri harekâta zarar vermeye başlaması üzerine bir tedbir olarak Ermenilerin savaş alanından uzaklaştırılması düşünülmüştür. Hükümet tarafından alınan tehcir kararı gereği Ermeniler, ülkenin iç kısımlarına ve özellikle de Suriye ve Irak'ın kuzeyine doğru göç ettirilmiştir.

Osmanlı Devletinin almış olduğu tehcir kararı bütün Ermenilere yönelik bir uygulama olmamıştır. Özellikle ordunun harekâtını ilgilendiren bölgede yaşayan ve menfi hareketi tespit edilenler uygulamaya tâbi tutulmuşlardır.¹³⁴

Osmanlı Dahiliye Nezareti'nin Sadaret'e sunduğu 07.12.1916 tarihli bir Raporda tehcir uygulamasına tâbi tutulan Ermeni sayısının 702.900 olduğu ve bu nüfusun masraf ve ihtiyaçları için 1915 yılı içinde 52 milyon kuruş ve 1916 yılı Ekim ayı itibariyle de 86 milyon kuruş harcadığı, kış şartları sebebiyle de yıl sonuna kadar da 150 milyon kuruş masrafın yapılması gerektiği bildirilmiştir. Tehcir esnasında göçe tâbi tutulanların mağdur olmamaları için tedbirler alınmış, özel sevk istasyonları kurulmuştur. Bir müddet sonrada tehcir uygulaması önce yavaşlatılmış, sonra durdurulmuştur. Kısa bir süre sonra da isteyen muhacirlerin yurtlarına dönmeleri serbest bırakılmıştır.¹³⁵

1914 yılı başları itibariyle tüm Anadolu'daki Ermeni nüfusunun yaklaşık 1.300.000 olduğu biliniyor. Bu durumda tehcir uygulamasının dışında kalıp yerlerini muhafaza eden ve her türlü tehlikenin dışında kalan yaklaşık 600.000 Ermeni hayatlarını devam ettirmektedir. Zorunlu göç esnasında göçe tâbi tutulan Ermeni nüfusun bir kısmının farklı birçok sebepler ile zayi olduğu bilinmektedir. Bunlar hakkında farklı rakamlar verilmektedir. Türk kaynakları yaklaşık 250–300 bin

¹³⁴ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 14, 2. Baskı, Ankara 1995, s. 9

¹³⁵ T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, a.g.e., s. 10 - 13

civarında rakamlar verirken, bazı yabancı kaynaklar ise ölen Ermeni sayısının 400.000-600.000 olabileceğinden bahsetmektedir.¹³⁶ Kamuran Gürün ise Ermeni kayıplarını 302.000 olarak vermektedir.¹³⁷

Aynı yıllarda (1915–1918) Rus ordusuna öncülük eden Gönüllü Ermeni Taburları tarafından Doğu Anadolu’da öldürülen Kürt sayısının da en az 600.000 olduğu ileri sürülmektedir. Ermeni kayıpları konusunda hassas olanların Ermenilerce öldürülen Kürtlerden bahsetmemesi dikkat çekici bir durumdur. Ermeni kayıpları konusunda ayrıntıya girmekle kalmayıp abartılı rakamlar vermeyi âdet edinen bazı kaynakların Ermeni çetelerin kurbanı olarak can veren yaklaşık 1.000.000 Müslüman’dan bahsetmemesi de ayrıca araştırılması gereken önemli bir sorundur.¹³⁸

I. Dünya Savaşı yıllarında Anadolu’daki Ermeni nüfusunun azaldığı bir gerçektir. Ancak bunu sadece Tehcir ve taktik olayına bağlamak son derece yanlıştır. Ermenilerin büyük bir kısmının savaş yıllarında ve mütareke döneminde muhtelif bölgelere göç ettikleri uluslar arası kuruluşlarca bildirilmiştir.

Son yapılan araştırmalar sonucu Milletler Cemiyeti Göçmen Bürosunun kayıtlarına göre muhtelif ülkelere göç eden Anadolu kökenli Ermeni nüfusun 900.000’e yaklaştığı ve bununla da en az yüzde 59’unun hayatta olduğu ispatlanmıştır. Buna göre;

Anadolu’dan Değişik Ülkelere Göç Eden Ermeniler ve Sayıları			
S.S.C.B	400.000	Fransa	30.000
Suriye	100.000	Irak	25.000
Lübnan	50.000	Bulgaristan	20.000
İran	50.000	Ürdün ve Filistin	10.000
Yunanistan	45.000	Kıbrıs	2.500
Mısır	40.000	Diğer Avrp. Ülk.	2.000
Kuzey Amerika	35.000	Türkiye de Kalan	70.000
B.M Kayıtlarına Göre Hayatta Olduğu Tespit Edilen Ermeniler			880.000

Tablo 18. ¹³⁹

¹³⁶ Kamuran Gürün , a.g.e., s 225

¹³⁷ Kamuran Gürün , a.g.e., s 226 - 227

¹³⁸ Esat Uras, a.g.e., s. 682

¹³⁹ Justin Mc Carthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, (Çev: Bilge Umar), İnkılâp Yayınevi, İstanbul 1998, s. 134

(1927 nüfus sayımında Türkiye’de yaşamakta olan Ermeni vatandaş sayısı 123.602 olarak tespit edilmiştir. K. Gürün-s. 226)

Benzer rakamlar, Gürün tarafından yapılan ve muhtelif kaynaklardan derlenmiş bilgilerle de uyusmaktadır. Ancak oradaki rakamlar biraz daha farklıdır. Gürün, hayatta olan Ermeni sayısını 998.000 olarak vermektedir.¹⁴⁰

Savaş öncesi yapılan araştırmalar sonucu genel kabul görmüş, rakamlar Ermeni nüfusun 1.200.000–1.300.000 arasında olduğunu göstermektedir. Yapılan araştırmalar, Anadolu kökenli Ermenilerden yaklaşık 900.000’den fazlasının hayatta olduğunu ispatlamaktadır. Bu durumda, ölenlerin sayısının 1.500.000 olduğu şeklindeki tezin, hangi tarihi gerçek ve matematik kuralları ile açıklandığının izahı gerekmektedir.

Tarih bir sosyal bilim olarak belirli kural ve disiplinler çerçevesinde açıklamalar yapıp hükümler vermektedir. Matematik ve Fen bilimleri gibi kesinleşmiş formülleri ve değişmez sonuçları olmasa da gerçeğe en yakın ve akla en yakın sonuçlar genel kabul görmektedirler.

III. Ermenilerin Tazminat Talepleri

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı’nın mağlup olan devletlerindedir. Devlet, Mondros Mütarekesi ile tam olarak teslim olduğunu kabullenmiştir. Bu durum, Osmanlı Devleti üzerinde hesap yapanların çoğalmasını ve bu devletten pay almak isteyenlerin de elini çabuk tutmaları gerektiği düşüncesini doğurmuştur. Bazıları ekonomik çıkarları için savaşa da bazıları toprak talebinde bulunmuşlardır. Ermeniler plânları gereği, savaş öncesi siyasi bağımsızlık ve toprak peşinde olmuşlardır. Fakat bir müddet sonra bununla yetinmedikleri anlaşılmıştır.

Paris Barış Konferansı çalışmalarının devam ettiği sırada, Ermeni heyeti temsilcilerinin siyasi bağımsızlık ve toprak taleplerinin dışında Tazminat istedikleri de basına yansımıştır. Hadisat gazetesinin, Ermenice yayınlanan “Jamanak” gazetesinden alarak duyurduğu bir habere göre, Ermeni temsilcileri Türklere

¹⁴⁰ Kamuran Gürün, a.g.e., s 226 - 227

yüklü miktarda Tazminat talebinde bulunmuşlardır. Bunun için sundukları gerekçelerin ayrıntıları dikkatle incelendiğinde Ermenilerin gerçek niyetleri anlaşılmaktadır. İstenilen tazminat miktarı, dönemin şartlarına göre bir hayli yüklü olmasının yanında verdiği ipuçları ile de dikkatle incelemeye değer bir vesikadır.

Toplam 19.000.000.000 Frank olarak istenilen tazminatın gerekçe ve ayrıntıları şu şekilde tespit edilmiştir:

Köylerde tahrip edilen binalar için	4.739.000.000 Frank
Şehirlerde tahrip edilen binalar için	3.020.000.000 Frank
Öldürülen aileler için	5.000.000.000 Frank
Hasta ve malüller için	250.000.000 Frank
170 bin ailenin 4 sene çalışmaktan mahrum kalmasından doğan zayıat için 4'er bin franktan	560.000.000 Frank
350 bin kişiye Kadırga' da zulmedilmiş olmasından dolayı kişi başı 1.000'er franktan	350.000.000 Frank
Kafkasya'ya firar edenler için masraf olarak istenen	200.000.000 Frank
Millî ve Dinî Müesseselere verilen zayıât için	75.000.000 Frank
Rüşvet ve zorla alınan mallar için	200.000.000 Frank
Toplam	14.000.000.000 Frank

Tablo 19¹⁴¹

Bu miktar sadece Türkiye'deki Ermenilerin kayıplarını telafi içindir. Kafkasya Ermeni Cumhuriyeti'nin talep ettiği 5.000.000.000 Frank tazminatla birlikte genel toplam 19.000.000.000 Franka ulaşmaktadır.

Bu belgeden çıkarılabilecek sonuçları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. 170.000 ailenin 4 yıl boyunca çalışmamasından bahsedilmektedir. 170 bin aile yaklaşık olarak 1 milyondan fazla nüfus demektir. Çünkü Van ve Bitlis vilâyetlerindeki hane sayıları ve hanelerdeki nüfuslar verilirken her hane ortalama 6 kişi olarak kayıtlara geçmiştir¹⁴². Söz konusu kayıtlara o dönem itibariyle herhangi bir itiraz da yapılmamıştır. Kayıtlara göre minimum bir milyon kişinin hayatı devam ediyor olmalıdır.

2. 350.000 kişinin işkence gördüğü ve zulme uğradığı belirtilmektedir. Bu kişilerin akıbeti hakkında açıklama yer almamakla birlikte öldürüldüklerine dair bir

¹⁴¹ **HADİSAT** No 100 - 10 Nisan 1919

¹⁴² Geniş bilgi için bkz. tezimizin 69. ve 70. sayfaları

iddia da söz konusu edilmemiştir. İhtimal ki, bu insanlar da hayattadırlar ve adlarına tazminat istenmektedir.

3. Bir kısım insanların mülklerini terk ederek Kafkasya'ya firar etmişlerdir. Bu kişilerin sayıları belirtilmemekle beraber, yapılan araştırma ve uluslararası kuruluşların tespitine göre en az 400.000'dir.

4. Olarak da, muhtelif sebepler ile hasta ve malul durumda olanlardan bahsedilmektedir.

Kısaca özetlenirse karşımıza şöyle bir tablonun çıkması kuvvetle muhtemeldir:

$170.000 \times 6 = 1.020.000 + 350.000 + 400.000 + \text{Hasta ve Maluller} + \text{BM}$.
Göçmen bürosu kayıtlarına göre başka ülkelere göçmüş olan Ermeniler (J. Mc Carthy'ye göre 480.000, K. Gürün'e göre 598.000) = 2.300.000 / 2.400.000. Bu belgeden çıkarılacak sonuçla akla yatkın bir açıklama, Ermeni iddialarının tutarsızlığından başkası olmayacaktır. Çünkü hiçbir araştırma sonucuna göre Anadolu'da yaşayan Ermeni sayısı bu rakamları yarısından çok daha fazla değildir. Bu rakamlar baz alındığında 1.500.000 kişinin katledildiği tezini savunmak ve ispatlamak mümkün olmayacaktır.

Bu durumda ikinci bir hesaba ihtiyaç vardır. O da işin bir başka boyutunu ortaya çıkarmaktadır: **Ekonomik istekler**.

Söz konusu dönemdeki Frank, Dolar ve Türk Lirası'nın biri birine karşı olan değeri hakkında bilgi edinemedik. Ancak paraların gücü, ülkelerin dünya üzerindeki ekonomik ve siyasi etkinliği ile doğru orantılıdır. II.Dünya Savaşı sonlarına kadar ABD'nin dünya üzerindeki etkinliği Fransa'dan daha fazla değildi. İki para biriminin değerini biri birine yakın olarak kabul edip, bir hesap yaparsak ortaya yaklaşık olarak şu rakamlar çıkacaktır:

Ömer Celal Sarc'ın (İstanbul Üniversitesi-İktisat Fakültesi Dergisi 1973 Cumhuriyetin 50. yılı özel sayısı) hazırladığı bir makalede Cumhuriyet' in ilk yıllarında Türkiye'de kişi başına düşen milli gelir, sadece 50 Amerikan Doları kadardır. Tazminatın talep edildiği zaman itibariyle (1919) Türkiye'nin nüfusunu tam olarak bilmemekle birlikte, Türkiye'de yapılan ilk resmi nüfus sayımının

yapıldığı 1927’de ülke nüfusu 13.648.000 olarak tespit edilmiştir. Tazminat talebinin yapıldığı dönem de ise 12.000.000 milyon civarında olması gerekir. Bu rakamlardan yola çıkıldığında;

$19.000.000.000 : 50 = 380.000.000$ kişilik bir ülkenin kişi başına düşen geliri talep edilmektedir. Türkiye nüfusu “12” milyon olduğuna göre;

$380.000.000 : 12.000.000 = 31.6$ yıla karşılık bir zaman diliminin geliri talep edilmektedir ki, bu istekler Ermenilerin ve onları destekleyenlerin Türkiye hakkındaki esas düşüncelerinin temel hareket noktasını anlamamıza yarayacaktır.

III. BÖLÜM

MONDROS'TAN GÜMRÜ'YE TÜRK BASININDA İTTİHATÇILAR VE TEHCİRLE İLGİLİ SUÇ İŞLEYENLERİN YARGILANMALARI

A. İTTİHATÇILAR VE TEHCİR

I. Muhalefet Hareketleri ve İttihat Terakki Partisi

Osmanlı Devletinin duraklama ve gerileme devrinde yapılan ıslahat girişimlerinde, önceleri geleneksel kurumları yeniden ayağa kaldırmak, sonradan ise Batı tarzında yenilikler yapmak amacıyla hareket edilmiştir.

19. yüzyılda devlete yönelik dış saldırılar artmış, devletin iç işlerine müdahaleler başlamış, bu durumu önleyebilmek amacıyla birçok çalışmalar yapılmıştır. Teşhis ve tedavi yöntemleri farklı olsa da, genel kanaat, devletin güçlendirilmesinde yoğunlaşmıştır. Devletin yapısını çağın şartlarına uygun hale getirebilmek amacıyla üretilen fikirlerin çoğu, devletin mevcut yönetim anlayışında köklü değişiklikleri öngörmüştür. Osmanlı Devletinde ıslahat istek ve girişi

genelde devletin üst yöneticilerinden gelmiştir. Böyle olunca da yapılanları eleştirmek devleti eleştirmek gibi görüntü vermiştir. Yapılanların eleştirisi ise daha çok metot ve yeterlilik konularında yoğunlaşmıştır.

Yönetime karşı ilk ciddi eleştiriler, genelde yurt dışında eğitim görmüş ve Batıyı tanıyanlardan gelmiştir. Eleştiri boyutlarının artması eleştiri yapanların takibini doğurmuş, takibin şekli değişip baskı halini alınca da birçok aydın yurt dışına kaçmak zorunda kalmıştır. Özellikle Fransa’da toplanan bu aydınlara “Genç Osmanlılar” ve “Jön Türkler” gibi isimler verilmiştir. İlk olarak Charles McFarlane tarafından kullanılan bu ismin 19. yüzyıl başlarından itibaren Avrupa basınında “Milliyetçi, Devrimci ve Liberal” akım taraftarları için kullanıldığı tespit edilmiştir. Genç İtalya, Genç Almanya, Genç Polonya gibi isimlerden esinlenilmiştir. “Jön Türk” kavramı önceleri “Batılılaşma yanlısı Tanzimat ricali” ni tanımlamak için kullanılmıştır. Daha sonra ise Avrupa’da tahsil görmüş Osmanlı gençleri de bu kavramla ifade edilmiştir. Abdülaziz devrinde ise yurt dışında örgütlenmeye başlanan muhalefet hareketinin adı olmuştur. Mustafa Fazıl Paşa’ nın maddi desteği ile gelişen hareket Abdülaziz’in son dönemlerinde hatırı sayılır bir güce ulaşmıştır.

1870’lerden itibaren Mithat Paşa liderliğindeki asker–bürokratlara atfen kullanılan bu ismin 1880’lerde Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi edip ve dönemin düşünürleri için de kullanıldığı olmuştur. II. Abdülhamit’in saltanatı boyunca devam edecek olan muhalefet hareketinin başlangıcı ve ilk ismi de olan bu hareket, II. Meşrutiyetin ilânından sonra daha çok, ihtilâl öncesi hareketi tanımlamak için kullanılmıştır.

Jön Türk tabiri ve hareketi kendisinden önceki Avrupalı hareketlerden etkilendiği gibi, kendisinden sonraki hareketlerin de esin kaynağı olmuştur. Genç Tunuslular ve Genç Buharalılar gibi...¹⁴³

Tanzimat ve Islahat fermanından sonra gelişen yeni fikir ve muhalefet hareketlerinin en ciddisi ve Türk tarihinin akışında da en etkili olanı hiç kuşkusuz “İttihat ve Terakki ” hareketi olmuştur.

¹⁴³ Bu bölümün hazırlanmasında, başta Ansiklopediler olmak üzere konuyla alakalı bazı eserlerden faydalanılmıştır. Ancak esas konumuz “Basın” meselesi olduğundan fazla ayrıntıya girilmemiş ve dipnot da kullanılmamıştır.

Türk tarihinin o güne kadar görmüş olduğu en derli toplu siyasal hareketi denilebilecek olan İttihat ve Terakki hareketinin tam olarak ne zaman ve kim tarafından başlatıldığı konusunda farklı görüşler vardır ¹⁴⁴

I. Meşrutiyet meclisinde Suriye mebusu olarak yer alan Lübnanlı Maruni Hıristiyan'ı Halil Ganem tarafından Paris'te başlatıldığını ileri sürenler olduysa da bu görüşte olanlar azdır. Asıl çoğunluk, hareketin Kazım Nami Duru tarafından başlatıldığı görüşündedir. 1887'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de başlayan hareketin içinde imparatorluğu oluşturan farklı etnik yapıdan insanlar bulunmuştur. İbrahim Temo- Arnavut, Mehmet Reşit- Çerkez, Abdullah Cevdet ve İshak Sukuti - Kürt, Hüseyinzade Ali, Şerafettin Mağmumi, Ali Şefik ve Ali Rüştü gibi muhtelif unsurdan gelen 12 arkadaşın başlatmış olduğu çalışmalar sonucu örgütlü hareket haline gelmişlerdir. Zamanla genişleyen ve genel bir muhalefet hareketine dönmüş oluşumun içinde, İmparatorluk dahilindeki gayrimüslimler de dahil olmak üzere her din ve milletten insan yer almıştır.

“İttihat-ı Osmanî Cemiyeti” olarak 20 Temmuz 1891'de kurulan cemiyetin adı daha sonra “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti” olarak değiştirilmiştir. Hareketin başlamasında birçok önemli etken vardır. I. Meşrutiyet meclisinin dağıtılıp Kanun-ı Esâsî'nin yürürlükten kaldırılması, devlet giderlerinde kısıtlamaya giderek bütçenin denkleştirilmesi için memur ve ordu personelinin azaltılması, görevlendirmelerde eğitim- liyakatten çok sadakate önem verilerek eğitilmiş genç neslin önünün kapatılması, yönetimde istibdada doğru gidiş ve her geçen gün zorlaşan şartlar, genç kuşağı ve aydın kesimi doğal olarak yeni arayışlara itmiştir.

Cemiyet ise kendi teşekkül sebeplerini : **“Adalet, Eşitlik, Hürriyet gibi insan haklarını ihlâl eden, Osmanlı'nın gelişmesini engelleyen, devleti yabancı baskısı ve müdahalesine düşüren mevcut yönetimi ikaz etmek, idari yapıyı ıslah etmek”** olarak açıklamıştır. Tüzükte, merkez İstanbul olarak yer alıyorsa da hareket tamamen yurt dışında gelişim göstermiştir.

¹⁴⁴ Jön Türkler' de olduğu gibi bu bölümde de fazla ayrıntıya girilmeyecek konuyla ilgili muteber kaynaklardan edindiğimiz bilgiler kısa bir özet şeklinde sunulacaktır. Çok zaruri olmadığı sürece bu kısımda da dipnot kullanılmayacaktır.

Cemiyet faaliyetleriyle başlayan eleştiri ve muhalefetin rahatsız edici boyutlara gelmesi ile devletin cemiyet üyelerine yönelik faaliyetleri de sertleşmiştir. Bu durum karşısında birçok aydın yurt dışına çıkarak muhalefetine basın yoluyla devam etmiştir. Basın yoluyla başlatılan eleştiriler, yönetimi rahatsız edince, hareketin önde gelenleri değişik vaatlerle harekettten koparılmaya çalışılmıştır. Cemiyet üyelerinden bazılarının ülkeye dönerek memuriyet görevleri aldığı da bilinmektedir.

Cemiyet içinde tek bir lider konumunda olan kişi pek olmamıştır. Bu yönüyle hareketi bir kadro hareketi olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Ancak cemiyet içinde her zaman hatırı sayılır nitelikte olanlar da bulunmuştur. Kuruluş ve gelişme döneminin en önemli liderleri olarak Ahmet Rıza Bey ve Mehmet Murat (Mizancı) sayılabilir.

Kuruluş ve gelişim döneminin faaliyetlerinde yurt dışı çalışmaları çok etkin olmuştur. Avrupa'nın önemli sayılabilecek bütün şehirlerinde şubeler açılmış, geniş çaplı örgütlenmeye gidilmiştir. Farklı bölgelerdeki çalışma ortamları cemiyette fikir ayrılıklarını da beraberinde getirmiştir.

20. yüzyıla gelindiğinde cemiyet toplumun her kesiminden üyesi olan geniş bir yelpazeye hitap eder duruma gelmiştir. 1905 yılında, cemiyetteki dağınık görüntüyü giderme çalışmaları başlamıştır. Bu çalışmaların içindeki kişilerin en önemlilerinden birisi Bahaeddin Şakir'dir. Tüm gayretlere rağmen tam olarak bir bütünlük hiçbir zaman sağlanamamıştır. 1906 ve 1907 yıllarında da cemiyet içinde farklı oluşumlar yaşandı ise de büyüme devam etmiştir.

1908'de Meşrutiyetin ikinci kez ilân edilmesinde çok önemli bir katkıya sahip olan cemiyet, ilk yasal kongresini 18 Ekim-07 Kasım 1908 tarihlerinde gizli olarak yapmıştır. 1909 sonlarına gelindiğinde yurt içi ve dışında 360 şubesi ve 850.000 civarında kayıtlı üyesi vardır. Ordu içinde genç subaylar arasındaki örgütlenmesi ile II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinde etkin rol oynamışlardır. Bu arada Mehmet **Talat** (1874-1921), İsmail **Enver** (1881-1922) ve Mehmet **Cemal Paşa**(1872-1922)'lar ön plâna çıkmaya başlamışlardır.

1910 yılında Şura-yı Devlet tarafından toplum yararına çalışan cemiyet olarak tescil edilen İttihat ve Terakki, iktidar üzerindeki baskı ve kontrol girişimleri ile tepki almış ve 1912 yılı seçimlerinde muhalefete düşmüştür.

II. Balkan savaşı devam ederken gerçekleştirdikleri Bâb-ı Âlî baskını ile iktidar yeniden ele geçirildiyse de parti içi çekişmeler artarak devam etmiştir. Sadrazam Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesinden (1913) sonra, muhalefeti susturarak tek parti yönetimine yönelmişlerdir.

1913 yılında yapılan kongrede cemiyet, “fırka”ya (Siyasi Parti) dönüştürülmüştür. 1914’teki seçimlerden sonra ülke yönetiminde tek söz sahibi haline gelen İttihat ve Terakki Partisi, Meclisi devre dışı bırakarak ülkeyi parti merkez kararları ile yönetmekle ve devleti I. Dünya Savaşı’na sokmakla suçlanmıştır. Aslında ülkenin I. Dünya Savaşı’na, Almanya’nın yanında sokulması, genel mânâda ne parti yönetiminin ne de Meclisin kararıdır. Bu kararı partideki Enver Paşa kanadı ve Almanya’nın bir oldubittisi olarak görenler de azımsanmayacak kadar çoktur.¹⁴⁵

İttihat ve Terakki Partisi, I. Dünya Savaşı yıllarında ülkeyi tek başına yönetmiş ve icraatları ile sadece dönemde değil, günümüzde bile eleştiri ve inceleme konusu olmuştur.

Rusya’nın savaştan çekilmesi ve ABD’nin savaşa girişi ile değişen dengeler İttihat ve Terakki Partisinin de kaderini değiştirmiştir. Savaşın kaybedilişi ve Mondros Mütarekesinin imzalanması partinin sonunu hazırlamıştır. Parti son kongresini 01 Kasım 918 tarihinde yapmıştır. Aynı günlerde parti yönetiminde üst düzey yetkili olarak yer alanlardan bazılarının yurt dışına kaçması ile yeni bir

¹⁴⁵ Hadisat – Süleyman Nazif, *Alemdar – Refîi Cevat*, Memleket- İsmail Hami, *İleri- Celal Nuri* ve *Yeni gün* gazetelerinde bu konu dile getirilmiştir. Ayrıca son dönem araştırmalarının bazılarında da bu konuda yeterli bilgiler mevcuttur. Ayrıca bu bölüm muhtelif ansiklopedilerin ilgili maddeleri ile Siyasi Tarih kitaplarında konunun işlendiği bölümlerden ve Enver Ziya Karal, Stanford J. Shaw, Yılmaz Öztuna, Sina Akşin, Feroz Ahmed ve İsmail Hami Danişmend’in eserlerinden özetlenerek hazırlanmıştır. Hem Jön Türk hareketi hem de İttihat ve Terakki Partisi ile icraatları başlı başına bir araştırma ve ihtisas konusu olduğu için çok ayrıntılı bilgi verilmeden sadece asıl konumuza giriş olması maksadı ile böyle bir yönetime baş vurulmuş, yüzeysel bilgi verilmiştir.

döneme giren İttihat ve Terakki Partisi, kendisini feshederek “Teceddüt Fırkası” adını almıştır.

Osmanlı devri Türk tarihinin bir dönemine damgasını vuran parti, her hareketi ile olumlu ya da olumsuz tenkitlerin hedefi olmaktan kurtulamamıştır. Osmanlı'nın son ıslahat çağı olan İttihat ve Terakki devrini ve dönemin birikimlerini Cumhuriyetin fikir laboratuvarı olarak değerlendirenler de olduğu (E. Z. Karal) gibi Cumhuriyetin kurumlarındaki bazı aksaklıklardan fiilen değilse bile manen İttihat Terakkiyi sorumlu tutanlar da (C. Bayar) olmuştur.

II. Mütareke Dönemi Türk Basınında İttihatçılar

I. Dünya Savaşı yıllarının tek hakimi olan İttihat ve Terakki Partisi basın üzerinde yoğun bir sansür uygulamıştı. Bu sebeple savaş yıllarında susturulan muhalif basın savaş sonrasında tüm gücü ile taarruza başlamış ve geçmişin hesabının peşine düşmüştür. Basında çıkan haber ve yorumlarda göze çarpan ilk özellik, objektifliğin aranmaması, asıl amacın bir hesap sorma ya da intikam alma havasının hakim olmasıdır.

Mütareke dönemindeki basın, yayın politikaları itibariyle iki ana gruba bölünmüştür. Bir tarafta yeni iktidar -Hürriyet ve İtilâf yanlısı olanlar karşısında ise İttihat ve Terakki yanlısı olanlar. Her ne kadar iki ana gruba ayrılmış görüntüsü hakim olsa da iki grubun içinde de ılımlı özellikler taşıyan ve muhalif tarafa karşı daha müsamahakâr davrananlar olabilmıştır.

Araştırmamıza kaynaklık eden gazetelerden Alemdar, yayın politikası itibariyle tam olarak ittihatçı karşıtı bir gazetedir. Ülke yönetiminden, savaşa giriş konusuna, Tehcirden Taktik'e, suiistimal'lerden savaştaki yenilgiye kadar her felaketten İttihatçıları sorumlu tutmuş ve en ağır şekilde cezalandırılmaları için çalışmıştır. Bunu yaparken de Ermeni Patrikhanesi ve Ermeni cemaat temsilcilerinin açıklamalarını delil olarak sunmaya çalışmıştır.¹⁴⁶

¹⁴⁶ **ALEMDAR** No 1402/92 – 23 Mart 1919 ve 1421/111 - 12 Nisan 1919

Hadisat gazetesi ise İttihatçı kanadın ılımlılarından sayılabilir. Olayların seyrine göre daha sakin ve makul çözümler önermeye çalışmış, geçmişte yapılan icraatları daha geniş bir çerçeveden sunmaya gayret etmiştir.

Hürriyet ve İtilafçı basın, tehcir ve taktil meselelerini ittihatçılığın bir uzantısı olarak ve birlikte ele almıştır. İttihatçı basın tehcir ve taktili bir birinden ayrı olarak sunmaya çalışmıştır. İttihatçılara göre tehcir, savaş halinde olan ülkenin menfaatleri için alınmış zaruri bir tedbir idi, bu sebeple savunulabilir. Ancak tehcir esnasındaki taktil vb. istenmedik olayların savunulması mümkün değildir. Dolayısıyla bunlar ayrı ayrı ele alınmalıdırlar. Aksi halde millî çıkarlar ve Türklük davası zarar görecektir¹⁴⁷ diyerek, dikkatle konunun ele alınması gerektiğini vurgulamıştır.

a. İttihatçılarda Kanun ve Devlet Yönetimi

Muhalif basının ittihatçıları en fazla eleştirdiği konuların başında çıkarılan kanunlar ve yönetim anlayışı gelmektedir.

İttihat ve Terakki Partisi, Kanun-ı Esâsînin gereği olan kanunlara uygun iş yapmak yerine yapmak istedikleri işlere uygun “kanun-ı muvakkat” lar çıkararak memleketi keyfi bir idare ile yönetmekle suçlanmıştır. İttihatçılar milliyetçi yola giderek, devleti meydana getiren unsurları ihmal etmek, devlete büyük zararlar vermek ve her türlü gelişmeye karşı çıkıldığı için işleri çığırından çıkarmakla itham edilmişlerdir. Ülke yönetimine atadıkları adamlar ile ülkedeki her türlü düzenin bozulmasından sorumlu tutulmuşlardır.¹⁴⁸ Ülkenin, ehil idarecilerinin yerine kendi adamlarını yerleştirerek ülkede işleri bir fırlıdakçı mantığı ile yürütmeye çalışan İttihatçılar, devlet düzenini bozmuşlar, basiretten uzak yönetim sayesinde de ülke problemlerini içinden çıkılmaz hale getirmişlerdir.¹⁴⁹

İttihatçı olarak adlandırılabilir gazetelerin geçmişin muhasebesi ile pek uğraşmadıkları görülmektedir. Aslında İstanbul’un içinde bulunduğu durumda buna

¹⁴⁷ **HADİSAT** No 70 - 05 Mart 1919 ve 92 - 02 Nisan 1919

¹⁴⁸ **ALEMDAR** No 1402 / 92 – 23 Mart 1919

¹⁴⁹ **ALEMDAR** No 2672 / 372 - 23 Aralık 1919

müsait değildir. Geçmişteki İttihat ve Terakki sansürünün yerini yenisi almıştır. Bu sebeple İttihatçılara yönelik saldırılarda mantık aranmamakta sadece bir kurban arayışı havası sezilmektedir.

İttihatçı yönetimler zamanını, ülke tarihinin karanlık devri olarak gören Alemdar gazetesi İttihatçıları, Rusların 300 yılda yapamadıklarını 11 yılda yapmakla suçlamıştır. “Manilerle ve nutuklarla ülkeyi yönetenler yanlış yaptıklarını söyleyenleri zararlı faaliyetlerde bulunuyor diye sağa sola gönderdiler. Memleketi keyfi yönetimle idare ettiler. Kanun, adalet, insanlık, insaf, merhamet tavsiye ettiler ancak ellerine fırsat geçtiği ilk anda da rakiplerini darağacına çıkarmaktan çekinmediler diyerek, ittihatçı yönetimin sertliği dile getirilmiştir.¹⁵⁰

İttihatçıların kanun ve yönetim anlayışını yanlış bulan Refii Cevat İttihatçıların kanun anlayışını tanımlarken şu ifadelerle yer veriyor:

“İttihatçılar, devletin kanunu olmadığı için devlet işleri iyi gitmiyor dediler. Kanun yaptılar. Ancak yaptıkları kanunlar, memleket sorunlarını çözmek için değil, yaptıklarını ört bas etmek için kullanıldı. Kanun bu memlekette hiçbir zaman tam anlamıyla olmadı da oturmadı da. Bu gün sürekli kanun kanun diyenler kanunsuzluğun sebebdirler. Kanuni düşünmek onlara göre yaptıkları işleri kitabına uydurmaktır. II. Abdülhamit zamanında da kanun yoktu; ama kanun hiç bu kadar ayak altına da alınmamıştı. O kadar çok muvakkat kanun yapıldı ki, İttihatçılarda hangi iş için istersen bir kanun var. Kanun mu lazım al işte kanun; Türkler ezilecek hemen bir kanun, Araplar asılacak al sana bir kanun, Ermeniler kesilecek hemen bir başka kanun, Rumlar sürülecek yeni bir kanun..İttihatçılarda her şeye göre bir kanun var”.¹⁵¹

Meşrutiyet ve Kanun-ı Esâsî vaadiyle iktidara gelen İttihatçıları, İstibdatçılıkla suçlayan Alemdar ülkenin içine düştüğü çıkmazın tek sorumlusu olarak da yine onların hırs ve cehaletini göstermektedir. “Ne yapmak istedi iseler hep tersi oldu, icraatları ile hem kendilerini hem de memleketi mahvettiler” diyerek memleketteki bölünmelerin sebebi olarak da yine aynı hedefi göstermiştir. Merkezi

¹⁵⁰ ALEMDAR No 2793 / 493 - 25 Nisan 1920

¹⁵¹ ALEMDAR No 1361 / 51 - 03 Şubat 1919

otoriteyi güçlendirmek isterken bütün otoriteyi dağıtmakla suçladığı ittihatçı siyasetin iflas ettiğini, tutar tarafının kalmadığını iddia etmiştir ¹⁵². İçlerinden bir akıllı selimin çıkıp da kendilerine dur demediği için bu dönemde vatandaşa yapmadıkları zulüm kalmayan İttihatçıların toptan suçlu olduklarını yazmıştır. ¹⁵³

Ülkede Meclis-i Mebusan için seçimlerin yapıldığı dönemde duyduğu rahatsızlığı dile getiren Refii Cevat, “İttihatçıların memleket enkazı arasında bir haşerât gibi gezerken çıkardıkları hışırtıyı duyuyorum. Sizi kurtarmak sevdasında olduğunu söyleyenler var. Cengizlere, Timurlara rahmet okutan İttihatçılar, yeni bir görünüm ile size yaklaşıyorlar. Vatan aşkından bahsediyorlar. İçinde yüz binlerce vatandaşın kanı olan enkazın arasında eli ipek eldivenli dolaşanlar İttihatçılardır. Dikkatli olun. Bunca olaydan sonra başımızda yine İttihatçılar mı olacak? Yine onların esiri mi olacağız? Mazi unutulmasın. Hırs ve haz için asılanların hesabı sorulmasın, ihtiyarların hesabı sorulmasın istiyorlar”¹⁵⁴ sözleri ile vatandaşı uyanık olmaya davet etmiştir.

İttihatçıları en büyük kanunsuzlar olarak suçlayan Alemdar, onları hukuk bilmemekle ve keyfi kararlar alıp eşkıyalık yapmakla da suçlamıştır. Beynelmilel hukuk kurallarını hiçe sayarak, istişareden kaçıp gizli kararlar ile ülkeyi mahvedenler sıra hesap vermeye gelince de ne yapalım kanun böyle deyip kurtulmaya çalışıyorlar. İşler bu kadar basit olmamalı diyen Refii Cevat, “kimsenin hariçte düşman aramamasını, en büyük düşmanın içerde olduğunu ve İttihatçılar yaşadıkları sürece de devletin kurtulamayacağını” iddia etmiştir. “Yüzyıllardan beri ülkeyi içten kemiren ve tıpkı kan gibi damarlarda dolaşanlar her devrin şartlarına göre isim ve şekil değiştirerek bu günlere geldiler. Bazen Yeniçeri oldular, bazen de İttihatçı oldular bu gün ise Kuvay-ı Milliye olmuşlar adları farklı da olsa hepsi aynılar. Dün memleketi mahvedenler bugün kalkmış kurtarıcı olduklarını söylüyorlar”¹⁵⁵ şeklindeki sözleri ile eski İttihatçılardan duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir.

¹⁵² **ALEMDAR** No 2705 / 405 - 26 Ocak 1920

¹⁵³ **ALEMDAR** No 1335 / 25 - 08 Ocak 1919

¹⁵⁴ **ALEMDAR** No 2698 / 398 - 19 Ocak 1920

¹⁵⁵ **ALEMDAR** No 2781 / 481 - 12 Nisan 1920

b. Tehcir Olayı Hakkında Alemdar Gazetesinin Yorumları

Dünyadaki hiçbir siyasi organizasyon, kendi varlığına yönelen tehditleri görmezden gelmemiş, varlığının devamı için tedbirler almaya çalışmıştır. Devlet adamlarının görevi, idare etmekle yükümlü olduğu devletin devamını sağlamaktır. I. Dünya Savaşı'nın başından itibaren zor şartlarda harp eden Türk askerleri hem karşıdaki düşmanla, hem de cephe gerisindeki iç isyanlar ile uğraşmak zorunda kalmış; karşıdaki düşmana karşı direncini artırabilmesi için de cephe gerisindeki güvenliği sağlaması gerekmiştir. Bu amaçla çıkarılan Tehcir kanunu ve uygulaması Türkleri sadece savaş zamanı meşgul etmemiş, savaş sonrasında da en önemli gündem maddesi olmuştur. Türk basınında Tehcirin gerekçeleri ve sonuçları ele alınırken olaya siyasi tercih penceresinden bakılmıştır. İttihatçı basın ile Hürriyet ve İtilafçı basın, olayı taban tabana zıt değerlendirmelerle sunmuşlardır.

İttihat ve Terakki mensuplarını Ruslardan daha tehlikeli bulan Alemdar, Osmanlı'nın savaşa sokulmasını ve savaş esnasında yaşananları, harp öncesi ve harp yıllarındaki hükümetlerin hataları olarak görmüştür. Savaşa girilmemiş olsaydı karşılaştığımız sorunların hiçbirisi olmazdı mantığını kullanırken, ülkenin paylaşımı konusunda yapılan tasarıları görmezden gelmiştir. Ayrıca; “Mademki Rus tehlikesi karşısında savaşa girildi, öyleyse Rusya savaştan çekildikten sonra, münferit bir barış yapıp neden çekilmediler?”¹⁵⁶ diyerek savaşın gereksiz yere sürdürüldüğünü ima etmiştir.

İttihatçı basın, hem savaşa giriş hem de Tehcir olayının zaruretini ve gelişim seyrini anlatırken özellikle Te'sîrât-ı Hariciye'nin ve Ermeni isyanlarının” göz ardı edilmemesini vatana minnet borcu olarak sunmaktadır. Mütarekeyi takip eden ilk günlerdeki yorumlar tamamen dahili sebepler etrafında yoğunlaşırken zaman geçtikçe harici etkenler de nazar-ı dikkate sunulmaya çalışılmıştır. Özellikle İtilaf grubu devletlerin Osmanlı ülkesiyle ilgili paylaşım projeleri ile Ermeni temsilcilerinin yurt dışı temasları esnasında “İtilaf devletleri hesabına yaptıkları hizmet mukabili talepleri”¹⁵⁷ ön sayfalarda sunulmuştur. Savaş yıllarındaki Ermeni

¹⁵⁶ **ALEMDAR** No: 2716 / 416 - 06 Şubat 1920

¹⁵⁷ **HADİSAT** No: 70 - 05 Mart 1919 ve 92 - 02 Nisan 1919

gönüllülerinin İtilaf devletleri adına yaptıklarını iddia ettikleri kahramanlık hikâyeleri Ermeni gazetelerinden iktibas edilerek verilmiş, Türklere ihanet belgesi olarak takdim edilmişlerdir.

Alemdar gazetesi tehirci İttihatçıların sebepsiz icatlarından birisi olarak göstermiştir. Bunu yaparken de İttihatçıların eşkıya kafalı olduğunu, kendilerinden başka kimseyi sevmediklerini ve herkese saldırmak için mutlaka bir sebep bulacakları iddiasındadır. Ermeniler hakkında reva gördükleri zulmü harici tahriklere, kışkırtmalara bağladılar. Yaptıkları iş ve aldıkları tedbiri de ordu iki ateş arasında kalmıştı, başka çare yoktu. Askeri tedbirler gereği alındı diye açıkladılar. Efendiler hiçbir iş için tek çare diye bir şey yoktur¹⁵⁸ diyerek doğu cephesinin açılmasının gerekli olup olmadığını sorgulamakta ve Ermenilerce yapılanları görmezden gelirken, Ermenileri devlete sadık ve mazlum tebaa olarak takdim etmektedir.

Tehcir meselesinin bütün dünyaca bilinen büyük bir olay olduğu görüşünü savunan Alemdar, böylesine geniş kapsamlı bir olayın basit sebeplerle açıklanamayacağını, bunun önceden plânlanmış inceden inceye düşünülmüş bir vakıa olduğunu da var saymaktadır. “İttihatçıların Vekili Olsaydık” başlığı ile yayınlanan haber, yazarın görüşünü anlamak için fazla bir yoruma gerek bırakmıyor. “Tehcir ve taktik meselesi bütün dünyaca malumdur ki, Teşkilatı Mahsusa’ nın işidir. Turancı İttihatçılar, bu işi yapmak için devletin önemli kişilerini dışladılar. Onların yetkilerini kısırarak olaylara müdahale etmesini engellediler. Asma kesme işinde kendilerine yardımcı olacak adamları buldular. Tıpkı tavşan avına çıkmış köpek gibi çalıları koklayarak öldürecek, ezecek adam aradılar. Bulduklarını öldürdüler, tıpkı bir engizisyon gibi çalıştılar.¹⁵⁹ İttihat ve Terakki zamanında, adliye rayından çıktı. Sadece Ermeniler değil, Türkler de büyük haksızlıklara uğradılar. Katliam yapıldığı haberleri gelince herkes susturuldu. Sorulduğunda raporlar hazırlandı, tedbir alınıyor dediler, nerede? Kimse bilmiyor. Nasıl olduysa suça devam edildi. Atadıkları Mülkiyeliler İttihatçı oldukları için suça iştirak ettiler. Hükümet bir çete gibi çalıştı. Bu sebeple Türk-Ermeni kavgasından hükümet sorumludur. Zamanında gerekli tedbirleri almaları gerekirdi, almadılar. Vazife

¹⁵⁸ **ALEMDAR** No: 2763 / 463 - 25 Mart 1920

¹⁵⁹ **ALEMDAR** No: 1444 / 134 - 06 Mayıs 1919

yapamıyorlarsa çekilmeleri gerekirdi.¹⁶⁰ Niçin çekilmediler? Tehcir ve taktik çok şümüllü bir olaydır. Bundan bütün anasır - herkes şikayetçidir. Biz de öldürüldük. Ölümün şekli farklı da olsa neticesi hep aynıdır.¹⁶¹ Tehcir ve Taktik işlerinden dolayı bütün “Harp Mebusları Mücrimdir, Zalimlere acınmamalıdır.”¹⁶² Ahmet İzzet Paşa ve Tevfik Paşa kabineleri üzerlerine düşeni yapmamışlardır. Çünkü İttihatçılar ile arkadaşlıkları var idi.¹⁶³ sözleri ile suçluları koruduğunu ima etmiştir.

Mütareke dönemi hükümetlerinin üzerinde İtilaf devletlerinin, özellikle de İngiltere'nin ağır baskısının olduğu bilinmektedir. Damat Ferit Paşa'nın bu konudaki özel gayret ve işbirliği iktidarı boyunca devam etmiştir.

B. Tehcirle İlgili Suç İşleyenlerin Yargılanmaları

Tehcir kararının alınması ve uygulanması sadece Ermenileri değil, Ermenilerden beklentileri olan İtilaf devletlerini de rahatsız etmiştir. Bu sebeple kararın uygulamaya konulmasından itibaren, tehcir olayından duydukları rahatsızlıkları, hükümetleri aracılığı ile protesto etmişler ve uygulamadan vazgeçilmesi için baskı uygulamışlardır.

Tehcir uygulaması esnasındaki her türlü duyum, batılı hükümetler tarafından tek taraflı olarak aktarılmış ve savaşın devamı konusunda kamuoyunun desteği alınmaya çalışılmıştır. Vahşet sahneleri ile süslü tehcir hikâyeleri önemli bir propaganda malzemesi olarak kullanılmış, kamuoyu Türklerin barbarlık hikâyeleri ile galeyana getirilmek istenmiştir. Böylece savaşın gerekçeleri ve haklılığı anlatılmaya çalışılmıştır. Batı ülkelerindeki basına yansıyan hikâyeler Türk yetkililerini rahatsız etmeye başlayınca, hükümet batılı ülkelere tahkik heyetleri talebinde bulunmuştur. Ancak ne savaş yıllarında ne de Mütarekenin ilk dönemlerinde bu taleplere olumlu cevap verilmiştir. Mütareke yıllarının ilk günlerinde ABD, İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcilerinden oluşacak bir komisyonun geleceği Türk basınına yansıdı ise de beklenen heyetler bir türlü

¹⁶⁰ **ALEMDAR** No: 1335 / 25 - 08 Ocak 1919 ve 1366 / 56 - 14 Şubat 1919

¹⁶¹ **ALEMDAR** No: 1366 / 56 - 14 Şubat 1919

¹⁶² **ALEMDAR** No: 2710 / 410 - 31 Ocak 1920

¹⁶³ **ALEMDAR** No: 1366 / 56 - 14 Şubat 1919

gelmemiştir.¹⁶⁴ Tehcirle ilgili şikayetlerin yerinde tahkiki amacıyla oluşturulan müfettişlikler çalışmalarını raporlar halinde hükümete bildirmiş, buna rağmen şikayetler bitmemiştir.

Meclis temsilcileri ve hükümetten yetkililer azınlık liderleri ile karşılıklı ziyaretler ve istişarelerde, iyi niyet ve dostluk temennilerinde bulunup, mağdur olanların her türlü ziyanlarının tazmin edileceği¹⁶⁵ sözleri verilmesine rağmen yabancı basındaki yayınlar önlenememiştir. Türk tarafının yaptığı tahkikat ve hazırlanan raporların ciddiye alınıp alınmadığı da bilinmemektedir.¹⁶⁶

Dahiliye Nazırı Fethi Bey'in teklifi ile; 2 Müslüman, 2 Ermeni, 2 İngiliz ve 2 Amerikalıdan oluşması istenilen tahkik heyetinin kuruluşu teklifi olumlu karşılanmamıştı. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti, Eski Bitlis valisi Ohrili **Mazhar** Bey'in başkanlığında; Mülkiye müfettişlerinden **Emir** ve **Hüsnü** Beyler, Temyiz mahkemesi azasından **Avramaki**, İstinaf mahkemesi azasından **Artin**, Adliye nezareti umur-ı hukukiye müdür muavini **Haralombos** Efendilerden oluşan bir komisyon kurmuş çalışmaları için de kendilerine her türlü imkan ve yetki verilmiştir. Çalışmalarında söz konusu komisyona yardımcı olmaları için resmi daire ve görevlilerin dışında, malumat sahibi vatandaşların da yardımcı olmaları istenmiştir. Bütün çalışmalara rağmen somut hiçbir delil elde edilememiştir.

Bu durum Hürriyet ve İtilaf taraftarı basında komplo teorileri üretilmesine sebep olmuştur. Söz konusu çalışmalarda bir türlü istenilen sonuca ulaşamaması üzerine "Talat Paşa ve maiyetindekilerin iktidardan ayrılırken, kıtal emirlerini içeren evrakı imha ettirmiş olabileceği tezi işlenilmiştir. Bir ara eski harbiye nezareti müşaviri ve Teşkilat-ı Mahsusa' nın da sorumlusu olan Dr. Bahaettin Şakir'in damadı Ahmet Ramiz Bey'in Şişli deki evinde yapılan aramalarda; Tehcir ve Kıtal emirlerini içeren bir sandık dolusu evrakın ele geçirildiği haberi yayınlandı (*Vakit No 410-13Aralık 1918*) ise de evrakın niteliğine ait hiç bir açıklamaya rastlanılmamıştır.

¹⁶⁴ **HADİSAT** No: 64 – 27 Şubat 1919 ve 107 - 17 NİSAN 1919

¹⁶⁵ **HADİSAT** No: 40 – 28 Kasım 1918

¹⁶⁶ **HADİSAT** 28 Kasım, 02, 04 ve 10 Aralık- 1918 ve 27 Şubat, 20 Mart, 17 ve 22 Nisan 1919 Tarihlerinde rapor metinleri gazetede yayınlanmıştır.

Hadisat'ın Ermeni ve Rum gazeteleri (*Jamanak*, *Juğuvirni*, *Turkiyanığ*, *Bosfor*)'nden iktibasla verdiği haberlere göre, hükümetin tutumu ve İttihatçılara yönelik uygulamalar hem işgal kuvvetlerini memnun etmiş hem de azınlıkların beklentilerine uygun icraatlar yapılmıştır.

İstanbul'da resmi gündemin dışındaki gayri resmi görüşmelerde olumlu açıklamalara rastlanılmaktadır. İran üzerinden Anadolu'ya geçmeye çalışan Halil Paşa, Revan' da, Ermenistan-Ecmiyazin kongresinde Ermeni katogikosu ile görüşmüş, Ermenilerin Reis-i Ruhani olmak sıfatı ile konuşan Keğork da kendisine; "Ermenistan Hükümet-i Cumhuriyesi' nin komşu devletler ile ihtilafta bulunmayı hiçbir zaman arzu etmediğini, mamafih bu kayd-u şarta komşu devletler tarafından dahi riayet ve Ermenistan hükümetine her gün suhuletin ibraz edilmesi lazım geldiğini" beyan etmiştir. Halil Paşa da katogikos' un selâmı ile bu arzu ve hissiyatını devlet-i Osmaniye'ye tebliğini deruhte eylemiştir.¹⁶⁷ Dışarıdaki Ermeni yetkililerinden dostluk ve iyi niyet temennilerinin geldiği bir dönemde içerideki Ermeni temsilcileri ve Patrikhane tam zıttı çalışmalar içinde olmuşlardır. Patrik kaymakamı Zaven Efendi ve Patrik Cevahirciyan Efendiler verdikleri beyanatlar ve yaptıkları açıklamalar ile yeni bir kargaşanın başlatıcıları olmuşlardır.¹⁶⁸ İşgal kuvvetlerinin İstanbul yönetimi üzerindeki baskıya İngilizlerin dostluğunu kazanma adına kendi vatandaşlarını yok sayan Damat Ferit Paşa' nın davranışları¹⁶⁹ da eklenince Türklere yönelik önyargı ve düşmanlıkların önü alınamamıştır. Anadolu'nun muhtelif bölgelerinden gayrimüslim tebaadan birçok cemaat ileri geleni ve temsilcilerinin, Osmanlı tabiiyetinden memnuniyetlerini belirten imzalı dilekçelerinin¹⁷⁰ dikkate alınmadığı görülmüştür.

ABD. Hükümetinin uzun vadeli plânları için kendi hesaplarına gönderdikleri heyetler raporlar hazırlayıp yetkili mercilere sundularsa da İngilizler bu raporları kendi çıkarlarına uygun bulmadıkları için yayınlanmasını engellemişlerdir. Türk tarafının Wilson ilkelerinin uygulanması şeklindeki başvuruları ise hiçbir zaman

¹⁶⁷ **HADİSAT** No: 46 - 04 Aralık 1918

¹⁶⁸ **ALEMDAR** No: 1333 / 23 – 06 Ocak 1919 ve **HADİSAT** No: 73 - 08 Mart 1919 ve **ALEMDAR** No: 1422 / 92 23 Mart 1919

¹⁶⁹ **HADİSAT** No: 109 - 19 Nisan 1919 ve **ALEMDAR** No: 1429 / 119 20 Nisan 1919

¹⁷⁰ **HADİSAT** No: 83 - 18 Mart 1919 ve 112 - 22 Nisan 1919

dikkate alınmadığı¹⁷¹ gibi Türk basınında yapılan hukuk ve dostluk çağrılarını da sonuçsuz kalmıştır. Milli mücadelenin başlaması ile birlikte inisiyatifi ele alacak olan Mustafa Kemal Paşa özellikle yabancı basın mensupları ile yaptığı görüşmelerde Ermeni meselesine ait gerçekleri dile getirdi¹⁷² ise de bunlar, uzun süreden beri oluşturulan ön yargıları değiştirmeye yetmemiştir.

I. Tehcir ve Taktil Olaylarını Tahkik Komisyonları

1915 yılı Mayısında Tehcir uygulamasının başlamasından itibaren gelen şikayetler anında değerlendirilmiş ve birçok insan yargılanarak gerekli cezalara çarptırılmışlardı. Rusya'nın savaştan çekilmesinden sonra özellikle de 1918 yılı ortalarından itibaren Türk Ermeni ilişkilerinde bir yumuşama ve dostluk havası gelişmeye başlamıştı. Ancak bu durum çok sürmedi. Türk tarafının savaştan yenik çıkması ve Mondros mütarekesi ile de elindeki silâhlarını İtilaf devletleri yetkililerine bırakması ilişkilerin seyrini değiştirmiştir. Rum ve Ermeni gazetelerinde bir anda başlayan, harp mesullerinin cezalandırılmaları isteği ile tehcir ve taktil olayları yeniden gündemin ilk sırasına yükseldi. Mütareke dönemindeki ilk hükümetler (Ahmet İzzet Paşa ve Tevfik Paşa) ağır baskı altında kaldıkları için kısa sürede istifa etmişler ve yerlerine Damat Ferit Paşa kabinesi kurulmuştur. Damat Ferit Paşa, İtilaf devletlerine yaranma adına her denileni yapmakla kalmamış, fazlası için uğraşmıştır.

Türk hükümetinin gevşek tutumu ile şımaran azınlıklar, Türklere yönelik öç alma hesapları yapmaya başladılar.¹⁷³ Bu dönemde Hürriyet ve İtilaf Partisi yanlısı basının tavrı azınlık gazetelerinden farklı değildi. Onlar da bu durumu İttihatçılar ile hesaplaşmak için iyi bir fırsat olarak kullanmışlardır.

İtilaf devletleri ve azınlıkların talebi ile gündeme gelen ve Meclis genel kanaatine ters olmasına rağmen Tehcir suçlarını hariç siyasal suçlara (Ermeni

¹⁷¹ **HADİSAT** No: 89 – 30 Mart, 96 - 06 Nisan, 171 - 20 Haziran 1919

¹⁷² **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu- Atatürk Araştırma Merkezi Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, Cilt 1, s. 56- 57 ve 248, cilt 3, s. 23. Bu konuda geniş bilgi için ayrıca bkz. Dr. İsmet Görgülü, **Atatürk'ten Ermeni Sorunu**, Bilgi Yayınları, 1. baskı, Ankara 2002

¹⁷³ Sina Akşin, a.g.e., C 1, s. 31 - 33

komiteciler, kaçaklar ve isyancılar dahil) af getirilmiş ve bu karar, Meclisin feshedilmesinden sonra da hükümet kararı olarak yayınlanmıştır.¹⁷⁴

Artan baskılar karşısında bunalan hükümet, “11 Aralık 1918” tarihinde bir karar alarak şikayetleri mahallinde araştırmak üzere komisyonlar kurulmasını ve teşkil edilen komisyonların da en kısa zamanda görev yerlerine gitmelerini kararlaştırmıştır. Buna göre kurulacak olan komisyonların çalışma bölgeleri şöyle tespit edilmiştir:

- 1- Ankara, Kastamonu vilâyetleriyle Bolu sancağı,
- 2- Trabzon vilâyetiyle Samsun livası,
- 3- Bursa (Hüdavendigâr), Edirne vilâyetleriyle Çatalca sancağı,
- 4- Aydın vilâyeti ile Çanakkale ve Karesi sancakları,
- 5- Konya vilâyeti ile Afyon(Karahisar),Eskişehir ve Kütahya sancakları
- 6- Sivas vilâyeti ile Kayseri ve Yozgat sancakları,
- 7- Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetleri,
- 8- Diyarbakır ve Mamüretü'l-Aziz vilâyetleri,
- 9- Adana vilâyeti ve Maraş sancağı,
- 10- Urfa, Zor ve Antep sancakları.¹⁷⁵

Komisyonlarda askeri ve sivil devlet memurlarından başka Ermeni ve Rum temsilciler de bulunmaktaydı. Komisyon üyeleri, görev mahallerindeki görevi kötüye kullanma, gasp, zulüm ve öldürme gibi suç unsuru sayılan tüm olaylara ait bilgi ve belgeyi toplayarak ilgili makamlara iletcekti. Ancak komisyon çalışmalarından beklenen verim alınamayacak, bu da baskıların artmasına ve hükümet değişikliklerine sebep olacaktır.

1919 yılı Ocak ayının ilk günlerinden itibaren İttihatçı karşıtı basın, hükümete yönelik eleştirilerin dozunu artırarak tutuklama ve cezalandırmalarda geç kalınmaması şeklinde baskıya başladı. Artan baskılar karşısında bunalan Damat

¹⁷⁴ Sina Akşin a.g.e., C 1, s. 139

¹⁷⁵ Tayyib Gökbilgin, Milli Mücadele Başlarken, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1959, cilt 1, s. 15 - 16

Ferit Paşa, yavaş işlediği gerekçesi ile komisyon çalışmalarına müdahale etti. Bazı komisyon üyeleri değiştirildi.

Siyasi otoritenin gölgesine giren adalet, tıpkı 1909 Adana olaylarında olduğu gibi, sırf Batılı devletlerin tepkisini azaltabilmek ve onları memnun edebilmek için, doğru dürüst tahkikat yaptırmadan birçok memuru mahkemelere sevk ederek cezalandırıp kurban vermiştir.

Çok ciddi konularda bile hızla sonuçlandırılan davalar, zamanla hükümet yanlısı basını tatmin etmemeye başlamış; şikayet sesleri yeniden yükselmiştir. “Hükümet tehcir ve taktil’ den dolayı üç beş kişiyi mahkum etti. Olay bu kadar basit mi? Adaletin tatbikinde neden yavaş olunuyor? Tehcir ve taktilin suçu üç dört kişinin üzerine mi kalacak? Suçlu Türkler gibi suçlu Ermeniler de var. Neredeler? Ermeni’yi öldüren Kemal’in yanında Türk’ü öldüren Vartan’ı da görmek isteriz. Adaleti biz öyle tanır öyle bekleriz.”¹⁷⁶ şeklinde serzenişte bulunsa da yargılanıp ceza alan bir gayrimüslime rastlanılmadı. “Şimdiki hükümetin en ivedi görevi suçluları bulup gerekli cezayı vermektir.” çağrıları sürekli yapıldı.

Mütarekenin ilk günlerindeki belirsizlik ve şaşkınlık döneminde “Akıl ve vicdan sahibi hiçbir görevlinin elinde tehcirden dolayı edinilmiş bir tek çöp dahi yoktur.” diyen Patrikhane, İstanbul’daki işler kendi istekleri doğrultusunda gelişmeye başlayınca ağız değiştirmiş ve arkadaşlarını doyurmak isteyen birçok görevlinin Ermeni mal ve mülkünü yağmaladığını söylemeye başlamıştır.¹⁷⁷

I. Divan-ı Harbi Örfi’ ler ve Kuruluşları

I. Dünya Savaşı’nın bitişiyle, Osmanlı Devleti’nin âkıbeti büyük devletlerin insafına kalmıştı. Savaşın son dönemlerinde dile getirilmeye başlanan ve savaş esnasında suça iştirak edenlerin yargılanmalarını isteyen azınlık mebusları ve İttihat ve Terakki muhalifi vekiller, Meclisi Vükela’ ya başvurarak yargılamaların bir an

¹⁷⁶ **ALEMDAR** No 1366 / 56 - 14 Şubat 1919

¹⁷⁷ **ALEMDAR**, No 1402 / 92 - 23 Mart 1919

önce başlamasını istediler. Zira aynı dönem içinde İttihat ve Terakki Partisi'nin önemli simalarından bazıları yurt dışına çıkmayı başarmışlardı. Yurt dışına çıkanlar hem harp suçlusu olarak, hem de harp esnasında Ermenilerin tehcir ve taktilden sorumlu tutuluyorlardı.

İstanbul İstinaf Mahkemesi Savcısı İhsan Bey bir karar hazırlayarak “Ermenilerin Tehcir ve Taktiliyle alakadâr olanların yargılanabilmeleri için savcıların hukuk adına harekete geçerek gerekli takibata başlamaları”nı istemiştir.¹⁷⁸

Savaş yıllarında suç işleyenleri yargılamak üzere ilk Divan-ı Örfi, 16 Aralık 1918'de İstanbul'da kuruldu. Ferik (Tümgeneral) Mahmut Hayret Paşa başkanlığında kurulan ilk mahkemenin, başkan hariç 7 asil 1 de yedek üyesi vardı. Kuruluş aşamasındaki 7 sivil üyesinden 3 tanesi gayrimüslimlerden oluşmuştu. Asil üyelere 2 tanesinin istifası ile boşalan yerlere gelen yeni üyelere birisinin daha gayrimüslimlerden olması ile üyelerin durumunda bir eşitlik olmuştur.

Tehcir ve taktil suçları ile ilgili tahkikat ve muhakemelerin başlatılması için 25 Aralık 1918'de bir kararname yayınlanmıştır. Amaç, suçluların bir an önce gerekli cezaya çarptırılmalarıdır. 08 Ocak 1919'da İzmir, Bursa, Tekfurdağı, Edirne, Samsun ve Ayıntap'ta da Divan-ı Harbi Örfilerin kurulması ve yargılamaların olay mahallinde yapılmasını içeren bir karar çıkmıştır. Fakat 21 Ocak 1919'da çıkarılan yeni bir kararname ile mahkeme sayısı artırılarak görev alanları yeniden belirlenmiştir.

Buna göre;

1. İstanbul divanı harbi- İstanbul vilâyeti, Çatalca ve İzmit livaları
2. Tekfurdağı “ “ -Tekfurdağı livası, Edirne vilâyeti ve Kala-ı sultani livası
3. İzmir “ “ - Aydın vilâyeti, Antalya ve Menteşe sancakları
4. Ayıntap Divanı harbi – Ayıntap kazası, Adana vilâyeti, Urfa ve İçel livaları

¹⁷⁸ Tayyib Gökbilgin, a g e . cilt 1 s. 15

5. Bursa “ “ - Hüdavendigâr vilâyeti ile Karesi sancağı
6. Van “ “ - Van vilâyeti
7. Bayezid “ “ - Bayezid livasını
8. Samsun “ “ - Canik sancağı, çevresindeki olayları araştırıp gerekeni yapacaktı.

Çalışmaları yürütmek üzere Adliye, Dahiliye ve Harbiye Nezaretlerine gerekli emirler verilmiştir.¹⁷⁹ Ancak İstanbul dışındaki Divan-ı Harbi Örfilerin ne kadar ve hangi alanlarda çalıştığına dair açık ve anlaşılır bir bilgi de edinemedik. Ancak tehcir ve taktil meselesinde suçlu bulunanların tutuklanarak İstanbul'a getirilmeleri ve yargılamaların merkezde yapıldığı fikrinden yola çıkarsak muhtemelen İstanbul dışındaki mahkemelerin düzenli çalışmadığı anlaşılmaktadır.

İstanbul'daki mahkemelere gerekli evrakı hazırlayıp sevk eden komisyon, Mazhar Bey başkanlığındaki “Tetkik-i Seyyiat Komisyonu”dur. Bu komisyonca hazırlanıp sevk'i yapılanlar bu mahkemelerde yargılanmaya başlamışlardır.

Tehcir ve taktil olayından dolayı haklarında iddianame hazırlanarak Divan-ı Harbe sevk edilenlerin ilk duruşması, 05 Şubat 1919'da yapılmıştır. Mahkemelerin başlamasından itibaren özellikle hükümet yanlısı basın (İttihatçı muhalifi) tehcir olayları esnasında yaşandığı iddia edilen zulüm ve felaketleri içeren hatırat vb. seri yazılar yayınlamaya başlamışlardır.

II. Soruşturmalar, İddialar, Cevaplar ve sonuçları

I. Dünya Savaşı'nda harbin gidişatı ile İttihat ve Terakki Partisi'nin kaderi arasında bir paralelliğin olduğunu söylemek fazla abartılı bir ifade olmasa gerekir. Savaşta şartlar aleyhte geliştikçe İttihatçıların işi de zorlaşmıştır.

Savaşın kaybedileceği belli olup yenilmiş bir taraf olarak mütareke ve anlaşma kaçınılmaz hale gelince, durumdan faydalanmak isteyenlerin safları hem kalabalıklaşmış hem de sıklaşmaya başlamıştır. Bir taraftan muhalif Müslüman ve

¹⁷⁹ **ALEMDAR** No: 1353 / 43 - 26 Ocak 1919

Türk mebuslar diğer taraftan da gayrimüslim mebuslar seslerini yükseltmişlerdir. Bu arada Ermeni mebuslar yoğun eleştiri ve muhalefetleri ile bir anda ön plâna çıkmışlardır. Özellikle tehcir olayları ve Ermenilere yapıldığı iddia edilen kötü muameleden dolayı, olayların müsebbiplerinin cezalandırılmalarını istemişlerdir.

Önce Divaniye Mebusu Fuat Bey, daha sonra da 6 Ermeni mebusu tarafından verilen takrirler ile Said Halim Paşa ve Talat Paşa kabinelerinin, harp sorumlusu olarak Divan-ı Âli'ye verilmeleri istenmiştir.¹⁸⁰ Takrir mecliste kabul edilmiş ve meclis soruşturması açılmıştır. Bu iş için 5. şube görevlendirilmiştir. 5. şube ilk toplantısını 06 Kasım 1918'de yapmış, ilk sorgulamalar da 09 Kasım 1918'de başlamıştır.

İlk olarak eski Sadrazam Said Halim Paşa sorgulanmıştır. Ondan sonra da Paşanın kabinesinde görev almış olan üyeler sorgulanmışlardır. Harp mesulü olarak, Ermeni tehcir ve taktilinden dolayı 5. şubede ifade veren kabine üyeleri şunlardır: Şeyhülislam Hayri Efendi, Musa Kazım Efendi, Çürüksulu Mahmut Paşa, Cavit Bey, Mustafa Şeref Bey, Kara Kemal Bey, Ali Münif Bey, Halil Bey, Ahmet Şükrü Bey, İbrahim Bey, Ahmet Nesimi Bey, İsmail Canbolat, ve Haşım Bey'dir. Bazı üyeler heyet karşısına çıkarılıp sorgulanırken bazılarının yazılı ifade verdikleri belirlenmiştir.¹⁸¹

Muhalif basın ile azınlık mebusları, kesin suçlu gözüyle baktıkları İttihatçıların bulunduğu meclisin dağıtılması amacıyla, padişaha Meclis-i Mebusan' ı dağıtması için baskı yapıyorlardı. İttihatçıların çoğunlukta olduğu meclisten rahatsızlık duyan padişah da bu çağrıya uyarak 21 Aralık 1918'de meclisi feshetti. Meclisin feshedilmesinden sonra 5. şube sorgulamaları da sonuçsuz kalmıştır.¹⁸²

Kabine reisi sıfatıyla ilk sorgulanan Said Halim Paşa ifadesinde şu noktaların üzerinde durmuştur: "Savaşın başlaması ile birlikte Rus Çarı Nikola, Ortodoksların reisi sıfatıyla bütün kilise sakinlerini isyana davet etmiştir. Kafkas cephesindeki ordumuzun gerisinde, İtilaf devletleri tarafından örgütlenmiş olan Ermeni çeteleri vardı. Ordumuzdan silâhlarıyla firar eden Ermenilerde bu çetelere dahil olmuşlardı.

¹⁸⁰ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, cilt 1, Devre : 3 , İctima senesi : 5, sayfa 103

¹⁸¹ HADİSAT No: 91 – 01 Nisan 1919

¹⁸² Osman Selim Kocahanoğlu, İttihat Terakkinin Sorgulanması ve Yargılanması (1918–1919), İstanbul 1988, s. 104 - 160

Çeteler isyanlar çıkarıyor ve ordunun gerisindeki ikmal yollarını vuruyorlardı. Ordu iki ateş arasında kalmıştı. Cephe kumandanlarının gördüğü lüzum ve teklifi ile asayişin sağlanması için, güvenliği tehdit edici unsurların ferden veya topluca bölgeden çıkarılması gerekiyordu. Ordunun ve memleketin selâmeti için yapılacak olan bu iş için bir kanun gerekiyordu. Meclis-i Mebusan da bu kanunu çıkardı. Hükümet bu kanunu çıkarmak vazifesinden başka bir şey yapmamıştır. Tehcir işini yerel idareciler ve onların emrindeki görevliler yürütmüşlerdir. Görevin icrası için namus ve iffeti ile tanınmış kişiler seçildi. Buna rağmen tehcir esnasında fena işler yapıldığı duyulunca tahkik komisyonları kuruldu ve suç işlediği ya da suça iştirak ettiği tespit edilenler hemen gerekli cezalara çarptırıldılar. Talat Bey'in Dahiliye Nazırlığı döneminde İstanbul'daki Rum ve Ermenilerin de tehcir edileceği ihbar olununca buna şiddetle karşı çıktım ve mani oldum”.

Sadrazam Said Halim Paşadan sonra kabinenin diğer üyeleri de sorgulanmışlar ve tehcir kararının alınma gerekçelerini ve tehcire tâbi tutulanların mağdur olmamaları için alınan tedbirleri, yapılan icraatları anlatmışlardır.

Eski Maarif Nazırı Şükrü Bey de ifadesinde: “ Tehcir kanunu ve buna dair yapılan kanunlar, memleket savunması ile uğraşan ordunun emniyetini temin etmek maksadıyla düzenlenmiştir. Tehcir meselesi tamamen ordu kumandanlarının karargâh raporları doğrultusunda yapılmıştır. Van, Bitlis, Şarkî Karahisar ve Karadeniz sahillerindeki olaylar malumunuzdur ki, bu bölgelerdeki gelişmeler ve Rusya'nın Karadeniz sahiline kolayca asker çıkarmaması için ordu kumandanlarının göndermiş olduğu rapor ve gösterilen lüzum-u hakikiye üzerine tehcir kanunu yapılmıştır”.

Eski Adliye Nazırı İbrahim Bey'in ifadesi de benzer cümleleri içermektedir. Ancak farklılık arz eden bölümleri daha çok işin siyasi sorumluluk, güvenlik ve hukuki kaygıları da kapsamaktadır. İbrahim Bey ifadesinde özetle: “Nazırlar, Kanun-ı Esâsî gereği devletin umumi siyasetinden müştereken, Nezaretlerine ait hususlardan ise münferiden sorumludurlar. undan vazgeçmek, Osmanlı Devleti'nin umumi siyasetini uğursuzluk kabul etmek, hiçbir Osmanlı'nın kabulleneceği bir durum değildir. Tehcir Kanunu'nun takibinde yapılan istisnai durum hükümetin malumatı dışında vukua gelmesidir. Ancak, hükümet bu olayların vukuundan sonra

malumat edinebilmiş ve bunun üzerine, namuslu ve münasip memurlar tayin ederek tahkikat için heyetler kurdurmuştur. Yapılan araştırmalar sonucu suçta iştiraki tespit edilenler anında tecziye edilmişlerdir. Bunların içinde bir savcı ve iki de memur vardır.”

İbrahim Bey’in ifadesinden sonra savcı efendi diğer üyeleri de dinlemiştir. Bir üye: “Tehcir meselesinin gerekçesi hakkında Dahiliye Nezareti birçok evrak ve risaleler neşretmiştir. Nezaret olarak, Harbiye Nezaretinden bilgi istedik. Onlar da bize, “Ordunun arkasını vurmak için tertibatlar var” dediler. Bundan dolayı orduyu kurtarmak ve ordunun cephe gerisi emniyetini sağlamak için tehcir kararına mecbur olduk.”, “Pek ala, Tehciri umumi emniyete binaen ve kanuna istinaden yaptınız. Fakat bu rezalet nedir?” deyince, üye : “Aslı yoktur. Bu şayialar heyet-i tahkikilerce defaten araştırılmıştır.” dedikten sonra devamla: “Tehcir edilenlerin malları hakkında bir kanun yapıldı. Bu kanunun tanziminden maksat, tehcir edilenlerin mallarını muhafaza etmek yağmadan kurtarmaktı. Bunu olabilecek yağma teşebbüsünün önüne geçebilmek için yaptık. Harp sahasının dışındakilerin tehcir edildiğine dair bilgim yoktur. Kanunun lüzumu da tatbikatı da cihet-i askeriye aittir.¹⁸³

5. Şube sorgulama metinlerinin basında yer almaya başlamasından itibaren, basının olayla ilgili değerlendirmeleri de başlamıştır. İttihatçı basın ile Hürriyet ve İtilafçı basının değerlendirmelerinde ortak sayılabilecek nokta neredeyse yok denecek kadar azdır. Üstelik de bu değerlendirmelerin aynı dönemlerde yapılmadıkları görülmektedir.

Hürriyet ve İtilaf yanlısı basın, İttihat ve Terakki mensuplarını “Ermeni ırkını kökünden kurutmak ve söndürmek” işine kalkışmakla suçlarken, İttihat ve Terakki taraftarı basının, Ermeni çetelerinin Anadolu’nun muhtelif yerlerinde yaptıkları zulüm ve katliamlarından mağdur olanları ön sayfalara taşıdığı görülmektedir. Hürriyet ve İtilafçı basının yayın politikası olarak azınlık gazeteleri ile aynı üslubu kullanması ve yazılarının pek sansüre uğramaması, hem mevcut hükümetle hem de

¹⁸³ Sorgulama metinleri, ifadelerin alınmasından daha sonraları basına da yansımıştır. Bu bölümler Sabah ve Vakit gazetelerinin muhtelif sayılarından alınmış olan fotokopilerden özetlenmiştir.

işgal kuvvetleriyle arasının iyi olduğunu göstermektedir. Hatta bu dönemdeki bazı gazetelerin İngiliz milli istihbaratı tarafından beslendiği bilinmektedir.¹⁸⁴

İttihatçıların yargılanarak en ağır şekilde cezalandırılmalarının, kendilerine, medeni dünyada itibar kazandıracağını savunan Alemdar, “Öldürme olaylarının iki taraflı olduğunun söylendiğini, Ermenilerin de bir çok yerde halka zulmettiğini duyduklarını ama görmediklerini, ancak ittihatçıların yaptıklarına bizzat şahit olduklarını yazmıştır. Devletin yaşaması için zalimlerin tepelenmesi mecburdur, öyleyse hangi taraftan olursa olsun katiller yakalansın yaptıklarının karşılığını görsünler.”¹⁸⁵ ifadeleriyle İttihatçıların suçunu sabit görürken, Ermenileri masum ve korumasız, âcizler olarak lanse etmeye çalışmaktadır. Halbuki Batılı kaynakların birçoğunda da teyit edilen bilgilere göre; tehcir esnasında ölen Ermeni sayısı, Ermeni kurşunları ile ölen Türklerin sayısından daha fazla değildir.

Adaletin tecellisi için, çok ciddi bir teşebbüs olarak gösterilen 5. şube sorgulamaları sadece iyi bir başlangıç olarak görünmektedir. Zira bu sorgulamalardan herhangi bir netice çıkmamıştır.

IV. Divan-ı Harbi Örflerde İttihatçıların Yargulanmaları

Tehcir uygulaması esnasındaki gelişmeler sadece azınlıkları değil, hem yabancıları hem de vicdan sahibi bütün Türkleri rahatsız etmiştir. Ancak, tehcir uygulaması esnasındaki gelişen olaylar sadece İttihatçı hükümet ve bir kısım yerel yöneticilerin suiistimali olarak değerlendirildiği için yargılama ve cezalandırmanın tek muhatabı da onlar olmuşlardır. Halbuki tehcir esnasındaki olayların gelişiminde birden çok faktör etkili olmuştur.

Tehcir olayı, savaş halinin devam ettiği olağanüstü bir dönemde gerçekleşmiştir. Olayın yaşandığı dönemin şartları ile yargulamaların yapıldığı dönemin şartları biri birinden çok farklıdır. Sorgulama ve yargulamaların yapıldığı ortam, tam olarak adaletin tecellisi için uygun özellikler taşımamaktadır.

¹⁸⁴ Levon Panos Dabağyan, a.g.e., s. 387

¹⁸⁵ **ALEMDAR** No: 1419 / 109 - 10 Nisan 1919

Aslında, İtilaf devletleri Ermenilerle ilgili sıkıntılarının çoğunun Kürtlerden kaynaklandığını bilmektedirler. Ancak uluslararası görüşmelere Müslüman-Hıristiyan hesaplaşması havası vermemek için Müslüman Kürtler ve Arapları yanlarına çekebilmek amacıyla Kürtler bu hesaba dahil edilmemişlerdir.

a. Yozgat Tehcir ve Taktili Davası

I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile harekete geçen Ermeniler ülkenin her tarafında bir anda isyan faaliyetlerine girişmişlerdir. Güvenliğin bozulması sonucu askeri bir tedbir olarak tehcir kararının uygulamasına başlanılmıştır. Dahiliye Nezaretinin 18 Temmuz 1915 tarihli emriyle, bölgede eşkıyalık yapanlar ile Ermenilerin ileri gelenlerinin tehcir edilmesi istenmiştir. 21 Temmuzda başlatılan tehcir olayı Ağustosun ilk haftasında tamamlanmıştır. Tehcir kararının alınması ve uygulanması esnasında Boğazlıyan Kaymakamı olan Mehmet Kemal Bey aynı zamanda Yozgat Mutasarrıflığına da vekalet etmiştir. Bu sebeple merkezden gelen emrin ilk ve en büyük muhatabı durumundadır. Tehcire tâbi tutulanların bir kısmı Sivas üzerinden bir kısmı da Kayseri üzerinden Suriye'nin kuzeyindeki Deyr-i Zor bölgesine gönderilmişlerdir.¹⁸⁶ Uygulamanın başlamasıyla birlikte tehcir emrine uymayan bazı Ermenilerin firar ederek çetelere dahil olduğu ve seferberlik yılları boyunca bölgede eşkıyalık faaliyetlerinde buldukları tespit edilmiştir

Yozgat tehciri davasının en önemli sanığı olarak yargılanan Mehmet Kemal Bey, Ankara vilâyetinin 08 Ocak 1917 tarihli meclis idaresi kararıyla Şura-yı Devlete sevk edilmiş ve 12 Nisan 1917'de hakkında yargılama kararı alınmıştır. Mahkeme kendisini, “memur sıfatı taşıdığı halde terk edilmiş mallardan edinmekle” suçlamıştır. Önce suçlu bulundu ise de Konya İstinaf mahkemesine yaptığı itirazı değerlendirilmiş ve mahkemenin 25 Temmuz 1918 tarihli kararı ile suçsuz olduğuna hükmedilmiştir.

Savaşın yenilgi ile bitmesi ve yaşanan iktidar değişikliği sonucu, azınlıkların isteği ve İtilaf devletlerinin baskısı sonucu İttihatçıların cezalandırılmaları istenmiştir. İttihatçılarla hesaplaşmak için iyi bir fırsat yakalayan Hürriyet ve İtilaf

¹⁸⁶ Nejd et Bilgi, a.g.e., s. 41 -42

yanlısı basın, eski olayları her gün manşet yaparak ön sayfalara taşımıştır. Özellikle Damat Ferit Paşanın gayretleri ile başlayan tutuklama ve soruşturmalar hız kazanmıştır. Zaman zaman yargılama sürecine müdahalenin yapıldığı da görülmüş, istifaya zorlanan üyelerin yerine kendilerine sadık memurlar getirilmiştir.

Yozgat Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey'in ne zaman tutuklandığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak 1918 yılı Aralık ayının ortalarından itibaren çok sayıda mülkiyelinin ve bazı askerlerin tutuklandığı, Sansaryan Handaki Polis Müdüriyetinde ve Bekirağa Bölüğünde sorgulandıkları duyulmuştur. Yapılan sorgulamalar sonucu hazırlanan dosyalar mahkemelere sevk edilmiş ve Yozgat tehcir ve taktili sanıklarının yargılanmasına 05 Şubat 1919'da başlanılmıştır.¹⁸⁷

Emekli Tuğgeneral (Ferik) Mahmut Hayret Paşanın reisliğindeki mahkemenin 8'i asil 2'si yedek olmak üzere 10 üyesi vardır. Üyelerden 3 tanesi asker emeklisidir. Üyelerden 4 tanesinin gayrimüslim olduğu bilinmektedir. Sami adının, Yahudilerce de kullanılan bir isim olduğundan yola çıkan Sina Akşin, gayrimüslim üye sayısının daha da fazla olabileceği düşüncesindedir.¹⁸⁸

Mahkeme reisi Mahmut Hayret Paşanın açış konuşmasını müteakiben Sanıkların kimlikleri ve kendilerine isnat edilen suçlarla ilgili açıklamalar yapılmıştır. Buna göre; cihet-i askeriyece görülen lüzum üzerine bazı vilâyetlerdeki Ermenilerin tehcir edildikleri, Yozgat çevresindeki olayların oluşumunda Mehmet Kemal Bey ve çevresindekilerin kurdukları çeteler vasıtasıyla, "Nüfusun katli ve malların gaspı" konusunda yargılanacakları şeklindeki savcılık iddianamesi okunmuştur.

M.Kemal Bey; asırlardan beri Osmanlı himayesinde yaşamış muhtelif unsurlar arasında kötülük olmamışken, Meşrutiyet kaideleri gereği kardeş olan milletler arasından Ermeniler kurdukları özel teşkilât ile Osmanlı vilâyetlerinin en tehlikeli bölgelerinde bazı harekât ve tertibât içinde buldukları, bununla da ordunun harekât hattını ihlâl ettikleri ve hükümetin askeri tedbirlerini zora soktukları tespit edildi. Bu hal ve hareket karşısında kalan hükümet, tedbir olarak,

¹⁸⁷ **HADİSAT** No: 60 - 06 Şubat 1919 ve **ALEMDAR** No: 1365 / 55 - 13 Şubat 1919

¹⁸⁸ Nejdet Bilgi, a.g.e., s. 97

1331 senesi Mayısında “Ermenilerin, Osmanlı mülkü dahilindeki bazı mahallere tehcir olunmalarını” kararlaştırmıştır, dedikten sonra, kendisinin de nezaretten gelen emri uygulamaktan başka bir şey yapmadığını, herhangi bir suiistimalin olmaması için gayret ettiğini söylemiştir.¹⁸⁹

Savcının tehcir olayını gayet vahim ve “tedbîr-i sağîm” olarak niteleyip bu kararın memleketin servet ve mamuriyetine zarar verdiği, kötü niyetli kişilerin hükümete güvenerek suiistimaller yaptığı, haksız mallar edindiği şeklindeki iddiaları üzerine de Kemal Bey, kurulan komisyon tarafından tespit edilen mallarla ilgili raporların ilgili makamlara ulaştırıldığını belirtmiştir.

Yozgat Ermenilerinin avukatı olarak davaya katılan Leon Mizi Bey; “Yozgat tehcir ve taktıl işlerini Vali Atıf Bey ile İttihat Terakki murahhası Necati Bey’in tertiplemediğini, Yozgat Mutasarrıfı Cemal Bey’in kabul etmemesi üzerine yerine M. Kemal Bey’i görevlendirdiklerini, tehcir esnasında eşraftan 1.5 milyon liralık mal gasp edildiğini, kendisinin 8-10 amcası ile bunların 115 çocuklarının tehcir edildiğini ve beraber yola çıkarıldıkları 150 kişiden sadece kendisinin hayatta kaldığını” iddia etmiş ve ölenlerle ilgili bir liste sunmuştur.

Kemal Bey’in avukatı Sadettin Ferit Bey:

“- Meslektaşım öldürüldüğünü iddia ettiği kişileri savunmak istiyorsa önce Kadı’dan verâset ilâmı almalıdır. Bu kişilerin ölüp ölmediği tespit edilmelidir. Leon Efendi bir müştekidir. Kendisini savcı yerine koyamaz.” şeklinde itirazda bulunmuştur.

Daha sonra, Mülkiye müfettişlerinden Nedim, Mebus Şakir, Mutasarrıf Cemal Bey ile Pangaltı’da terzi Rıfat’ın şahadetine başvurulmuştur. Bunların hiçbirisinin ifadelerinin kesin suç unsuru içermediği görülmüştür.

Arkasından, Serkis, Stefan, Ohannes, Artin, Agop, Stefan kızı Aznif ve Gazaros Efendiler dinlenmiştir. Bunların tamamı da olayları bizzat görmediklerini; ama duyduklarını anlatmışlardır.¹⁹⁰

¹⁸⁹ **HADİSAT** No: 60- 06 Şubat 1919

¹⁹⁰ **HADİSAT** No: 60 - 06 Şubat 1919

Daha sonraki duruşmalarda şahit olarak dinlenen bayan Öjeni ifadesinde; “Ramazan sıralarındaydı. Önce silâhlarımızı topladılar. Sonra erkeklerimizi toplayıp hapsedtiler. Kadınları da öküz arabalarına bindirip yola çıkardılar. Kemal ve Feyyaz Beyler bizlere zulmedip mallarımızı aldılar. Ben Müslüman olduğumu söyleyip kurtuldum. Çete başı olarak Şükrü Bakırcı ve Mahmut Boztepelı adlarını işittim. Çok şey duydum; ama hiçbir şeyi görmüş değilim.” şeklinde ifade vermiştir.

Diğer şahitler Aznif ve Karabet Efendiler, maznunları tanıdıklarını söyleyip şu iddialarda bulunmuşlardır.

“-Mahkumları hapisten çıkarıp saldılar, Kayseri üzerinden sevk edilen muhacirlerin taktıl edildiğini duyduk, Katolik ve Protestanların da sevk edildikten sonra aileleri ile birlikte öldürdüklerini duyduk. Bu işi Kemal ve Feyyaz Beylerin organize ettikleri söylentilerini işittik.¹⁹¹

Yozgat tehciri ve taktıl davasında 05 Şubat 1919 Çarşamba günü yapılan ilk celse, 07 Nisan 1919 Pazartesi günü yapılan son celseye kadar 18 duruşma yapılmıştır. Savcılık iddiası ve şahit ifadelerindeki büyük tutarsızlıklar, savunma tarafından dile getirilmişse de dikkate alınmamıştır.

Savcı Sami Bey’in yerine görevlendirilen yeni savcı Haralombo Efendi iddiasını Ceza Kanunu’nun 56. maddesine istinaden yapması üzerine, Kaymakam Kemal Bey, Evkaf müdürü Feyyaz Bey ve Çorum Jandarma Komutanı Binbaşı Tevfik Bey’in savunmalarını yapan avukatlar ;

Ceza Kanununun 56. maddesinin siyasi bir içerik taşıdığını, maddede yer alan; “Her kim memleket ahalisinin bir kısmını diğerinin aleyhine silâhlandırıp fesada sebep olursa idamla cezalandırılır” hükmünün müvekkilleri için uygulanamayacağını, müvekkillerinin devlet memuru olmaları hasebiyle kendilerine verilen emri uyguladıklarını, bu kararın alınma sebebinin savunmasız ve silâhsız halka saldıran Ermeniler olduğunu, 56. maddeye istinaden yargılanması gerekenlerin de Ermeniler olması gerektiği”ni¹⁹² söylemiştir. Devamında ise “56. madde iyi okunduğu zaman görülecektir ki, bu madde siyasi olmanın yanında

¹⁹¹ **ALEMDAR** No: 1365 / 55 - 13 Şubat 1919

¹⁹² **HADİSAT** No 91 – 01 Nisan 1919

devlete karşı işlenen ferdi suçları ihtiva etmektedir” şeklindeki savunma karşısında şahitlerden Artin ve Mıgırdıç:

“- Kemal Bey isteseydi bu olayları önleyebilirdi!” iddiasında bulunmuşlardır.

Savunma avukatı Selahattin Bey, Devlet memuru sıfatı taşıyan müvekkillerinin devletin varlığına yönelik tehditler karşısında merkezi hükümetçe alınan tedbirleri uyguladığını, harp zamanı işlenen suçların olağanüstü mahkemelerde görülmesi gerektiği, emre itaatın fesat olarak değerlendirilemeyeceğini ifade etmiş ve Dr. Karabet, Aznif ve Lui'nin ifadelerindeki tutarsızlıkları anlatmıştır. “Ayrıca Kastamonu'dan yola çıkarılan Ermenilerin de Boğazlıyan'da katledildikleri iddia edilmişti, halbuki yapılan tahkikat ile görüldü ki, iddia sahibi şahit söz konusu tarihlerde hapistedir. Şahitlerin çoğu milletleri adına yalan söyleyerek adaleti yanıltmaya çalışmaktadırlar. Mahkemenin görevi adaletin tecellisini sağlamaktır. Üstelik de yabancı gözlemcilerce yapılan tetkikler göstermiştir ki, tehirden önce Ermenilerin yaptığı mezalim sabittir. Ermenilerin öldürülmesi olayının faileri bulunamadı diye eldeki kişileri suçlayamazsınız. Müvekkillerimizin olaylar ile alakası memur olmaksızın müftü ve müfettiş de aynı yerde memurdurlar. Niçin onları da getirmiyorsunuz? Üstelik Dârülfünûn dan gelen bir zat hükümeti tehcire mecbur eden sebepleri ve Ermenilerce yapılan mezalimi tespit ettiğini, Türklerin nefsi müdafaaya girdiğini” söylemiştir. “Burada Türklerin Ermenilere yaptıklarını araştıranların, Ermenilerin Türklere yönelik yaptıklarını da mahkemeye çıkartması gerekir”, diyerek sözlerini tamamlamıştır.

Savunma makamından sonra, iddia makamı sanıklar hakkında talep ettiği cezayı ve gerekçelerini okumuştur.

Son söz olarak savunmasını okuyan Kemal Bey, özetle; “Asırlardan beri Osmanlı himayesinde yaşayan Ermeniler büyük servet sahibi olmuşlardır. Kendilerine adaletle hükmedilmiştir. Türkler hiçbir zaman hiçbir olayda müsebbip ya da zalim olmamışlardır. Ancak son zamanlarda bağımsızlık kazanmak isteyen Ermeniler, yüz binlerce masum Türk'ü katletmiş, bu da savaşın acılarını çekmiş olan Müslüman halkın kinini tahrik etmiştir. Bazı asker kaçaklarının tehcir

kafilelerine saldırdıklarını ve bazı memurların da görevini suiistimal ettiğini duydum ve tahkikat yaptırıp kendilerini Kayseri'ye mahkemeye sevk ettim. Savaşın galibi olan devletlerin merhametini celp etmek veçhiyle kurbanlar vermek yanlış olacaktır. Hayatım boyunca doğruluktan ayrılmadım, padişah iradesi ve kanunların dışına çıkmadım, memuriyetimin gereği olan görevimi yaptım. Herhangi bir suça iştirakim söz konusu değildir. Adalet istiyorum.” diyerek savunmasını tamamlamıştır.¹⁹³

Mahkeme Reisi Mustafa Nazım Paşa, Kemal ve Tevfik Bey'e hitaben; mahkemenin hiçbir dış etkiye ve başkalarının hislerine kapılmaksızın tamamen vicdani bir hüküm vereceğini, kararın da sonra açıklanacağını belirterek mahkemenin sona erdiğini duyurmuştur.

Mahkemenin ertesi günü, çıkan gazetelerin Kemal Bey'in savunmasına yönelik tepkileri çok farklı olmuştur. Hadisat gazetesi, “Son celse: Kemal ve Tevfik Beylerin muhakemesi bitti” başlığıyla üç tam sütun olarak yayınladığı uzunca değerlendirmesinde Kemal Bey'in, genelde metanetle bazen de hisli ve titrek bir sesle okuduğu ayrıntılı savunmasının salonda bulunan herkesi duygulandırdığını bazılarını ise ağlattığını duyurmuştur.¹⁹⁴

Alemdar gazetesi kararın açıklanacağı günkü nüshasında Refii Cevat'ın “Ne diyoruz, Ne istiyoruz” başlığı ile yayınladığı yazıda; “Ortada bir tehcir ve taktik meselesi var. Bu olay iki taraflıdır deniliyor. Olayı, Ermeniler İttihatçılara karşı yapmış olsaydı, bunu bir mücadele olarak kabul edecektik. Böyle olmadı. Ermeniler birçok yerde halka zulüm etti deniliyor, etmişler diyoruz. Çünkü ettiklerini gözümüzle görmedik. Halbuki Ermenilere karşı yapılanı bizzat gördük. Bundan dolayı biraz şiddetli yazdık. Yazdıklarımızla adalet istiyoruz. Bu feci durumun müsebbiplerini cezalandırmak gerekir. Her kim ki, tehcir ve taktik yaptı ise cezasını çöksin”¹⁹⁵ ifadeleri ile İttihatçılara yönelik ağır suçlamalarda bulunurken Ermenilerin yaptıklarını haklı bir mücadele olarak görmesi dikkat çekicidir.

¹⁹³ **HADİSAT** No: 98 - 08 Nisan 1919

¹⁹⁴ **HADİSAT** No: 98 - 08 Nisan 1919

¹⁹⁵ **ALEMDAR** No: 1419 / 109 - 10 Nisan 1919

Yozgat tehciri ve taktil davasının en önemli sanığı olarak yargılanan Kaymakam Mehmet Kemal Bey idama mahkum edilmiş, Binbaşı Tevfik Bey ise 15 yıl hapisle cezalandırılmıştır. Karar 10 Nisan günü padişahın onayından geçtikten sonra kendilerine tebliğ edilmiştir. Aynı günün akşamı (10 Nisan 1919 Perşembe) idam edilen Mehmet Kemal Bey'in naşı cuma günü toprağa verilmiştir. Halkın ve gençliğin yoğun katılımına sahne olan cenaze merasimi bir “şehit uğurlama havası” içinde geçmiş, Damat Ferit hükümeti ve işgalcilere gözdağı vermiştir. Cenaze törenine katılan kalabalığı gören işgal kuvvetleri, hükümeti yeterince tedbir almamakla suçlamışlardır. Bu olay Hürriyet ve İtilafçı basında farklı yorumlar ile verilmiştir. Refii Cevat; mahkemenin kararının adil olduğunu, ancak bu kararı yetersiz bulduğunu yazmıştır. İttihatçıların suçunun bir kişilik idamla geçiştirilmemesi gerektiğini, ülkeyi savaşa sokarak bir çok kadını dul, çocuğu yetim bırakan zihniyetin daha ağır şekilde cezalandırılmasını istemiştir.¹⁹⁶ Bu yazıdan üç gün sonra çıkan bir başka yazısında ise İttihatçıların cezalandırılmasında merhamet gösterilmesinin, hükümete ve adalete duyulan güveni sarsacağını, bunun da çetecilerin işine yarayacağını söylemiştir.¹⁹⁷

Türk milleti, Kemal Bey'in idamında azınlıkların sevinç çığlıklarına eşlik edenleri lânetlerken, Kemal Bey'i şehit olarak bağrına basmıştır.

Halkın cezalandırmalar ve idamlar karşısındaki tepkisi, İttihat ve Terakkinin organizasyonu ve etkisi olarak görülmüş ve daha fazla tepki çekmemek için yargılamalarda daha adil olunmaya dikkat edilmiştir.

b. Trabzon Tehciri Davası

Tehcir ve taktil davaları içindeki davaların en önemlilerinden birisi de Trabzon davasıdır. Zira tehcir ve taktil olayıyla suçlanan insanlar meslek grubu olarak çok geniş bir yelpazede yer almaktadırlar. Soruşturma alanı ve sanık sayısı ile davaya konu olanlar arasında bağ kurabilmek için basına yansıyan bilgi, sağlıklı değerlendirme yapmaya izin vermemektedir.

¹⁹⁶ **ALEMDAR** No: 1421 / 111 - 12 Nisan 1919

¹⁹⁷ **ALEMDAR** No 1424 / 114 - 15 Nisan 1919

Mahkeme Reisliğini Mustafa Nazım Paşanın yaptığı davanın ilk aşamasında sanıklar, iddialar ve yapılan soruşturma sonucu elde edilen bilgiler değerlendirilmiştir.

Sanıklar; İttihat ve Terakki merkezi umum azası Rıza Bey, Otelci Niyazi, Acenta Mustafa, Sıhhiye Müfettişi Ali Saip Bey, Jandarma Komutanı Talat, Polis Müdürü İbrahim Bey, Rüşumat Müdürü Muhammet Ali Bey, Vali Cemal Azmi Bey, Askerlik Şube Reisi Necmettin Bey, Bahaettin Şakir Bey, Nail Bey, Nevzat Bey, Nuri Bey, Nazım Bey.¹⁹⁸

Davanın ilk bölümlerinde sanıkların biri birlerini tanıyıp tanımadıkları ve aralarındaki ilişkilerin boyutları tespit edilmeye çalışılmıştır. Sanıklardan bazılarının biri birini sadece ismen tanıdıkları ve aralarında geçmişe dayalı bir hukukun bulunmadığı görülmüştür.

İlk celsede, Şarkî Karahisar'dan Trabzon'a şahit olarak getirilmiş olan 90 yaşındaki bir Türk'ün ifadesinden anlaşıldığına göre; "Ermeni çetelerin köylerde savunmasız kalan Türk ve Müslüman ahaliye çok büyük zulüm yaptıkları, kollarını bacaklarını kestikleri, çocukları Aşut deresi denilen bölgeye götürerek boğdukları ve annelerine de işkenceler yaparak öldürdükleri" tespit edilmiştir.

Sanıklardan Askerlik şubesi Reisi Necmettin Bey: "Merkezden gelen emir üzerine tehcir uygulaması başlatıldı. Uygulamaya müdahale etmememiz bildirildi. Şubenin tehcir olayı ile bir alakası yoktur. Kafilelerin yola çıkarılmasından bir müddet sonra öldürülmelere dair şayialar duydum, ancak hiçbir şey görmüş değilim" şeklinde ifade vermiştir.

Tehcire tâbi tutulanların malları ile ilgili bir soru üzerine bir sanık; "Bir altın nakli olayı duydum, Vali Cemal Azmi Bey'in dairesine götürüldü denildi; ancak ne gören ne de bilen vardır. Buradaki amirlerin hepsi bir birimizi tanırız. Öldürme şayiaları ile ilgili tetkikat yapıldı, önemli bir şey görülmedi. Bahaettin Şakir ve Nail Bey'i tanımıyorum, sadece adlarını duydum." dedi.

Şahit Tahtacıyan; "Buradakilerden sadece Dr. Ali Saip Bey'i tanıyorum.

¹⁹⁸ **HADİSAT** No 96 – 06 Nisan 1919

Hayatımı ona borçluyum. Trabzon'dan vapurla İzmit'e gönderildim. Sonra Akşehir'e ve Konya'ya gönderildik. Rahatsızlandım, Ali Saip Bey'i orada gördüm. Beni kontrol etti ve 20 kuruş da para verdi. Ben de bazı şayialar duydum, ancak hiçbir şey görmedim."¹⁹⁹ dedi.

Hakkında görevi suiistimal davası açılmış olan Sıhhiye müfettişi Dr. Ali Saip Bey'in iyi bir meslek erbabı olmanın ötesinde dürüst bir insan olduğu da anlaşılmaktadır. Kendisi bu özellikleri ile sevilmiş bazen de kıskanılmıştır. Beyrut'ta bulunduğu dönemde aleyhinde sahte evrak düzenlenerek hapse atılmıştır. Hapiste olduğu zaman da görevini sadakatle yapmış, bir çok kişinin hayatını kurtarmıştır. Onun bu özelliği Ermeni doktorlar tarafından kıskanılmasına ve hakkında dedikodular çıkarılmasına sebep olmuştur.²⁰⁰ Kendisinin Divan-ı harbe sevkinde de muhtemelen bu durum etkili olmuştur.

Trabzon tehcir ve taktil davası, önceden de ifade ettiğimiz gibi sanıkları, soruşturması ve mahkemenin seyri itibariyle farklılıklara sahne olmuştur. Soruşturma tutanakları ve iddialar okunduğunda dikkat çeken en önemli özellik, olaylar ve kişiler arasındaki bağıntının kurulamamasıdır.(Sanıklardan Nazım Bey Musul'da bulunduğu sırada Erzincan'a ordu emrinde kullanılmak üzere nakledilecek olan arpanın sevkini yapmamakla suçlanmış, deniz yoluyla yapılan tehcirde ise Emanuel Karaso ihtikarla suçlanabilmişlerdir). Bu da Trabzon davasında kimlerin tam olarak ne ile suçlandığı ya da suça iştirakinin ne olduğu, gerçekten suçlu mu, değil mi; mahkemede, hukuk düşüncesi mi; yoksa başka niyetler mi hakim oldu, sorusunu akla getirmektedir.

Nevzat Bey'in muhakemesi için tanık olarak dinlenen Maliye Nezareti Varidât müdürü Lütfü Bey, ifadesinde; "Muhacirlere ait malların tespiti ve muhafazasıyla ilgili komisyonların biri birinden müstakil çalıştığını, hazırlanan raporların çok teferruatlı olduğunu, gayri menkullerin korunması işinde Polis Müdürü Nuri Bey'in çok dikkatli davrandığını, dağlara firar eden Ermenilerin nakil halindeki kabilelere saldırdığını ve bunun üzerine de Vali Bey Niyazi Bey'e müracaatla halktan müsait kişilere asker elbisesi giydirerek nakil işine

¹⁹⁹ HADİSAT No 96 – 06 Nisan 1919

²⁰⁰ HADİSAT No: 97 - 07 Nisan 1919

yardımcı olmasını rica ettiğini duydum. Niyazi Bey'in muhacirlerin mallarını aldığına dair bazı şeyler duydum, vali beye müracaat ettim.”²⁰¹ demiştir.

Lütfü Bey'in bu ifadesi üzerine Niyazi Bey kendisinin tehcir olayı ile alakasının olmadığını kendisinin de, “Lütfü Bey'in evindeki eşyaların Ermeni muhacirlere ait olduğuna dair duyuları olduğunu” ve vali Cemal Azmi Bey'in gelişen bütün olaylardan haberinin olması gerektiğini söylemiştir.

Aslanyan adındaki bir kişinin ihbar ve şahadeti ile devam eden davada, bir başka şahit Dr. Avni Bey; Aslanyan'ı tanıdığını kendisinin hizip olduğunu, anlattıklarının da abartılı ifadeler taşıdığını, Aslanyan'ın para için uğraştığını belirtmiş ve kendisinin tehcir olayı ile alakalı hiç bir bilgisi bulunmadığını arz etmiştir.

Bir Ermeni şahidin; On yıldır memleketin başına bela olan İttihat ve Terakki çetesinin, devletin düzenini bozduğu ve Musul merkez kumandanı Nazım Bey ve Nevzat Bey'in göç ettirilen Ermenileri öldürttüğü şeklindeki iddiası üzerine Nevzat Bey; “Ermenilerin öldürüldüğü iddiası yalandır. Ülkede bir başıbozukluk değil, bir kargaşa vardı. Bu da bağımsızlık uğruna silâha sarılıp ülke içinde isyanlar çıkaran Ermenilerden duyulan rahatsızlıktandır. Hakkımda isnat edilen Bedirhaniler'den Abdül Rezzak Bey'in ölümünden haberdar dahi değilim.”²⁰² şeklinde itirazda bulunmuştur.

Trabzon davasında şahit sıfatıyla dinlenenlerden birisi de Papa'nın İstanbul vekili olan Rahip Loran'dır. (Rahip Loran, tercüman Celalettin Arif Bey aracılığı ile verdiği ifadesinde); anlatacaklarının tamamını Dr. Aslanyan'dan duyduğunu söyleyerek başladığı konuşmasında; “Ermeniler mahalle mahalle toplanıp şehir dışına çıkarılmışlar, malları alınıp kendileri de öldürülmüşler.” dedikten sonra, kendisinin İtalya konsolosluğu vasıtasıyla yaptırdığı soruşturmaya göre “ Kilise ve manastırların açık kaldığını, halka zulüm yapıldığına dair de bir şey duymadığını, ancak bazı komisyon çalışmalarında usulsüzlüklerin yapıldığına dair bilgiler edindiğini”²⁰³ beyan etmiştir.

²⁰¹ **ALEMDAR** No: 1422 / 112 – 13 Nisan 1919

²⁰² **HADİSAT** No: 100 - 10 Nisan 1919

²⁰³ **ALEMDAR** No: 1422 / 112 - 13 Nisan 1919

Bir tank, Teşkilât-ı Mahsusa ve Bahaettin Şakir hakkındaki sorulara, söz konusu kişiyi tanımadığı ve teşkilât hakkında da bilgisi olmadığı yolunda cevap vermiştir. Daha sonra konuşan savcı bey ise; “Ermenilerin tahliyesi esnasında suiistimallerin, komisyon çalışmalarında da yolsuzlukların yapıldığı ve bunlardan da Vali Bey’in haberinin olduğu ²⁰⁴ şeklindeki kanaatini açıklamıştır.

Tanıklar Ali-zâde Cemal Bey ve Reşat Efendi ile Mebus Naci Bey’in ifadelerinden anlaşıldığına göre, tehcire tâbi tutulanların bazıları karadan bazıları ise denizden sevk edilmişlerdir. İddiaların aksine denizden gönderilenlerin çoğunun İzmit’e, karadan sevk edilenlerin de Konya ve Akşehir’e ulaştıkları anlaşılmıştır. Tehcir edilmeyip yerlerinde kalanların ise dinlerinde serbest bırakılıp devlet tarafından himaye edildikleri, Trabzon’un Ruslar tarafından bombardıman edildiği zaman, tıpkı Türkler gibi, Ermenilerin de mal ve can kaybına uğradıkları görülmüştür.²⁰⁵ Bundan da anlaşılıyor ki, birçok tanığın namuslu ve güvenilir insan olarak tanımladığı sanıklar hakkındaki iddiaların çoğu intikam hissiyle abartılmıştır.

c. İttihat ve Terakki Reislerinin Mahkemesi

Başkanlığını Emekli Ferik Mustafa Nazım Paşa, yardımcılığını ise Reşat Bey’in yaptığı mahkemede sanık olarak, eski sadrazamlardan Said Halim Paşa ile Mehmet Talat Paşa kabinelerinin nazırları ve İttihat ve Terakki Partisi merkez-i umumi üyelerinden bazıları yargılanmışlardır.

Sanıklar ; Said Halim Paşa, Mehmet Talat Paşa, Ahmet Nesimi, Halil, İbrahim, Şükrü, Kemal, Ziya Gökalp, Atif, Mitat Şükrü, Cevat, Rıza, Küçük Talat Bey...

Savcı yardımcısı Reşat Bey’in 5. şube zabtını okumasıyla başlayan mahkemede sanıkların avukatı olarak da İstanbul barosundan; Celalettin Arif,

²⁰⁴ **ALEMDAR** No: 1422 / 112 - 13 Nisan 1919

²⁰⁵ **HADİSAT** No 107 - 17 Nisan 1919

Saadettin Ferit, Esat, Muhlis, Celal Molla, Mahmut Raif, Mişon, İsmail Münir ve Şefkatî Beyler hazır bulunmuşlardır.²⁰⁶

İttihatçı rüesaya karşı İddialar:

- Tehcir kanununu çıkarmak ve memurlar vasıtasıyla cürüm işlemek, Teşkilat-ı Mahsusa' nın doğrudan İttihatçılara bağlı çalışması ve tehcir kabilelerine saldırarak aileleri mahvetmek,

- Kanun-ı Esâsî' nin 30. ve 31. maddelerine göre adi suçlara karışmak, tehcir ve taktil suçu işlemek, olayların gelişiminde doğrudan etkili olmak,

- Örfi idarede 5 yıla yaklaşan yönetimleri esnasında yönetimde basiretsizlik ve olumsuzluklara sebebiyet vermek, Osmanlı Devletini büyük devletlerle karşı karşıya getirmek ve adaleti sağlayamamak.²⁰⁷

İddialar karşısında savunmanın hareket noktası:

- İddia makamının, Tehcir Kanununu çıkartıp şuraya buraya dağıttıkları azalar ve memurlar yoluyla cürüm işledikleri, tehcir kabilelerine saldırdıkları, kişisel kararlar ile cinayetler işleyip düzensizliğe sebebiyet verdikleri iddiası, iddiadan ibaret olup ikna edici delillerden mahrumdur. Birtakım mücrim ve serserilerin tehcir kabilelerini rahatsız etmesinin suçlusu İttihatçılar değildir.

- Yapılan işler, örfi idare kanunları gereği olup kişisel icraat söz konusu değildir. Teşkilat-ı Mahsusa' nın partiye bağlı olduğu iddiası asılsızdır.

- Genel örfi idarece yürütülen işler Mülkiyece takip edilmiştir. Harp zamanında devletin bekası için alınan kararlardan dolayı İttihatçılar suçlanamaz. Dolayısıyla bizler mücrim değiliz, söz konusu kanunlar ve örfi idare yasaları meclisçe çıkarılıp Padişah tarafından da onaylandıktan sonra yürürlüğe girmişlerdir.

- Harp zamanındaki kabine üyelerinin aldığı tedbirler hükümetin gereği olup İttihat Terakki ile doğrudan alakası yoktur. Ortada herhangi bir cemiyet tarafından

²⁰⁶ ALEMDAR No 1443 / 133 – 05 Mayıs 1919 ve HADİSAT No 125 - 05 Mayıs 1919

²⁰⁷ ALEMDAR No: 1443 / 133 - 05 Mayıs 1919

tertip edilmiş gizli ya da aşikâr cürüm veya yol kesme fiili olmadığı gibi, duyulan hiçbir olayda vekillerden hiç birisinin müdahalesi olmamıştır²⁰⁸.

“Memleketteki anarşiyi önleyebilmek için, hükümetin aldığı kararları uygulamak örfi idarecilerin görevidir. Meclisten ya da vükeladan herhangi bir kimse suç işlediyse kendisinin suçlanması gerekir. Halbuki şimdi İttihat Terakkinin şahs-ı manevîsi suçlanmaktadır ki, bu doğru değildir. Suç, fiili yapana aittir. Lüzumunda şikayet olunan zat davet edilir, gerekli izahat alındıktan sonra, karar verilir ve sadarete takdim edilerek gereği yapılırdı. Harp zamanında yapılan işler ve suçların özel mahkemelerde görülmesi gerekir” şeklinde savunma yapılmıştır.²⁰⁹

Partiye ve parti merkez yönetimine karşı yapılan genel iddia ve görüşmelerden sonra, İttihat ve Terakki Partisi merkez yönetimi ve azalarının ayrı ayrı sorgulanıp ifadelerine başvurulduğu görülmüştür.

İddia makamının; “Müdafa-i Milliye Cemiyeti ile İttihat Terakkinin münasebeti, bakkallar, ekmekçiler, fırıncılar, dokumacılar, bazı millî şirketler, tehcir kararı, Teşkilât-ı Mahsusa ile merkez-i umumînin alakası” konularındaki sorulara sanıkların verdiği cevaplar şu şekilde özetlenebilir:

Ziya Gökalp: İhtikar ve suiistimaller suçu işleyene aittir ve ispatı lazım gelen şeylerdir. Hiçbir kimseye hakkı olmayan şeylerin verilmesi istenilmemiştir. Öldürme olayları ile ilgili haberler gelmeye başladığında teferruatlı bilgi istedik, merkez-i umumînin bu konudaki içtihadı bunun lânetlenmesi yönünde olmuştur. Herkes gibi Küçük Talat ve Kemal Bey de seferberlik zamanında bir görev almışlardır. Kemal Bey küçük tüccara hayat verip Almanlar’a karşı halkı güçlendirmeye çalışmıştır. Bu dönemlerde gayrimüslimlerin çok para kazandığı malumdur.²¹⁰

Mitat Şükrü: Cemiyetin kasasındaki para, üyelere alınan aidatlar, “Ayan” dan ve “Mebusan”dan alınan aylık ücretlerdir. Esnaftan isteyen iase verebilirdi, merkezin zorla para topladığı iddiası asılsızdır ve yalandır. Paranın asıl kaynağı Abdülhamit Han Selanik’te bulunduğu sırada verdiği birkaç yüz bin lira kıymetinde

²⁰⁸ **HADİSAT** No: 125 - 05 Mayıs 1919

²⁰⁹ **HADİSAT** No: 125 - 05 Mayıs 1919

²¹⁰ **HADİSAT** No: 127 - 07 Mayıs 1919

emlaktır. Merkez-i umumî üyelerimizin tehcir bölgelerine giderek emirler verdiği iddiası da yalandır. Atıf Bey Ankara'ya gittiği zaman bizim üyemiz değildi. Bahaettin Şakir Bey'in fena işler yaptığını bilmiyorum. Teşkilat-ı Mahsusa'nın partiye bağlı çalıştığı olayı gerçek değildir. İttihat Terakki Fırkasının feshi ile Teceddüt Fırkasına devir olunan 180.000 liraya hükümetçe el konulmuştur.

Küçük Talat ve Cevat Bey: Her kimin yolsuzluk haberi alındı ise olaya el konularak kişi üyelikten çıkarılmıştır. Fırkamız işe işleriyle meşgul olmamıştır. Kemal Bey namuslu bir adam olup kendi namına iş yapmamıştır. Reis Bey'in çete dediği kişiler doğrudan orduya bağlı olup Kafkas cephesinde savaşmışlardır.²¹¹

Müdafa-i Milliye Cemiyeti, Balkan savaşları esnasında kurulmuş ve vatana hizmet için çalışmıştır. Esnafa ait işyerlerinin ve millî şirketlerin fırka ile alakası yoktur. Şirketler yeni kurulmuş oldukları ve acemiliklerinden dolayı bazı merkez azaları kendilerine bir tür danışmanlık hizmeti vermişlerdir. Teşkilat-ı Mahsusa'nın parti merkezi ile alakası yoktur. Harbiye ve Dahiliye Nezaretleriyle çalışır, tehcir kararı gündeme geldiğinde merkez-i umumî bu karara muhalif olmuştur. Konuyu görüşmek için divanlar kurulmuş, herkes kanunlar dahilinde çalışmıştır.

Sorgulamalar esnasında hukuki değil de siyasi davranıldığı gerekçesi ile reddi hakim yapılmış ancak bu talep kabul edilmemiştir²¹².

Savcılık sanıkların tehcir ve taktil kararında katkılarının sabit olduğuna hükmetmiş ve kendilerini suçlu bulmuş, parti merkez-i umumîsinin hükümet işleri üzerinde etkisi olduğu kararına varılmıştır. Tutuklu olanlar vicahen ve firariler de gıyaben mahkum edilmişlerdir.

Tehcir ve taktil ile ilgili davalar daha sonra da devam etti ise de önemini yitirmiş ve sıradan davalar haline gelmiştir. Ancak sahte jurnaller ile halkın sempatisini kazanmış olan kişiler zaman zaman mahkemeye çıkarılarak kendilerine psikolojik baskı yapılmaya çalışılmıştır. Bu jurnallerin çoğunun gayrimüslimlerden geldiği²¹³ ve bu kişilerin İtilaf devletlerinin isteği doğrultusunda yargılandıkları bilinmektedir. İstanbul ve çevresindeki birçok devlet memuru ve polis müdürü

²¹¹ **HADİSAT** No: 129 - 09 Mayıs 1919

²¹² **HADİSAT** No: 129 - 09 Mayıs 1919

²¹³ **HADİSAT** No: 168 - 17 Haziran 1919

görevini yaptığı için mahkemeye çıkarılmışlardır. Bu durum 24 Nisan 1915'te Ermeni komitecilerin yakalanarak hapsedilmesinin hesabının sorulduğu, ele geçirilen fırsattan istifade ile İttihat Terakkiden intikam almaya çalışıldığı intibamı vermektedir. Zira mahkemelerin devamı esnasında tam olarak ne ile itham edildiği ve suça iştirakinin ne ölçüde olduğu dahi ispatlanamayan bazı kişiler, sırf birilerini memnun edebilme adına mahkum edilmişlerdir. Karar metinleri, gazetelerde kendilerine yönelik en ağır hakaret içeren sözlerle beraber verilmiş ve işgalcilere gösterilen sempati, ülkesi adına mücadele edenlerden esirgenmiştir.²¹⁴ Sahte vaatlere inanarak yüzlerce yıllık velinimetlerine ihanet edip, silâha sarılan ve vatandaşı olduğu ülkesine karşı düşmanın safında yer alanlar, “mücahit” olarak vasıflandırılabilmişlerdir.²¹⁵

Tehcir ve taktik davalarının geçen zaman içinde sıradanlaşması ve rutin davalara dönmesi Hürriyet ve İtilaf yanlısı basını rahatsız etmiştir. İttihat Terakki taifesinin “Karıyı kocadan, anayı çocuktan ayırarak aç ve sefil insanları dağlara sürdüğünü, uzun yüzyıllardır beraber yaşayan unsurları bir birine kırdığını, yaptıkları ile de milleti dünyaya rezil ettiğini,²¹⁶ sadece Türk milleti ve Ermenilere karşı değil, bütün dünyaya karşı suç işlediğini iddia etmişlerdir. Yayınlarının fazla etkili olmadığını görünce de, iç politika değerlendirmeleri ile millet adına mücadele veriyor havası estirmek istenmiştir. Savaşa giriş konuları yeniden gündeme getirilerek, henüz 6 ay önce savaştan çıkmış olan milleti yeni bir savaşa sürükleyenleri durduramayan meclis üyeleri suçlanmış ve gerekirse hepsinin cezalandırılmaları istenmiştir.²¹⁷ Ayrıca, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde gelişen hareketten duydukları rahatsızlığı sürekli dile getirmişlerdir.

²¹⁴ **ALEMDAR** No 1435 / 125 - 26 Nisan 1919

²¹⁵ **ALEMDAR** No 1419 / 109 - 10 Nisan 1919

²¹⁶ **ALEMDAR** No 2700 / 400 - 21 Ocak 1920

²¹⁷ **ALEMDAR** No 2710 / 410 - 31 Ocak 1920

SONUÇ

Ermeniler, kaderin kendilerini bağladığı Türkler zamanında tarihlerinin en rahat ve mutlu dönemlerini yaşamışlardır. İnançlarını, dillerini ve kültürel değerlerini, dolayısıyla millet olarak benliklerini koruyabilmede borçlu oldukları Türkler ile yaklaşık sekiz yüzyıl beraber yaşamışlardır. Bu zaman içinde, o kadar çok ortak değer paylaşmışlar ki, asırlar boyunca tek bir millet görüntüsü çizmişlerdir. Haçlı seferlerinden sonra unutulup, Hıristiyan Türkler olarak vasıflandırılan Ermeniler, 19. yüzyılın ortalarından itibaren yeniden hatırlanmış, gelişen Batının çıkarları doğrultusunda gündemin ilk sıralarına taşınmıştır.

Tarihin kaydettiği gerçek şudur ki, Ermeni meselesi Türkler tarafından meydana getirilmiş bir sorun değildir. Kendisini, çağın şartlarına göre yenileyemeyen Osmanlı Devleti'nin toprakları, büyük devletlerin rekabet sahası haline gelmiştir. Osmanlı ülkesi üzerinde menfaatleri bulunan devletler Osmanlı'nın iç işlerine karışmak ve parçalanma sürecini hızlandırmak için Hıristiyan azınlıkları bir vasıta olarak kullanmışlardır.

İki millet arasında 1880'lerde başlayan mücadele her iki milletin dışında birçoklarının işine yaramıştır. Ermeni sorununu çıkaran devletler sorunu yine kendi çıkarlarına uygun bir çözüm şekline bağlamak için mücadele etmişlerdir.

20. yüzyılın başlarında Meşrutî yönetime geçme konusunda ortak çaba harcayan Türkler ve Ermeniler bir müddet sonra bu ortaklığı yürütemez hale gelmişlerdir. Türkler, Millet-i Sadıka dedikleri ve devletin en mahrem sırlarını teslim ettikleri Ermenilerin, kendilerine karşı silâh kullanacağını pek ihtimal dahilinde görmemişlerdir. I. Dünya Savaşı öncesinde verilen, devlete sadakat sözleri, savaşın başlaması ile silâhlı mücadele olarak ortaya çıkmıştır. Türk ordusunun cephe gerisinde başlatılan isyan ve kıyım hareketleriyle yıpratılması sonucu tehcir kararı alınmış, böylece hem Türk milletinin hem de Ermeni milletinin tarihinde derin izler bırakacak olan olaylar zinciri başlamıştır. Savaşın son yılında yumuşayan ilişkiler, Osmanlı'nın savaştan yenik çıkıp, tam teslimiyet şeklinde mütareke imzalamasıyla yerini tekrar askeri ve siyasi

mücadeleye bırakmıştır. Çıkarları, Batılı güçler ile örtüşen Ermeniler, aldıkları desteğin de yardımıyla Türkleri en ağır bir şekilde cezalandırmanın peşine düşmüşlerdir.

Önceleri bir kamuoyu oluşturma ve propaganda malzemesi olarak üretilen bilgiler, daha sonra hesap sorulması gereken günah belgeleri olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Bugün bunlar kullanılarak siyasi çıkar elde edilmeye çalışılmaktadır.

Tehcir kararının alınması ve uygulanmasından sorumlu tutulan kişilerden birçoğu, götürüldükleri sürgün mahkemelerinde delil yetersizliğinden dolayı serbest bırakıldıysalar da, aynı grubun ülkede kalanları en acımasız şekilde yargılanmış ve verilebilecek en ağır cezalara çarptırılmışlardır. Uluslar arası hukuk krallarının hiçe sayılarak yapıldığı mahkemeler, yapılan müdahalelerle birer intikam alma arenalarına döndürülmüştür. Hükümetin en yetkili ağızlarınca yapılan mesnetsiz açıklamalar, İttihatçı muhalifi gazetelerce birinci sayfalara taşınarak gelecek kuşaklara birer hukuksuzluk belgesi olarak bırakılmışlardır. Bulunamayan kanıtların yerini, evhamlar ve komplo teorileri doldurmuştur. Rakibini yok etmek için her yolu mübah sayan muhalefet anlayışı sonucu, bir millet acımasız saldırıların muhatabı haline getirilmiştir. Rakiplerine karşı vatanına ihanet edenler ile aynı üslubu kullanmaktan çekinmeyenler, bu gün bir millete karşı yürütülen top yekun savaşın malzemesini de hazırlayıp gitmişlerdir. Dinî, siyasi ve hukuki etik kurallarını şahsi hesapları uğrunda yok sayanlar, bu günkü düşmanlık edebiyatının da temel taşları olmuşlardır.

Sadece, devletlerin resmi belgelerine göre değil, basının gününbirlik araştırma ve değerlendirmelerince de ispatı mümkün olmayan iddialar olarak deşifre edilen bilgiler, zamanla gündemin ön sıralarına taşınıp sıcak tutularak önemli bir propaganda malzemesi haline getirilmişlerdir. Bu malzemeler bu gün uluslar arası ilişkilerin şantaj vasıtaları olmuştur. Bu gün Türkiye'ye karşı yürütülen menfi propagandanın altyapısı 19.yüzyılın sonları ve 20.yüzyılın başlarındaki çalışmalardan ibarettir.

Gümrü, Kars ve Moskova anlaşmalarında ikili olarak, Lozan'da ise uluslar arası platformda görüşülüp gündemden düşürülen bir konunun yaklaşık 50 yıl sonra bir anda gündeme yeniden taşınması ve bir milleti toptan mahkum etme teşebbüslerinin arkasında ekonomik ve siyasi başka hesaplar vardır.

Uluslar arası geçerliliği olan bilgi, bu günün en önemli gücü haline gelmiştir. Ancak dostluğa hizmet etmek yerine, asılsız iddiaları kullanarak düşmanlıkları derinleştiren yanlış bilginin de barışa ve insanlığa hizmet etmediği kesindir. Sahasında uluslar arası otorite kabul edilen bilim adamlarınca, inkarı mümkün olmayan kanıtlarla çürütülmüş olan bir iddianın, Ermeni milletine yarar getirmeyeceği gibi, insanlık tarihine katkı sağlamayacağı da kesindir.

Geçmişlerini ört bas etme gayretinde olan milletlerin, hayali senaryoları ön plâna çıkarıp gerçekleri tek taraflı ve önyargılı bir şekilde yok etmeleri mümkün değildir. Kendisi camdan evde oturanlar, başkasının penceresine taş atmamalıdır. Zira rüzgâr ekenlerin fırtına biçtiği çok olmuştur. Bu günden sonra da olmaya devam edecektir.

KAYNAKÇA

(Kitap, Dergi, Makale, Tebliğ)

- *AHMET RÜSTEM BEY, **Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2001
- *AKÇAM, Tamer; **Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu**, İletişim yayınları, 4. Baskı, İstanbul 1995
- *AKÇAY, İsmail; **Müteferrika- Kış 19196 / 10**, “*Ermeni Mesaili İlmiyesi-Venedikte Sen Lazar Dervişleri Akademisi*” *Muallimler Mecmuası* 03.09.1923’ten *tercüme*
- *AKŞİN, Sina; **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, T. İş Bankası Kültür Yayınları, Doğu Matbaacılık, Ankara 1998
- AKTAN, Gündüz; *Hukukta soykırım ve Ermeni Olayları*, **Popüler TARİH**, Temmuz 2003, sayı 35
- *ANADOL, Cemal; **Tarihin Işığında Ermeni Dosyası**, Turan Kitapevi, İstanbul 1982.
- *ARMAOĞLU, Fahir; **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999
- ***Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Editör: Doç. Dr. Temuçin Faik ERTAN, (Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyeleri-Komisyon), Siyasal Kitapevi, Ankara 2001
- ***Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi**, (Komisyon - R. Turan, M. Safran, S. Yalçın, N. Hayta, M. Şahin, M. A. Çakmak, C. Dönmez), Siyasal Kitapevi, Ankara 1999
- ***Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997
- *AYTEPE, Oğuz; *Türk Amerikan İlişkileri İçinde Manda Sorunu ve Harbord Mmisyonu*, **Prof. Dr. Abdurrahman ÇAYCI’ya Armağan**, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ağustos 1995 Ankara
- *BİLGİ, Nejdet; **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Beyin Yargılanması**, KÖKSAV Yayınları, Ankara 1999
- *ÇAYCI, Abdurrahman; **Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000

- *DABAĞYAN, Levon Panos; **Osmanlı'da Şer Hareketleri ve Abdülhamit Han**, IQ Kültür sanat yayıncılık, 1. baskı, İstanbul 2002
- *DADRİAN, Vahakn N.; **Uluslar Arası Hukuk Sorunu Olarak JENOSİD**, (Çev: Yavuz Alogan), Belge Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1995
- *Doğuştan günümüze **Büyük İslâm Tarihi**, 12.Cilt, Çağ Yayınları, İstanbul 1989
- ***EĞİTİM** ("Bilim ve Aklın Aydınlığında EĞİTİM"), M. E. B. Yayını, (Yıl 4 Sayı 38), Özel Sayı, Nisan 2003
- *ERCAN Yavuz, **Osmanlı İmparatorluğunda Bazı Sorunlar ve Günümüze Yansımaları**, T. C. M.E. B. Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, Ankara 2002
- *ERTAN, Temuçin Faik; *Lozan Konferansında Ermeni Sorunu*, **KÖK Araştırmalar**, cilt II, Sayı 2, Ankara Güz 2000.
- *EVREN, Gürbüz; **Ermeni sorunundaki çıkar odakları**, Ümit Yayıncılık, Ankara 2002
- *FEROZ Ahmed, **İttihatçılıktan Kemalizme**, (Fatmagül Berktaş), Kaynak Yayınları 4. Basım, İstanbul 1999
- *GÖKBİLGİN, Tayyib; **Milli Mücadele Başlarken**, T. iş Bankası Kültür yayınları, Ankara 1959
- *GÖRGÜLÜ, İsmet; **Atatürkten Ermeni Sorunu**, Bilgi yayınevi, İstanbul 2002
- *GÜNER Zekai, **Milli Mücadele Başlarken Türk Kamuoyu**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları / 2322 , Kültür Eserleri Dizisi / 250
- *GÜRÜN, Kâmuran, **Ermeni Dosyası**, Üçüncü Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1985.
- *HALAÇOĞLU, Yusuf; **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)**, TTK Yayını, Ankara 2001.
- *Her Yönüyle **ERMENİ SORUNU**, (Komisyon) T. C. Kara Kuvvetleri Komutanlığı, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara 2001
- *İLTER, Erdal; **Ermeni Propagandasının Kaynakları**, Kamu Hizmetleri Araştırma Vakfı Yayınları, Ankara 1994.
- *İMBERT, Paul; **Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme hareketleri, Türkiye'nin meseleleri**,(Adnan Cemgil), Engin Yayıncılık, İstanbul (Tarihsiz)
- *İNUĞUR, M. Nuri; **Basın ve Yayın Tarihi**, DER Yayınları, 5. Basım, İstanbul 2002

- *İRTEM, Kani Süleyman; **Şark Meselesi**-(O. S. Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul 1999
- *İslâm Ansiklopedisi, Türk Diyanet Vakfı Yayını, 7. cilt
- *KARABEKİR, Kazım; **Ermeni Dosyası**, Emre Yayınları. 2. Baskı, İstanbul 1995
- *KARAL, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi**, (Cilt :8), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983
- *KARACAKAYA, Recep; **Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi** (1878-1923), T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2001
- *KARAKAŞ, Şuayb; **Süleyman NAZİF**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 968 / 122, Birinci Baskı, Ankara 1988
- *KILIÇ, Davut; **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler**, ASAM Yayınları, Kafkas Araştırmaları dizisi 2, Ankara 2000
- *KOCAHANOĞLU, Osman Selim; **İttihat Terakkinin Sorgulanması ve Yargılanması**, (1918-1919), İstanbul 1988
- *KOÇAŞ, Sadi; **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, KASTAŞ Yayınları, İstanbul 1990 .
- *KODAMAN, Bayram; **Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi**, Tarihi gelişmeler içinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu. H.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 8-9Mart, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990
- *KURAN, Ercüment; **Amiral Bristol Raporu ve ABD.de Türkiye Aleyhtarı Ermeni Propagandasının Tarihçesi**, **Yeni Türkiye**, Ocak-Şubat 2001 /Sayı 37, Özel-sayı 1
- *KÜÇÜK, Abdurrahman; **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Ocak Yayınları, Ankara 1997
- *LEWİS, Bernard; **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev: Metin Kırathı), Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Baskı, Ankara 1988
- *MAYEWSKİ (Général), **Ermeniler'in Yaptıkları Katliâmlar**, Çev: Azmi Süslü, A.Ü. Türk İnkilâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1986.
- *MAZICI, Nurşen; **Belgelerle Uluslar arası Rekabette Ermeni Sorunu**, İstanbul 1987.
- *Mc CARTHY, Justin; **Müslümanlar ve Azınlıklar**, (Çev: Bilge Umar), İnkılap Yayınları, İstanbul 1998

- *Mc CARTHY, Justin; **Ölüm ve Sürgün 1821-1922** (Çev: Bilge Umar), İnkılap Yayınevi, 3. Basım, İstanbul 1998
- *Meclis-i Mebusan Zabıt ceridesi, Cilt 1, Devre 3, İctima 5.
- *METİN, Halil; **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, M.E.B. Düşünce Eserleri dizisi No : 20, İstanbul 1997
- *MEVLANZADE, Rıfat; **Türkiye İnkılabının İçyüzü**, (Çev: Metin Hasırcı), Pınar Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1993
- *ORTAYLI, İlber; *Soykırım İddialarının Arkasındaki Gerçek*, **Popüler TARİH**, Temmuz 2003, Sayı 35
- ***Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, No 14, Ankara 1995
- ***Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yayınları, Tarih Serisi I, Ankara, 2000.
- *ÖKE, Mim Kemal; **Yüzyılın Kan Davası, Ermeni Sorunu, 1914-1923**, Aksoy Yayıncılık, İstanbul, 2001.
- *ÖZDEMİR, Ahmet; (100 Büyük Edip, 100 Büyük Şair) **Cenap ŞAHABETTİN**, Toker Yayınları, İstanbul 1975
- *ÖZKAYA, Yücel; **Milli Mücadelede Atatürk ve Basım (1919 – 1921)**, Ankara 1989
- *ÖZTUNA, Yılmaz; **Büyük Türkiye Tarihi**, Ötüken Yayınevi, 7. Cilt, İstanbul 1983
- *PAKALIN, Mehmet Zeki; **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, MEB. Yayınları 2506/647-2, İstanbul 1993
- *SERTOĞLU, Mithat; **Osmanlı Tarih Lügati**, Enderun Kitapevi, İstanbul 1986
- *SEVİM, Ali; **Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.
- *SHAW, Stanford J., ve Ezel Kural, (Çev: Mehmet Harmanlı), **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C.II, E Yayınları, İstanbul 1983.
- *SONYEL, Salahi R.; **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991
- *SÜSLÜ, Azmi; **Doğu Anadolu ve Maraş'ta Ermeni Faaliyetleri**, 10-11 Şubat 1988 Kahramanmaraş'ta yapılan III. Kurtuluş sempozyumu tebliği

- *ŞİMŞİR, Bilal N.; **Osmanlı Ermenileri**, Bilgi Yayınevi, 1. Baskı, Ankara 1986
- *TANSEL, Selahattin; **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, M. E. B. Yayınları, İstanbul 1991, (4 Cilt)
- *TEVETOĞLU, Fethi; *Milli Mücadelede Mustafa Kemal Paşa- General Harbord Görüşmesi*, **Türk Kültürü**, Şubat 1969- Sayı: 76
- *TOYNBEE, Arnold; *Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Tarihindeki Yeri*, (Hazırlayan: Kemal Karpat), **Osmanlı ve Dünya**, Ufuk Kitapları, İstanbul 2000
- ***Türk-Ermeni İlişkileri Uluslar arası Sempozyumu**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Yayına Hazırlayan: Berna Türkdogan, Ankara 2000.
- ***Türk Ermeni İlişkileri, 21. yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000.
- *URAS, Esat; **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Dün Bugün Yarın, 2.Baskı, Belge Yayınları, İstanbul 1987
- *YAVI, Ersal; **1856-1923 Emperyalizmin Kıskaçında Türkler, Ermeniler, Kürtler**, Yazıcı Basım Yayıncılık, İzmir 2001.
- *YILDIRIM, Hüsametdin; **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Sistem Ofset Yayınları, Ankara 2000.
- *ZÜRCHER, Erik Jan; **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, (Çev: Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul 2000